No. ४२४६ घ

Title शास्त्रदीपिका प्रथमाध्याय

Author श्री पार्थसारथी मिश्रः

Extent ८१ Age १६४१

Subject पू० मीमांसा . सम्पूर्णम्

नं०४२४६-घ

शास्त्रदीपिकाप्रथमाध्यायप्रथमपादः (पूर्वमीमांसा)

नं०४२४६-घ पत्राणि ८१ (सम्पूर्णम्)

नं० ४२४६ — घ

शास्त्रदीपिका प्रथमाध्यायप्रथमपादः (न्यायर…

पत्राणि ८१ (सम्पूर्णम्) बृहत्

~~लिपिकः श्री वैद्यनाथ शर्मा अग्निहोत्री~~

लिखितः! श्री पार्थसारथी मिश्रः

सद्वनन्नसदनुशासनमाश्रित भरणा
निराजाचिह्नानि॥ अभिषेकः पटवंधो
बालव्यजनंव्रणस्यापि ॥१॥

शास्त्रदीपिकाप्रथमाध्या श्रीः यस्य प्रथमः पादः

तर्कपादपुस्तकम्पाठकोपाह्व
वैद्यनाथशर्म्मणोऽग्निहोत्रिणः
२४००

॥ ... न शास्त्र ... विनार

श्रीगणेशाय नमः ॥ लक्ष्मीकौस्तुभगृहसंस्फुरितं शंखासिकौमोदकीहस्तं पद्मपलाशताम्रनयनं पीतांबरं श्या-
ङ्गिणं । मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानं परं श्रीवत्सांकमनाद्यनाशममृतं वंदे मुकुंदं मुदा ॥१॥ शब-
रस्वामिनं नत्वा महावार्त्तिककृन्मितिं । कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकां ॥२॥ अथातो धर्मजिज्ञासा ।
अनेन सूत्रेणाखिलशास्त्रस्यार्थो तत्र वृत्तिसिद्धो धर्मज्ञानप्रयोजनता कथ्यते यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यु-
क्तेः शास्त्रमारंभणीयमिति गम्यते तदा नूनमिदं धर्मप्रतिपादनप्रयोजनमित्यवगम्यते । विदितं तावत् प्रयोजनं संबंधोऽपि
शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः । यथा शास्त्रांतरेषु त्रिविधप्रस्थानं तथापि संबंधः शास्त्रस्य प्रयोजकोवगम्यते । तत्र्यो
विशारदैः प्रयोजकानां संबंधानामनन्तरमो वक्तव्यः । अनेन संबंधेनेदं शास्त्रमापातमिति । अन्यथाप्यसंब-
द्धप्रलापितास्यात् । सं तां ईदृक् प्रयावापं प्रयोजनेन स्फुटशास्त्रस्य साध्यसाधनसंबंधः स्पष्ट एव शास्त्रस्य प्रयाव-
को ग्राह्यः । भवति हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः । स वायं संबंधः प्रयोजनोक्तौ वाक्यार्थाज्ज्ञाप्यत इति
न सूत्रकारेण ॥ ९ प्रयुक्तादेषः । अत्रेदं विचार्यते । किमध्ययनानंतरं धर्मजिज्ञासा या गुरुगृह एव स्थातव्यं उ-
त गुरुगृहात् समावर्तितव्यमिति । यदि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममात्रमध्ययनं स्वर्गाय विधीयते ततस्तन्मा-
त्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वाद् धीयमानादिति स्मृतिबलेन समावर्तितव्यं । अर्थवत्त्वदर्शादिगतागतापरं पयोपता-
यमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते तदा तस्य विचारमंतरेणासंभवादध्ययनविधिनैवाक्षार्थो विचारो विधि-
तदिति गुरुगृहे वावस्थायामेव धर्मो विचारयितव्यः । तत्र विनापि विधिं विनादृष्टार्थ ... कृतिदर्शना । कं... स्तु विधि

मामप्यर्थात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्। एवं चाध्ययनसंस्कारद्वारेणाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वं विनैव विधिना प्रमाणान्तरेणा
सिद्धमिति तादर्थ्यविधानार्थो ऽयं न चावघातादिवन्नियमार्थत्वं। अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वे नियम्यते। अवघा
तनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पुरोडाशं सिध्यतीति। न तु तण्डुलस्वरूपमात्रं प्रमाणान्तरविरोधात्। तद्वदिहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणा
पि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमासंभवात् केवलं पूर्ववच्चैव नियमो विधातव्यः। अधीतेन वेदेन यागतानिकमर्थाः [illegible] स्वप
ददातीति। न चैतद्युक्तमक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य। उपनायमध्यापयीत त्वाचार्यस्य [illegible] मानाच्च। तस्माद्दृष्टार्थमेव स्वा।
ध्यायमध्ययनमित्यध्ययनमात्रेणोपनयमाचार्यासार्थं सामाद्य गुरुकुलात्समावर्तितव्यमिति प्राप्ते अभिधीयते। लोकसमानफलो
दृष्टेनाङ्गस्य प्रकल्पना। किंचैवं तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति। ज्ञानस्वरूपे के त्वपूर्वेणानियमेन स भवती
तिप्रयुक्तं। तदभिधीयते। नो भवत्यपि ब्रूमः। कथं तर्हि वाचयमग्निहोत्रादिषु बुधीतवेदानां त्रैवर्णिकानां नानान्धीत
वेदानां [illegible] कामनियमस्य प्रयोजनमध्ययनविधेः। तथा हि। असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्रा
त्तिविद्वांसमलभमानानि उपविद्वांसम्भवाधिकृत्य विधामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाहृत्य तथाविधोत्र [illegible]
नुष्ठातारो नधिकृताः। सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति। न तु शूद्रस्य। तथा हि। वसन्ते
ब्राह्मणमुपनयीत इत्यादिषु द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते
न संनिधौ चाध्ययनमभिनिर्दिष्टं [illegible] कर्तव्यं कं विधीयमानं कर्तारमपेक्षते तत्रापि तासन्निधियोगत्वे रेव ज्ञायते।
तेषां वर्णानामेवैते रुपनीतैः अध्ययनेन [illegible] स्वाध्यायः [illegible] दिपरपर्यायार्थज्ञानं कर्तव्यमिति। एवं चफलवदध्ययनकर्तृत्वं
[illegible] मावकसंस्कारत्वादुपनयनस्याध्ययनाङ्गं अध्ययनमपि [illegible] र्थज्ञानार्थं। अर्थज्ञानं चानुष्ठानोपयोगि [illegible]

...फलकमवेतिसर्वेषांफलवत्त्वं। एवं नैवृत्तिकेष्वप्यमुविद्ध्युनाग्निहोत्रादिविधयश्च पुरुषार्थस्यैवामा। कृपं नित्किं तु नैवृत्तिकान
ते चाविदुषोधिकुर्वन्ति सायमधिकारनियमोपस्य जाधिकरणवस्यमाणोऽध्ययनविधिश्च साफल्यस्य स्मरतिफलत्वानेव
विधिः॥ तेनार्थज्ञानार्थस्यानमध्ययनं विधिनाविधीयत इति विचारमतेणातदनुपपन्नेरध्ययनविधिरेव विचारमा
क्षिपत्स्तोढ्हिद्यस्मात्तत्स्नानं बाधत इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति। केचित्तु नराचार्यकरणविधिप्रयुक्त
तामध्ययनस्याहा। कृत्य किमाचार्यकसिद्धिरेवाध्ययनप्रयोजनमुत अर्थज्ञानमपीति विचार्यान्तरङ्गत्वादर्थज्ञा
नमित्याहुः। किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य। अध्ययनविधेरधिकारश्रुत्यत्वादत्वा
र्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाच्चाल्लाभे विश्वजिदादिवत्कल्पनानुपपत्तिः। कः पुनराचार्यकरणविधिः। कुतः
तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिः। उच्यते। उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्र
चक्षते इति स्मृत्यनुमित उपनीयाध्यापनेनाचार्यत्वं भावयेदित्याचार्यकरणविधिः। अत्र चाध्यापनमाचा
र्यत्वसाधनं। उपनयनं तु तत्स्वरूपाङ्गं। तच्च केन द्वारेणाध्यापनस्योपकरोति। ... त्वपेक्षायामुपनेया
स्य त्रिरेव द्वारमंगीक्रियते तत्लिंगात्। उपनीतो हि नाकिं चित्कर्मांगमिति तत्स्वाध्यायाध्यापनमुपनयनं यत्क्रमः
विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वादुपनीतस्याचार्यत्वे नाध्ययनं विधीयते। तदेवं स्वांगभूतमुपनयनं प्रयु
ञ्जानो ध्यापनविधिरपि द्वारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते॥ तदिदमनुपपन्नं तथा हि। नियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यत्व
प्रयोजनतार्थज्ञानप्रयोजनता वास्त्रेण। एवं च तेवाधितं स्याध्ययनस्यैकत्रासंभावात्। नियोगार्थे तेव

शास्त्रेणा बोध्यते ऽर्थज्ञानार्थतायां त्वनुमतिमात्रमिति चेत् । तथाप्यर्थद्वयं स्यादेव । किं चैवं सकृदुच्चरितस्याऽनि-
ष्टः प्रयत्नस्य विध्यर्थत्वम् अनुज्ञानार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि स्यात् । तेन संशयापत्त्यानुपपन्नः । तथापि सिद्धांतोऽप्यनुपप-
न्न एव । प्रमाणांतरसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरताम् अनुभवतीति तत्र यदेवास्मदभिप्रेतं किं चैवं निष्प्रमाणं
त्वमस्तु तावत्प्रयत्नेन भवद्भिर्दूषितं तदेव भवद्भिरपि विमुक्तं ज्ञानेन नयगतिकत्वादर्थापत्तिप्रमाणप्रमापन्नं । निय-
मानंगीकारेऽपि पूर्वपक्षपक्षे बाधा नापद्येत । आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनत्वेन प्रयोजनत्वोपपत्तेः । अर्थ-
ज्ञानार्थत्वे चाध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मेति वैरूप्यमपि स्यात् । अर्थाज्ज्ञातमर्थज्ञा-
नं प्रयोजनं न शास्त्रत इति चेत् । आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् । तस्याप्यर्थाज्ज्ञातत्वात् । स्मृतिप्रयोजनत्व-
स्यानोत्कर्षान्नस्मात् । अशास्त्रस्वीकृतत्वाद्विवादस्य । किं वा नियोगः पुनः कल्प्यमानोऽत्र विध्यर्थानुपपत्तितः
न चोपनयनस्यांगभावोऽस्त्यध्ययनं प्रति । द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्तस्य माणवकसंस्क्रिया । तथास्त्वंतर-
गत्वादंगमध्ययनस्य तत् । यतो नावलिप्यो ऽभावाद् प्रयोजकत्वमध्ययनविधेरिति । तदयुक्तं अभावासिद्धेः
अश्रुतस्यापि विधिस्त्वद्विदादिवत्कल्पनात् । कार्यं हि विध्यर्थः । प्रत्यक्षादिबाध्याद्यं कार्यमिति कस्यचिद्धि किंचि-
र्यं भवति न सर्वं सर्वस्य । अतः कस्येदं कार्यमिति त्वस्ति संबंधापेक्षा । साध्यमध्ययनमध्याह तेन केन विनिवर्तनीया
अस्येदं कार्यमिति । यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इति [illegible] ते । यथा [illegible] कथं वित्तदायकृतानुष्ठानादात्मलाभः स्या-
त् [illegible] तावत्कार्यत्वसिद्धयति न हि [illegible] कार्यं [illegible] किं तद्धि [illegible] तिसाध्यं [illegible] ति प्रतिप्रधान

मंतं तत्कालमिति पृच्छ्यते। आचार्याणां च कृते तदुद्देशेन प्रवृत्तिः। ततश्चाध्यापननियोगेन कार्यता। न चैतावता पु-
...माणवकानामुद्देशेन भवितव्यं। न चास्मिन् नियोज्यतदुद्देशेन कश्चित् प्रवर्त्तेत। अध्यापनविधिनापि प्रवर्त्तमाना-
ब माणवकैः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेत् न त्वपूर्वमुद्दिश्येत। न हि तस्य तदुद्देशं प्रमाणाभावात्। प्रत्युताध्याप-
र्थापि दर्शपूर्णमासादिर्वा पिकारकत्वात्तदर्थीकृतेन पुरुषेण। तद्विधानार्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति पुरुषप-
दस्य तद्विसादृश्यान्नियोज्योपादाने कार्यत्वं लभ्यते। अध्यापननियोगस्यैव नान्योपपत्तिकत्वं यतस्तदुद्देशा-
3 श्यतास्यात्। अर्थज्ञानस्य च विषयत्वेन नियोगानपेक्षत्वात्। तस्मादस्य कार्यत्वसिद्धये वश्यं नियोज्ये-
कल्पनीयः। प्रत्याध्यापनविधेरुपनयनद्वारमध्यापनप्रयोजकत्वमुक्तं। तदप्युक्तं। उपनयनप्रयुक्तेरेवा-
भावात्तद्वारेणाध्यापनप्रयुक्तिर्दूरापास्ता। स्वाध्यायाध्ययनविधिसमानकर्तृकत्वमेवोच्यते तेनैवैकप्रयोगता
३ कल्प्यते। अंगांगिभावस्त्वेकप्रयोगतया च श्रुत्या कल्पनीयः। द्वितीयपक्षात् सादृश्याद् गितमेवोच्यते। अतोप- ३
याचितवतापूर्वाणामप्युपार्थं नोपाकरणार्थमुपनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापनार्थं। स्म-
र्यते गतश्च स्वाध्यायः प्रत्युदाहृतिगतात् वसंते ब्राह्मणमिति द्वितीया। अतोपि माणवकार्थत्वं। भवतु माणव-
कसंस्कारस्तद्वारेणाध्यापनांगं नाध्यापनांगमिति चेत्। नैवं। अंतरंगत्वादध्ययनस्य तादर्थ्यमेव संस्कारस्य
युक्तं। अध्यापनमपि फलेन तदध्यापनमपि। तयोः कस्यापि माणवकसंस्कारांगं भवति तस्य तद्वारा माध्यापन-
स्य पुरुषांतरगामित्वेन बहिरंगत्वान्माणवकगताध्ययनार्थत्वमेव युक्तं। यथैव स्वाध्यायाध्ययनस्य वाक्यार्थसिद्धि

प्रयोजनतामनादृत्य वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिं बाधित्वा तदंगत्वादर्थज्ञानार्थतेवाश्रीयते तथोपनयनमप्या
ध्ययनार्थतावेदितव्या । स्मरणादिविधायिनीवादध्ययनांगतेवोपनयनस्यावगम्यते । अध्ययनांगतां हि
स्मरन्नाचार्यकरणेनयते [illegible]रात्मनेपदं विधत्ते । अध्यापनांगत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वात्क्रियाफलस्य
त्विवादेनात्मनेपदं सिध्येत् । उपनीय तु यः शिष्यमिति स्मृत्युपाध्यायोदि कथंविद्वर्णोपर्गमासाभ्यामिद्धुतिव
दस्योपपत्त्यंगांगिभावेन कल्प्यते । पुनर्विधानं वा त्मनेपदस्यात्यंतानर्थकं । तस्मादध्ययनांगमुपनयनं स्यात् ।
नस्याल्लात तज्जन्यः संस्कारो हि माणावकसमवायी । स त्वं माणावकसमवेतो विन तदर्थः कर्त्रर्थत्ववाच
लोस्य कर्त्रभिप्रायत्वं न तु तत्समवायः । अन्यथा यद्यग्नीनादधीतेत्यात्मनेपदं न स्यात् । आधानफलस्याह
वनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेन कर्तृसमवायाभावात् । इयं च स्मृतिरुपनीय तु यः शिष्यमिति । अतो ब
लीयसी द्वितीयाश्रुतिः तस्मान्नाध्यापनांगमिति । न तर्हि माध्ययनस्य त्वत्र वृत्तिः । अत्रोपनीतस्य व्यापारा
पेक्षायामुपनयनं प्रकरणस्याविदितमध्ययनं तद्व्यापारत्वेनाध्ययनवशीभवतु इति । तदप्यबुद्धिसर्वकांयं हि
वदताध्यापनांगमध्ययनमित्युपपादितं भवति । यदा ह्यध्यापनार्थत्वेनोपनीतस्य माणावकस्य तदुपयोगिव्या
पारापेक्षायामध्ययनविधिरेवाध्ययनं तदुपयोगिव्यापारतया विधत्ते । त्रैवर्णिकैरुपनीतैरध्यापनोपायिक
व्यापारापेक्षैरध्ययनव्यापारः कार्य इति तदा स्वकष्टमेवाध्यापनप्रयोज्यमध्ययनमिति दूरनिरस्तमर्थज्ञा[illegible]

न्या ११

र्थत्वमिति सूक्ष्मनिरूपितो वाक्यार्थः। अथाध्ययनविधिरध्ययनमर्थज्ञानार्थतया विधत्ते। नाध्ययनोपनीतक
तया। तदा स्वाध्यायस्य तदेव प्रति कर्तव्यं केन प्रमाणेन गम्यते। न ह्यत्र प्रत्यक्षादीनि क्रमन्ते। सन्निधानादिति चेत्।
न सन्निधानं नाम स्वरूपं प्रमाणानां वाक्यस्य त्वर्थप्रतिपादकत्वात्: सन्निधापकत्वाप्रामाण्यत्वानीतिकर्तव्यतानेत्रस्ये
वोन्मीलितं शाब्दस्येदध्यापनोपविकृतया विदध्यान्नार्थज्ञानार्थता सिध्येत। अर्थज्ञानार्थत्वाविधानेऽध्यापनोप
विकृतानि सिध्येत। अतो नोपनयने सन्निधौ स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विहितस्याध्ययनस्योपनयनद्वाराध्यापनवि
धिना प्रयुक्तिसंभवः। यद्दि परमध्यापनस्याध्ययनस्य नियोगस्यै मंतरेणासंभवात्[illegible]र्थस्य भावेनाध्ययनमादि
ष्टते तथा स त्वविहितेन लौकिकेनाध्ययनेन तत्संभवात्। न विहितस्याध्ययनस्य नियोगतस्तत्प्रयुक्तिः। न त्वप्रयु
क्तिलाघवादपि विहितोपजीवनं। तदुपजीवनेऽपि प्रयुक्त्यपनयनकल्पनात्। विहितमप्यध्ययनमध्यापनविधि 8
वत्वन्मते प्रयुक्त्यपतेन स्वविधिना। तस्माल्लौकिकमेवाध्ययनमुपनीतानामध्यापनविधिरुद्दिश्य त्वाधि
विधिविहितमध्ययनं परप्रयुक्त्यभावादधिकारं प्रकल्पयेत्। किं च। यदुपनयनमध्यापनांगं ततोऽध्य
यनविधिरर्थज्ञानार्थः स्यान्नाध्यापनार्थतयोपनीतेऽस्त्रैव तात्त्विकिः संबध्येत। वधाध्यापनार्थतयोपनीतास्त्रैव
र्गिकास्तदुपमाणि व्यापारमपेक्षंते ते तेऽर्थज्ञानार्थमपधी धीरन्निति असंबद्धार्थमेव स्यात्। ततश्चोपनीतैरस्वव
ध्यमानोऽध्ययनविधिश्चेत्तु[illegible]मपि वर्णानां स्यादिति शूद्राधिकारप्रसंगः। तस्मादुपनीतानां प्रत्येक[illegible]नाये
क्षिणामध्यापनं करोति कार्थज्ञानभावना विधीयते ऽध्यापनांगत्वेनोपनयनं। स्वविधिप्रयुक्तं चाध्ययनं। प्र

यं त्वेनावबोधो न्यापरत्वमाम्नायस्य व निरस्तः दृश्यते। तस्मात्पूर्वोक्त एव विचारः। किमदृष्टार्थमध्ययनमुत
दृष्टार्थं फलादिपरं व्यवहार्थज्ञानार्थमिति। अथवा नात्र किंचिद्विचार्यते नावसिकन्याये नैवाध्ययनस्य दृष्टार्थ
स्वाध्यायादिपरंपरयार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेः। नवमे हि साम्नामध्ययनमदृष्टार्थमिव यत्किंचित्कारेणास्तु तत्प्रयोगित्वदर्शनादर्थ
मेव नादृष्टार्थत्वमिति वक्ष्यते। मनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेरध्ययनानंतरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्ये
ति सिद्धमेवैतस्य दोत्तन वि वक्तव्या सूत्रकारेणोच्यते। तदाहुः। धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमिति।
न त्वत्र कस्यचिद्विधेर्वा कस्यार्थो विचार्यते। तदाहुः। न चात्र चोदना कास्यचेति। तत्सिद्धमध्ययनानंतरं धर्मजि
ज्ञासा कर्तव्येति। सा चतुर्विधा। धर्मस्वरूपप्रमाणसाधनफलैः। नन्वध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थविचार
मात्रादेपा धर्मस्वरूपप्रमाणजिज्ञासयोः कः प्रसंगः। उच्यते। उपोद्घातत्वात्प्रसंगः। यदि हि वेदवाक्यार्थो
धर्मः स्यात् वेदस्य प्रमाणं तदायं विचारः कर्तव्यो भवति। इतरथा काकदंतपरीक्षावत् स्यात् [illegible]
विधिरेव प्रमाणमिति विचारमप्यादि प्रतिधर्मग्रहणं चोपलक्षणार्थं। अधर्मस्यापि ज्ञानाय जिज्ञास्यत्वेन उक्तं
कारप्रकल्पेष्वनारभ्य अथ धर्मजिज्ञासायामपि [illegible] इति निरवद्यं॥ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः॥ [illegible]
क्तो धर्मः कथं लक्षणीय इति तदभिधानेन [illegible] लक्षणार्थाभ्यां निरूप्यते। यो धर्मः स चोदनालक्षणः। चोद
नैवास्य लक्षणं प्रमाणं। चोदना चेत्तस्य लक्षणं तामेवेति [illegible] प्रमाणविधायकः चोदनाप्रमाण [illegible]
दि धर्मोनात लक्षणः॥ क्षेमवंदनादिति [illegible] चोदनालक्षणः स धर्म इति [illegible]

...र्थो ... मानासिद्धिर्वेदितव्या। कश्चित्त्वाह। ...सू प्रोवेदार्थानिश्चित् ...तनेन सूत्रे ...तो। वोद...र्थो
...शब्देन कार्यमुच्यते धर्मशब्देन वेदार्थ इति तदयुक्तं। मानितानि ... वाक्यानि तेषां विधि ... वेदप्रामाण्यं तत्
स्वरूपे वाक्यप्रामाण्यं विस्पष्टमेवेति न तत्र किं चित्कं ... शिष्टादि माकथानामपि ... कवाक्यत ... प्रा
माण्यं। मंत्राणामपि प्रकरणे ... ध्यान ... ति ... इति न तत्रापि ... तेन कस्मात्
सिद्धार्थ तां निरस्य कार्यार्थता ...ते। अविनाभावी ... पत्ते ... नामुपनिषद्वाक्यानामिति चेत्। तेषामपि
यदि विधेकवाक्यत्वमस्ति ततोर्थवादाधिकरणेन गतं। अथ नास्ति कथं तेषां कार्यार्थतास्मात्। अन्यतेन
विधस्त्ववाद्विधांतरेणैक वाक्यत्वाभावाद्वेकार्यार्थत्वानुपपत्तेर्व्युत्पत्तिविरुद्धसिद्धार्थप्रामाण्या
गादप्रामाण्यमेवाभिमतं। किंमिदमीमांसादिवाक्यानां मंत्राणामित्यादनपदिंदं सूत्रं। स्वाहुतंतत्
स्वारंभे प्रथमं तावत्सूत्रकारोऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति। कथं वकार्यपवप्रामाण्य। तत्रैव
व्युत्पत्तेः। प्रवर्त्याधीनाद्धि व्युत्पत्तिः स्यात्कार्यावगमाधीनेति व्युत्पत्तिराधितत्रैव भवतीति चेत्। नावश्यंप्र
4 वर्त्याधीनैव व्युत्पत्तिः। काष्टैः स्याल्यामोदनं पचतीत्यादि वर्तमानापदेशेषु विप्रसिद्धवत्तीवार्थानाम
प्रसिद्धकाष्टप्रातिपदिकार्थानां वर्षकरूपाणां ... व्युत्पत्तिदर्शनात्। प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयेव।
नहि तदा शब्दांतरवशेन शब्दांतरव्युत्पत्तिः संगतिसवं ... सिद्धत्वादिति चेत्। अत्त्रेवं तथापि बहुश
प्रवृत्तिसिद्धार्थप्रयोगदर्शनात्कोयं ... बालइत्यादिषु प्रत्यक्षप्रतिवचनाद्धि कार्यस्य व्यभिचारादव्यति

वार्यर्थमात्रं वा व्यभिचरितिषु ज्ञानं। यथैतद्दिकास्यां विद्यते प्रथमं गोशब्दस्य प्रयोगं दर्शनात् सैव वाचोत्पत्तिका
मेसत्यपि व्यन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्तिव्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते। त
था कार्यपरतामवगतामपि पश्चात् सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वार्थमात्रमेवाव्यभिचाराद्वाच्यमिति व्युक्तं।
किंच प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानां अतः पश्चाद्व्युत्पाद्यमान
स्य काष्ठादेः सिद्धार्थव्युत्पत्तिः केन वार्यते। न च व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति। अतः सर्वे शब्दाः [illegible]
व्युत्पाद्यमानाः केचित् सिद्धार्था भवन्ति। सर्वेषां च कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां
मादृतीकेत्वेन काश्चिदन्विताभिधायी स्यात्। तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्धा। तदा हृज्ञानानुमानादिति चेत्।
न। यद्यपि यद्वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमानमनुमातव्यं। न चान्वितप्रतिपादकं वाक्यमनुच्चारित
मिति कथमन्वितज्ञानानुमानं। अथार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितज्ञानमनुमीयते। ततः कार्यव्याविनाति
सिद्धेरन्विताभिधानं न स्यात्। किंच प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्यो वक्तुं। यदा हि पुत्रस्ते जात इत्युक्ते
स्य कस्यचित् मुखविकासं प्रा हर्षस्य पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसि
द्धार्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयति। यद्यपि चैतदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते। हर्षहेतूनां बहूनां
संभवात्। तथापि सिद्धार्थता तावदवगता तावतापि कार्ये व्यभिचारः सिद्धः। किंच बहुशः पुत्रजन्मनः स
मेव शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुषु  [illegible] पि स्फुज्ञानपद्वा। किंच कव[illegible]

प्रयुक्तेर्नाशब्दं कार्यविषयैव भवति। तथाहि। यदा कश्चित्स्ववनितावलंबितास्मर्ते गच्छ गौरिव्याप्रति।
नोदार्थवाक्यं प्रयुक्ते न घास्तीरि फलानि संतीति तत्रान्वादेव संगतः कश्चिदर्थो तदा वाक्यार्थं बुध्वा
नदीतीरं गत्वा फलान्याहरति पतत्सर्वं पश्यन्नन्यो व्युत्पित्सुः फले सद्भावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं
न बुध्यते। तस्मान्नैकांततः कार्यार्थता शब्दानां। को वा यस्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः यदि तावद्यत्कार्यं तद्वेदार्थ
एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वांशस नियमात्सर्वस्य लौकिकस्या
पि गवानयनादिकार्यस्य वेदार्थता स्यात्। किं चोपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्यत्वेन कार्यस्यैव। ताः ग्नेरिव धूमेना
व्यावहारकार्यत्वविच्छेदस्य प्रामाणमनिरस्तं स्यात्। अथ यो वेदार्थः स कार्यरूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदना
लक्षणा इति वचनव्यक्तिः स्यात्। तन्नार्थः शब्दो व्युत्पन्नवाचीकस्यापि विशेषणं। यद्युपादेयस्य चोदनालक्ष
णापदार्थस्य ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयत इति श्येनादिनियोगानामर्थत्वं स्यात्।
६ अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणं। ततो यमर्थो भवति। यो धर्मात्मको व्युत्पन्नात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः तथा च
श्येनादिनियोगानां लिंगफलत्वेनानव्युत्पन्नानां कार्यता न स्यात्। साम्यादिति चेत्। न। तेषामपि
लिंगं कार्यता [illegible] वगमात् श्येनयागस्य कार्यता निवारयितुं शक्यते। न नियोगस्य। तस्य कार्यैकस्वभाव
त्वात्। असति च कार्यत्वे श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात् सिद्धार्थतैव वक्तव्या स्यात्। न चैतदभ्युपगं

वि१ श्रा५

मवतीति छ्रात्वप्रयोगात्सिद्धवार्थेष्वप्रतिविरुद्धप्रामाण्यमेवश्येनादिवाक्यानां स्यात् । अथ पूर्वस्मान्नादेवार्थज्ञानं धर्म
एव मनुष्यं चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यं । तदिदं सूत्र[illegible]शाविलसितमात्रं । अनुबंध
वाक्यभेदप्रोक्तिर्नापि गौणमात्रवणात् । अथ प्रतिज्ञातस्य वा धर्मस्य लक्षणमसंगतं । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्यत्व
सिद्धरूपे धर्मत्वमुच्यते किं कार्यरूप एव धर्म उत्प्रायोर्थः स एव जिज्ञास्यो न सर्वः । तथा च एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सू
त्राक्षराणि नाशोनाति ज्ञाप्रति ज्ञातव्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकं । अथ तत्त्वार्थशब्दमनादृत्य यो वेदार्थः स कि
यरूप एवोच्यते ततोर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुवादकं स्यात् । अनर्थकत्वपरिहारार्थतावाक्य भाष्यकारेणा
र्थात्तस्मादिशेषणामेवेत्यं । विशेषणत्वेनाप्युपदरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनुपपद्यमानरूपस्य का
र्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वप्रामाण्यमिति नियमो न स्यात् । न तत्त्वाविनष्टौ वा[illegible]मा. निर्णी
रू.५ तीनामागमिव प्रपरत्वं न निराकर्तुं अपि तु स्तां तावत् । तस्माद्धर्मस्वरूपप्रमाणप्रतिपादनार्थमिदं सूत्रं
तदिह धर्मे विप्रतिपत्तिः किं मतो । किमस्य न किं । वित्प्रमाणमस्ति । किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणं । किं चोदनैव
अथवाविकल्पः अथवा समुच्चयइति । तत्र शब्दस्य प्रमाणांतरसापेक्षत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात्प्रत्यक्ष
प्रत्यादीनां वा सामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः । प्रत्यक्षादीनामभावेत्येकः पक्षः । योगिनां प्रत्यक्षागमो
वीवीनानां तु चोदनागम्य इत्यपरः ।  इमस्तीति तिसामान्येन प्रसिद्धो धर्मस्ता

नन्वग्निहोत्रादिविधीनां रूपेणागम्यते। तस्मात् समुच्चयपक्ष इति पक्षान्तरं। चोदनैव प्रमाणं स्वप्रमाणमेवेति सिद्धं
तः। तदिह चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेव। एवधारणाद् यं प्रतिज्ञायते। निमित्तसूत्रे तु प्रथमं दिती वसूत्रमुक्ता
नो चन पाव दोषमर्मूल मित्यादि बहुप्रदेशशास्त्रतात्पर्यं कामामभूदिति परीक्षाशास्त्रमिदमिति ज्ञापयितुं प
रीक्षाप्रतिज्ञानं। यद्यपि चोपरितन न्यायादेव परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते तथापि वेदप्रमाणमेव न्यायोक्त्या बु
द्धिसमाधानाय कीर्तितं। प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्यापि धर्मप्रमाणोपलंभनत्वाद् व्यभिचारिधर्मे प्रामाण्यं म
वात तत्र सर्वकत्वेनचेतरेषाम् अप्रामाण्यं प्रमाणान्तरनिरपेक्षविकल्पस्य मुख्यनिराकरणात् चोदनैकैव
प्रमर्थः सिध्यति। औत्पत्तिकसूत्रे तु स्वतःप्रामाण्यमर्थान्यथात्वकारणादोषज्ञानाभावात् प्रामाण्यमि
त्याग्निहोत्रादिचोदनायाः संदिग्धज्ञानो तत्ते स्वतःप्रामाण्यं प्राप्तं। न चाप्यवादकमर्थान्यथात्वज्ञान
सा द्योदास्ति। नापि कारणदोषज्ञानं पुरुषाभावत्वाद् वेदे दोषाणां। पद पदार्थ संबंधस्य कृत्रिमत्वेन
कारणापुरुषानुग्रहभावाच्चोदनानामिति स्थिते शब्दस्य यानित्यत्वात् कृतः संबंधनित्यते प्राप्तिः
शब्द नित्यत्वप्रयोगका दिक रणो संबंधनित्यत्वप्रमाकृतेमाभूत् पदपदार्थसंबंधकारणापुरुषानुप्रवेशा
वी क्य वाक्यार्थ [illegible] योस्तु लौकेसंबंधादर्शनान्नि मूलाग्निहोत्रादिवाक्यार्थप्रत्यक्षत्वतो वा
प्योहः पामपि कारणात् अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यमित्याशंक्य पदपदार्थानां संबंधयुक्तत्वात् समवधान
वेदप्रमाणानामेव वाक्यार्थप्रामाण्यं संभवतीति तदुक्ताधिकरणे न प्रतिपाद्यते पुनर्वेदानां वाक्यार्थः प्र

कत्वात् त्वगादिकादिसमाख्यानां श्रोत्ररूपेयत्वान्न चागोपादोषसंस्पर्शनिमावां वचसमर्थो वा त्वेन [illegible]
गमानुपलब्धि निवृत्तस्य च। नैरनुमाना संभवात् स मारव्याप्य व्यवच्छवन निमित्तत्वाद प्रत्यक्षरूपेणा वेद इति
तादेकदेशानां चोदनानां सिद्धं प्रामाण्यमित्येवं समस्तः प्रथमः पादश्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादने
नतस्यैव परिकरः। सोऽयं भाष्यकारानुसारेण पादार्थोऽनुक्रांतः। वृत्तिकारमतं तु पश्चादनुक्रमिष्यामः। प्र
कृतं त्वनुसरामः। प्रतिज्ञातं ताव चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेवेति। ननु प्रत्यक्षादेरनपेक्षत्वं प्रामाण्यं संभ
वतीति तस्यैव धर्मे प्रामाण्यं शब्दस्य तु सर्वदैव प्रमाणांतरप्रमितविषयत्वान्न तदपेक्षत्वं प्रामाण्यं संभ
वति। उच्यते। प्रत्यक्षं तावत् संप्रयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलंभनत्वाद् भविष्यति धर्मे न समर्थं। [illegible]
व गोदोहनादिरूपः यागादिः क्रियानीवैरूप्यादिगुणाश्च फलसाधनत्वाद् धर्मशब्देनोच्यते नादृष्टादि
पद इति केचित् संस्कारमात्रमेव उच्यते तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च दानांतरादि भावि
त्वात् धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति। तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि न प्रमाणं। भा
वनाबलेन तु योगिप्रत्यक्षं धर्मे भविष्यत्यपि समर्थमिति चेन्मनोरथमात्रं। भावना ह्यनुभूतगोचरस्मि
रनिपतानुभूते [illegible] रूपं स्मृतिं जनयेत्। न च स्मृतेः प्रामाण्यं स्मृतित्वादेव। नतरां च तदे
मनिंद्रियगम्यत्वात् नेन्द्रियगम्यत्वं प्रत्यक्षं भवितुमर्हति कल्पनापोढत्वमिति [illegible] नतरां धर्मस्य [illegible]

गि ३

त्वकल्पे साधनरूपस्यापि कल्पनासंभवात्। तस्मादभिन्नं प्रत्यक्षं लक्षणं कल्प्यं ग्राह्यमानादयो[illegible]
रूपधीयाः पुनः प्रतिभा ज्ञानस्य धीणां ग्रहे प्रामाण्यमाकुः। तन्नु लिंगाद्याभासदोषादप्रामाण्ये च न भव
ति किं पुनर्धर्मे शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वादस्य तत्पवादेपुक्तं प्रामाण्यं। ननु न बुद्धिजनन मात्रं प्रा
माण्यं युक्तं। अपवादार्थविषयिका कस्य बुद्धिजननाक्रिया तदा प्रत्युक्तं। तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां
पुक्तमप्रामाण्यं केहेतु तदभावात् ततः प्रामाण्यमपोदितं भवति। कथं पुनः प्रामाण्यस्य स्वतः प्राप्तिः
तदर्थमिदं सर्वज्ञानानामधिकृत्य चिंतनीयं। किं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वोभयं स्वतः परतो वा गम्यते [illegible]
८ तदपि स्वभावेनानिरूपितं कारणगुणादोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यते आहोस्विदप्रामाण्यं स्वतः परतो [illegible] ८
प्रामाण्यं तु कारणगुणा[illegible]ज्ञाना संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वावधार्यते। उत प्रामाण्यं स्वतः अप्रा
१० स्पदर्थान्यथात्वकारणादोषज्ञानाभ्यामवगम्[illegible]ते प्रामाण्ये [illegible]नापेक्ष्यत इति। तत्र सर्वकारणा
नां स्वकार्ये शक्तेः स्वाभाविकत्वाद्द्वयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यते इति केचित्। तदयुक्तं। नहि
ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपच्छक्नोति वेदयितुं विरोधात्। अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्व
प्रामाण्यं स्वतो बोधयति कापि प्रामाण्यमिति तत्पुनर्ते। तथापि न युक्तं कारणांतरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य
वानयोपत्तौ न युक्तं वेत्ति किं ज्ञानं भव[illegible]तीति न शक्यं विवेक्तुं। अतो द्वयमपि स्वभावेन।

निरूपितं कारणगुणादोषज्ञानाभ्यामनवगम्यत इत्यपरे । तदप्यपेशलं । एवं गुणादोषावधारणाभ्यामनन्तरेणाप्या
कारणार्थमनवगम्य एव हि ज्ञानं निःस्वभावं स्यात् । तस्मादप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु संवादज्ञानादिभिरित्ये
तदेव प्रत्युक्तं । तथा हि । न ज्ञानमुत्पन्नमित्येतावतार्थतथात्वावधारणं युक्तं । अपि चावसरनिश्चयो प्रामाण्यमेवत
स्यांचेत्तावत्प्रामाण्यं प्रत्यक्षात्कारणगुणाद्वा ज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यमवगमादपोह्यते । शब्देना
प्रवर्तते तावं गुणानवच्छेदे तदस्ति अपौरुषेयत्वात् प्रमाणम् । अस्मत्पक्षे वाक्यप्रतीतत्वाभावात् तावन्न स्यात् अपःस्त्र
मासत्यत्वा तेन गावादाविवेत्यादिनामूलस्य चलत्वेपि तत्कल्पत्वादप्रामाण्यपि तदप्रतीतत्वादप्रामाण्यमेववेदानामि
ति ... सिद्धी पते । परार्थेदं प्रामाण्यं नाम मानं तन्मते कुवितः । मूलोच्छेदकारं पक्षे कोहिनाम बाध्यं व स्थाति । कदाचि
प्रथमेव ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणात्मस्वरूपमसमर्थं विज्ञानांतरमपेक्षते ततः कारणगुणसंवादार्थक्रिया
ज्ञानानामपि स्वविषयभूतगुणाद्यवधारणेपरमपेक्षेरन् अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो ज्ञानस्य स्यात् अनवस्था
प्रसंगात् तद्व्यतिरिक्तप्रामाण्यमेवोत्पद्येत । अथार्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति चेत् । को विशेषः । उच्यते ... इति
चेत् । नास्य स्वभावस्थापरामर्शं ... यदकारणं ... अर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ स्वरूपज्ञानमेवार्थक्रियाप्रकाशा
व्यभिचारि वा न हि कश्चिदसति स्वरूपे स्वज्ञानमस्ति । एवमेतत् न तु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यमवधा
रणं संभवति अप्रमाणानामपि विभ्रमासंगविशेषेन स्वप्नावस्थायां स्वरूपदर्शनात् । तस्मात्स्वतः प्रामाण्यं प्रा
प्तमर्थानां प्रमात्वे कारणादोषज्ञानाभावान्न पर्यवस्यतीत्यवधारणमंगीकरणीयं । एवं चेष्वावेदान्नाहापुरुषसंस्पर्शीकृतत्वा

दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात्सांदर्शनिमित्तज्ञानाभावादनबोधितं प्रामाण्यं भवति। पौरुषेयवचनानि तु पु-
रुषबुद्धिप्रभवत्वाद्दुं। त्वगिवलिप्साप्रमादप्रकृतानि मूलदोषेण दुष्टत्वादप्रमाणानि भवन्तीति चेत्प्रयं। को-
विल्वाकुर्न लोकेऽपि शब्दस्य याथार्थ्यमस्ति तदभावात्। न हि लोके शब्दप्रमाणमस्ति। वक्त्रभिप्रायानुमा-
पकत्वात्पुरुषवचसां। तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शब्दस्य। न वा तस्यापि। विवेकाग्रहादलिंगस्य लिंगा-
वक्तृप्रवृत्तिः। यदि तु शब्दस्यैवायं व्यभिचारोऽभ्युपेतस्वाभाविकमेवाप्रामाण्यं स्यात्। न हि पुरुषवचो-
येनाशब्दस्य दोषो भवति। यथावस्थितशब्दाभिव्यक्तिमात्रे पुरुषस्य व्यापारात्। तदिदमसारं। यदि लोको वा-
वं नास्ति तर्हि वैदिककथं तत्स्यात्। न ह्यभिप्रायानुमानं दीतास्य शब्दस्यार्थं प्रति वाचकत्वे प्रमाणमस्ति पुरुषं
परत्वमालोच्यतां। यदपि च व्यभिचाराभ्युपगमे स्वाभाविकमप्रामाण्यं भवति पुरुषदोषस्य शब्दे नवतारादिति स्या-
दोत्पन्नं यदि वदीयं वचो वक्तं तत्स्य पुरुषोऽभिव्यक्तं स्यात्। तन्नु तेनैव क्रियते। वाणिनि माः पदानि वाचीवध्यानि तु पु-
भेरवक्रियन्ते पौरुषेयत्वादेव। यथावस्थितानि विध्यमानानि वेदवाक्यवदपौरुषेयाण्येव स्युः। तत एव लो-
अभिप्रायानुमापकत्वमपि न स्यात्। तद्यथा ऽध्येतृभिरभिध्यमानानि वेदवाक्यानि नाध्येतृणामभिप्रायं
रूवपन्ति तथापि पुरुषवाक्यान्यपि न स्युः। यदि हि व्यभिचारोऽबाधकः पालोके शब्दस्याप्रामाण्यं न संभवति
रु वचनानां तर्हि तत्र केऽभिप्रायानुमानेऽपि तुल्यं। ऊन यथार्थसंविदानस्यापि यथावादर्शनादर्शनात्। किंच
शब्दस्य वेदकृतादि... व्यभिचारे विनबोधकत्वहानिः लिंग

स्या व्यभिचारित्वाप्रामाण्यमिति व्यभिचारित्वे लिंगत्वम॰ नुपपन्नं। अथ व... प्रत्वाद्व्यभिचारवां कां
नि वचनानुमानं। तथा स्मृतिशब्दमेवार्थे प्रामाण्यमस्तु। प्रति बंधिका वा: शंकावानिरस्तात्मता। अ व्यापं किंचिद्
विशेषमनुमि। एतावता प्रथमं पदार्थोस्तोषां वान्वयबोधयता ज्ञातव्या। तेवा लोकप्रमाणानाद्गोगेव वाक्यार्थमव
बोधयतीति नानुमानं प्रतीदंते। किं वानुमितेबुद्धिविशेषण्यादन्वा कांवा वाक्यार्थमवबोधयतीति वः सि
द्धांतः। ततश्चवचनानां मानान्तरवाप्त बुद्ध्या ग्र... हीतः स्ता स्व वाक्यादपव्यार्थमेव ज्ञानमुत्पन्नमित्यप्रगंतव्यं।
ततश्च दोषाधीनत्वादप्रामाण्यस्य वक्तृदोषाणां व शब्दे संक्रांत्यनभ्युपगमात्स्वाराज्यस्य ... नरविशेषदृष्ट
त्वमापन्नमिति बलादप्रामाण्यं वेदस्य प्रसज्यत इत्यस्तां तावता। तस्माद्गुनानादेव वेस्यपत्वे गाप्रामाण्यमिव
कृदोषाभावान्नत्वाद्वेदे चातदभावाप्रामाण्यमित्यवक्तृकं। तस्माच्चोदनालिंद... णापवधर्मः। प्रत्यक्ष
रत्नमर्थः। पदेनं प्रत्यक्षः साधनरूपं यागहोमादि तदेव धर्मश्च तदुच्यते लोके। नापूर्वमंतःकरणगुणलादि
वा लोकप्रसिद्धिविरहात्। नन्वपूर्वमेव प्रत्यक्षः साधनं। नानुगंतरव्यापारत्वात्। तस्माद्यागादिरेव
प्रत्यक्षः साधनरूपेणा धर्मस्तद्रूपाभावादेव नः श्रूयते... स्य धर्मतापत्तिः। चोदनालिंगामात्रस्य धर्म
त्वं मा भूदिति अर्थशब्देन विशेष्यते। चोदनाशब्देन प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यमुच्यते। ततश्च नि
षेधवाक्येनैर्ह्निंस्यादित्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसादीनामपि धर्मत्वं स्यात् तद्वावद्वार्थपद

स्तत्वं।

कार्यरूपेणाप्य चैत्रे कर्मनिवर्तकताक्यैर्लीङ्प्यते तस्मिन् वधर्मत्वं च रूढ्यर्थग्रहणां। भाष्ये च रूपेनादिन्द्रादीनां त
स्माच्छपदिं स्वादिनो दर्शनार्थं। ते परिष्टाद्विं स्वादिसासा च प्रतिषिद्धेति विनाशात्। केचित् कुल दानां परिहारं तः
श्येनादिस्वरूपमेवार्थशब्दवाच्यं धर्मं मन्यंते। तेषामेव नेग श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायंते इति निषेधपत्वानि
राकरणोन प्रतिषेध विषयत्व समर्थनात्। कथं पुनस्तेषां निषेधपत्वं निराक्रियते तत्राहुः। परस्य हिंसि विधिः
स्वविषयत्वयानुपपत्यानुष्ठानमाक्षिपति तद्विधेरसिद्धत्वात्। कामपञ्चकर्मसु कामसंबंधादेव प्रवृत्तिसि
द्धेस्तत्र च विधिः सिद्धस्य नयत्वानुपपत्तमावान्नार्थ समनुष्ठानमाक्षिपति। ननु कर्तव्यताबोधनमेव प्र
वर्तनं कर्तव्यता च वेदयागस्य लिङ्। च बोधितेति कथमप्रवर्तकत्वं न तु यागस्य कर्तव्यता लिङा विधी
यते। स्वार्थस्य कर्तव्यतां लिङ् निषेधता। यागस्तु तस्य विषयः कारणं वा। सोयं कर्तव्यतामानियोगो यो
नयत्वानुपपत्या स्वविषयस्य कर्तव्यतां बोधयन्ननुष्ठापकं इत्युच्यते। श्येनादीनां तु रागादेवानुष्ठा
नमाक्षिपतीति न तेषां विधेयत्वं। असति च विधेयत्वे तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति ताच्छावपर्यं
पदर्शितं। तत्र दंव कं कस्मिन्नपि तेषां व्याकृतिरिति धर्मत्वं इति च तस्मान्न। स्वरूपानभिधानात्तद्दृ
ष्टिः स्तं च पदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न धर्मस्वरूपत्वं प्रमाणार्थं। यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मात्रसंदी
ष्टिः अर्थपदेन व्यावर्तितः क्रियते। पदिपरं कार्यत्वव्यावर्तितः स्यात् साध्यरूपेत्यतः स्वाध्य। भवतु वा व्या
सिद्धेर्न विधिः तेषामनुष्ठान

...गीकरणेन धर्मत्वलक्षणार्थं। तथापि चोदनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्यत इत्यधर्मत्वमुक्तमिति
मतं। तत्र श्येनादियागस्य कः प्रसंगः प्रत्युत ... मर्थपदं स्यात्। नन्विष्टोपायो ... यागस्यापि धर्मत्वमस्ति।
अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात्। अथ श्येनाद्यपूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थं ... न तर्हि ततो ... श्येनादिशब्दे
न नामधेयेन तत्साध्यमपूर्वं लक्ष्यत इत्यभिप्रायो लक्षणास्यात्। ... दिना ... पूर्व ... दाराणां ततो हिंसा ... तिश्या
च्यं न ... पद्यते। श्येनयागो वा तत्फलं वा हिंसानत्वपूर्वं कथं विदधीत। हिंसा ... दाऽऽर्थिकं स्वप्रदेशकथं पुन
रस्य चानर्थः कर्तव्यतापादितश्रुतइति। चोद्यं श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त इति चोत्तरमपूर्वविधायकं स्यात्।
न च तस्य कर्तव्यता ... वा ... कार्यस्वभावत्वात्। एवं च यागकर्तव्यता निषेधार्थमिदं भाष्यं ...
कत्वप्रत्ययः ... नाम ... कर्तव्यता विधीयते ... निषेधो न पुनस्तस्य कर्तव्यतामाहेति तदर्थकं।
काम्य ... विधिरेव ... प्रवर्तकः न फलं। तस्य विधेयाधीनो ... त्वेन यागोपादानात्। विधिरेव
यागाधीनत्वाद्यागमनुष्ठापयतीत्युक्तं। यदि च विधिरेव प्रवर्तकः काम्यं पुरुषस्यादिति कर्तव्यतायाः विधेया
स्यात्। तस्यामपि फलेन ... विधिसिद्धेः सांगप्रधानस्य साध्यत्वात्फलस्य। नन्वपतिहिंता ... फलं ...
सामान्यात्सर्वविक्रीयतीति ... भीषोमहिंसायां विध्यभावेन निषेधविषयत्वान्न ... नित्ये ... स्या
नर्थत्वापत्तेः कोऽर्थो ... दिति ... भाष्यानुपपत्तिः। ननु नाहिंस्यादिति निषेधो नारभ्य

वीतत्वात्पुरुषार्थः तेनानेन पुरुषार्थोऽपि यद्धिंसाः प्रतिषेद्धव्याः क्रत्वर्थनिषेधवद्धिंसायाः क्रत्वर्थः स्यात् । अविशे-
षेत्वेकस्य प्रतिषेधविधेः क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वाभ्यां वैरूप्यं स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रति-
षेधो न क्रत्वर्थानामिति । तदिदं बालैः संभावितं न च विद्वद्भिः । विप्रतिषेधे वैरूप्यं यदि हि क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
हिंसयोर्युगपदेकस्य प्रतिषेधः क्रियेत ततः स्याद्वैरूप्यं । प्रतिषेधोपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात्प्रतिषे-
॥ धः स्यात् । यदा तु हिंसामात्रमुद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियेत तदा किं वैरूप्यं । तद्यथा । भोजनार्थं मांसोत्पादने हिं-
सायां यागे वा हिंसि निर्मितमार्थतया मांसादानात्पुरुषार्थतस्य पुंप्रयत्नमविशेषेण प्रतिषि[illegible]ध्यमानायाम-
११ पि नास्ति वैरूप्यं । एवमिहापि । [illegible] द्वारथात्रापि भोजनांगतया पुरुषार्थता वा प्रतिषेधस्य स्यादिति वैरूप्यं स्या- ११
त् । तस्माद्धेव का विधेः न क्रत्वर्थापि प्रकारो । एवं सक्ता हिंसा सर्वासामान्येन प्रतिषिध्यते । पुरुषार्थत्वप्र-
प्रतिषेधो नारभ्याधीतत्वात् । तस्मादग्नीषोमीयहिंसाप्यस्ति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्यात् । विधे-
यत्वे तु विधेर्विशेषविषयत्वात् सामान्यविषयो निषेधस्तद्विरो[illegible]विरोधाद्धिंसान्तराण्यवलंब-
ते । ननु सत्यपि विधेयत्वे विधेः क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्विषयभेदेनाविरोधान्न
बाधः । न किंचिदं विरुद्धं । क्रतोर्हि स्या[illegible] कर्त्तेनेति । सत्यं । अंगविधिमात्रा

लोचनाभ्यां नास्ति विरोधः । ज्योतिष्टोमविधिस्तु सांगं प्रधानं पुरुषस्य चिदधत् पुरुषार्थं हिंसानिषेधं अग्नीषो-
मीयहिंसायामप्रवर्तयन्तं निरुणद्धि । न ह्यग्नीषोमीयहिंसां वर्जयित्वा ज्योतिष्टोमः शक्यते ऽनुष्ठातुं । तस्मा-
दस्ति विरोध इति सामान्यस्य बाधः । किं वोत्सर्गवर्त्तिके स्य त्वग्नीषोमीयहिंसा प्राप्तिप्रवृत्तिर्विधीयते । किमर्थं च शेष-
न स्वविधेयत्वं निराक्रियते । प्रतिषेधस्य हि प्राप्त्यर्थमपीति चेत् । कः प्रतिषेधो न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति । नायं निषेधः
रूपेण प्रवर्त्तते । हिंसाविषयत्वात् । तात्पर्येण फलं हिंसा । नञ्श्रुतेन । तथा चोक्तं । यो हि हिंस्यात् स तु निषिद्धं तस्य पापमप्य-
पाय इति हि तेषामुपदेश इति । क्रत्वर्थत्वाद्धि रूपेण स्य कर्त्तव्यत्वे सति बलान्न तत्फलमपि हिंसा कर्त्तव्यामव-
तीति न निषेद्धुं शक्यते । अतः फलकर्त्तव्यतानिराकार्थं श्रूयेन कर्त्तव्यताबलान्निवृत्तस्य त इति । तदिदमसंबद्धं ।
तथैव हि रूपे नाम्तर्थस्य कर्त्तव्यतायां स्वत्वामपि तत्साधनस्य फलस्य कर्त्तव्यता न प्रसज्यते । तथा यागाक-
र्त्तव्यत्वे सत्यपि स्वर्गाद्याप्तस्य फलस्य नास्ति कर्त्तव्यतापत्तिः । तस्मादनर्थकं रूपेण कर्त्तव्यतानिराकर-
णं । तस्माद्धिंसैवात्र प्रवृत्तदाहृतां । इदं चापरमेकदेशिनः प्रष्टव्याः । अर्थप्राबल्येन किमुच्यत इति । यदि तत्रापः
साधनं नित्यानां धर्मत्वं न स्यात् । अथ च न निषिद्धफलं भवतीति दर्शपूर्णमासेनोच्यते । तथा सति नत्रार्थवि-
धयस्यापूर्वस्य धर्मत्वप्रसंगः चोदनालक्षणत्वान्निषिद्धफलाभावाद् भवत्येवेति वचनं । लोकविरोधात् ।

योऽपि हि सांख्यमुख्यकः प्रतिबन्धवशान्निवर्तते तेन तं प्रति किं ज्ञातमवदातो। किं त्वात्मधर्मान्निवर्तते इत्येतावत्तदाकूतः।
लोकप्रसिद्धस्य लक्षणं प्रदीपः केवलं कार्यं। न च बुद्ध्यादि वस्तुपरिमाणान्मितया स्तोत्रमतम्। इति चोदनासूत्रं॥
तस्य निमित्तपरीष्टिः। अनेन सूत्रेण चोदनाख्यस्य निमित्तस्य परीक्षणा। यस्मिन्नादेवलक्षणमाम्नायमथातः
शेषलक्षणं। अथ विशेषलक्षणमिति। तत्र सूत्रं यदाह। अर्थमनु कीर्त्यते॥ सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रि
याणां बुद्धिजन्म। तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्॥ चोदनैव तत्र स्यमाध्यनाय प्रत्यक्षादी
नामनिमित्तत्वमुच्यते। प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वात्। भविष्यति
र्थेऽनिमित्तं। सत्संप्रयोगजत्वमाभासेऽपि तुल्यत्वादलक्षणमिति नैयायिकादूषयन्ति तत्तुल्य
12 लक्षणमतिव्याप्तिनादूषणं। न हि दत्तं लक्षणं प्रत्यक्षस्य। किं त्वनिमित्तत्वकथनमात्रं। तत्र हेतुर्वि 12
नोपलम्भनत्वात्। तत्साधनं च सत्संप्रयोगजत्वं। न हि सत्संप्रयोगजत्वमविद्यमानोपलम्भनं भवति। इन्द्रिया
र्थसंप्रयोगजत्वं सुखादिज्ञानेऽव्याप्तेरहेतुरिति चेत्। न तेषामपि मनःसंज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्।
मनःसद्भावे सुखादिज्ञानमेव प्रमाणं। अपरोक्षावभासज्ञानस्येन्द्रियाधीनत्वात् रूपादिज्ञानवत् कृत्या
दिन्द्रियाणां सुखादिविषयमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति तत्र चक्षुरादीनामसंभवात् तेनैव

अनु।

यदवतिष्ठते। क[illegible]ञ्चिन्निमित्तं तदव्यवच्छिन्नविशेषगुणात्मा तत्सुखादीनां अद्व्यान्तरसंयोगात्तत्वं पार्थिवपरमाणुगतरूपा
दिसामग्रीसंयोगात्तद्दर्शनात्। यच्चैतद्द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह। तन्न। शरीरं भोगायतनं। किंवत तस्य भोगायत
नत्वं अन्यतस्तत्संयोगाभावे हि सुखाद्युत्पत्तेः। अन्यथितपीताद्याधारत्वाच्चेन्न बुद्धिः शरीरात्सुखाद्युत्पत्तिः अतः
शरीरसंयोगादेव सिद्धेर्नेद्रव्यान्तरानुमानं। किं वा पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंयोगाभावे हादिह्यानद्रव्य
मात्रगुणानां तेजःसंयोगापेक्षकारणात पादिह्यानद्रव्यमात्रसंयोगः। तस्मान्नैवं मनःसिद्धिरिति सुखादी
परोक्षज्ञानमेव मनसो लिंगं। किं पुनरिन्द्रियलक्षणं यच्चक्षुरादिषु मनसि चानुसूयते। उच्यते। यत्संयुक्ते
र्थे विशदावभासं विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमित्युच्यते। तच्च द्विविधं। बाह्यमाभ्यन्तरं च। बाह्यं पंचविधं।
घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रात्मकं। आन्तरं त्वेकं मनः। तत्राद्यानि चत्वारि पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनि तस्य वा
पाददर्शनवदभ्युपगम्यते। श्रोत्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्युपगतं। यदुक्तं दिङ्नागः श्रोत्रमिति दिग्भागादि...
मेवकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रमावदन्ति। मनस्तु पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मकं। ते भ्यो नाप्यतिरिक्त...
स्मृत्य[illegible] याता वदस्ति मनः। तच्चात्मतद्गुणाध्यक्षवस्वतंत्रं प्रवर्त्तते न बाह्येषु रूपादिषु तां[illegible]त
रमुच्यते। रूपादिज्ञानेष्वपि तच्चक्षुरादिसापेक्षं प्रवर्त्तत एव। अनुमानादिष्वपि लिंगादिसापेक्षं। कुतः म... ह
स्पर्शसंयोगाद्यपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः स्मृत्यादिषु तदाकारप्रवृत्ते तत्रं प्रवर्तते न स्वतंत्रं। न नानुमा

सवकृ।

नादीनां मनोज्ञानपत्वात्तेषां वस्तुतमविषयतोपचित्रवत्तेरिन्द्रियजत्वं विद्यमानोपलंभनत्वेनानैकांतिकं स्यादिति
यदीन्द्रियजत्वं हेतुः स्यात्। इन्द्रियसंप्रयोगजत्वं तु हेतुः। न ह्यनुमानेति। तावदमविषयत्वाद्वस्तुनोऽनुमेयमा
नायामिन्द्रियसंप्रयोगोऽस्ति तदर्थमिन्द्रियारः। तदेवं प्रत्यक्षं तावदनिमित्तं। ततः पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि
त्वात् क्लिष्टधर्मे तेन सह कस्यचित् संबंधग्रहणासंभवति। सादृश्यविषयत्वाच्चोपमानं दूरमपास्तं। अर्था
13 पत्तिरपि धर्मेण विना अनुपपद्यमानस्य कस्यचिददर्शनादसमर्था। ननु लोके वित्रमनुपपन्नं।
नस्याभाविकत्वेनोपपत्तेः यद्यपि तदनुपपन्नं किंचिददृष्टं कल्पयेत तथापि को धर्मः को वा धर्म इति वि
वेकाभावादर्थसमर्थनीया चोदना। सा वेदं गीकृता। कृतमर्थापत्त्या प्रमाणेनादृष्टेनेवा। ननु विक
१३ ल्पनिमित्तं संबंधग्रहणं तत्कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वं। सविकल्पकस्यानुपरतेन्द्रियव्यापारस्य ज्ञानस्यमा
नं अपरोक्षावभासत्वात् प्रत्यक्षमेवेत्यदोषः। विकल्पस्यापरोक्षावभासस्येति चित्रं। अपरोक्षामि १३
ति हि स्वलक्षणमभ्युपगम्यते। तद्विषयोऽवभासोऽपरोक्षावभासः। विकल्पस्त्वभिलापसंसर्गयोग्यप्र
तिभासत्वान्न स्वलक्षणं स्पृशति। न ह्यभिलापाः स्वलक्षणं स्पृशंति। यदि स्पृशेयुरभिलाप्यमा
त्रेणापि विनाक्षव्यापारमपरोक्षावभासः स्यात्। न चास्त्येवमस्ति। तदुक्तं। अन्यथैवाग्निसंयोगा
द्दाहं दग्धोऽभिमन्यते। अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रत्ययः स्यादिति। तस्मादभिलाप्यत्वेन विशु

दाकारमाभासयंति तत्‌ तस्मान्न विषया विकल्पा अपि वस्तुरूपं विस्पृशंति तादृश्यगौरवमिति विकल्पो
विशदावभासः समानकाले विशदावभासनिर्विकल्पकसंसर्गीकृतः तदभावे अभिलापमात्रे अनुमा
नेव विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्याभावात्‌ । तस्मान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षं । तत्रैव हि विशद
रूपस्वलक्षणाभासः । वभासः । एवं उन्मीलितनेत्रस्य विकल्पोपि गौरवमित्यपरोक्षावभासप्रती
यते । नासावनपसंसर्गकृतः प्रमाणाभावात्‌ ॥ अभिलापसंसर्गयोग्यस्याभिलापानाकारस्याभि
लापलिंगादिभिरवैशद्यमिष्टमेवैशद्यमुपपद्यत एव । न ह्यपरोक्षापरोक्षविभागो विषयकृ
तः । यदि कृतत्वात्स्यात्‌ । सर्वदेव सामान्यं परोक्षं स्यात्‌ स्वलक्षणं वापरोक्षं स्यात्‌ न चैवमस्ति । सामा
न्याकारस्यापरोक्षापरोक्षविभागदर्शनात्‌ । तथाहि दूरादस्फुटं स्वलक्षणं प्रत्यक्षनिर्द्धारितगवाद्यवजा
तिविशेषोद्देशाद्वदश्वगादश्वत्वं तस्मिन्नेव स्वलक्षणेनुमिमानोपि परोक्षं बुध्यते । वदंति हि ।
अश्वोयं परं न वेद्दृष्टतयाभासत इति । प्रत्यासन्नश्च यदति ॥ सप्रत्यक्षत्वं च अनुष्ठापनयाभिमनस्य वेद्मीति । स्वल
क्षतां तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्यं शागतपवद्दूरसमीपवर्त्तिनः परोक्षापरोक्षविभागः । तस्मात्कारणा
कृतोयं विभागः ॥ एकस्मिन्नपि विषये द्वौ ज्ञानमात्रं विज्ञानमपरोक्षं प्रतिपद्यते । लिंगादिदर्शने तु नेति किं नोप
पद्यते ।ऽ। ननु तन्नापि विषयगतः फलविशेषो परोक्षं नाम सर्वस्य संवेद्यः ॥ एतावता भावाः लिंगाभा

लिंगाभासभेदैः प्रपंचयिष्यामीति विस्फारिताक्षाणामेव कलकल्पः प्रवर्तते। अतो सिद्धिं विकल्पस्यापि वि-
शदावभासत्वमिति प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः। केचित्तु सविकल्पकमेवेदं ज्ञानं न निर्विकल्पकं किंचिदस्ती-
ति मन्यंते। तन्नु प्रतीतिविरुद्धं॥ प्रतीमो हि चक्षुःसंनिपातानंतरम् विविक्तसामान्यविशेषविभागं प्र-
मुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानं। तदभावे तु विकल्पानां नोत्पद्येत। विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं स्मर्ते
विशेषसंज्ञाविशेषं वानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं वस्तु विकल्प्यते। न चार्थमदृष्ट्वा तत्स्मरणमु-
पपद्यते। तस्मादस्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञानं। तच्च किंमात्रविषयमिति चेत्। चित्ताभेदस्य विकल्पवेद्यत्वात्
मे अगृहीत वस्तुविशेषग्रहणात् तर्हि किं वा दूरतरेतराभावो भेदः॥ नासौ प्रत्यक्षेण गृह्यते तु प्रत्यक्षतो न
१८ तरां निर्विकल्पेनाप्यत इत्यनेकनानास्ति किं वनेत्यपाति नो नानात्वनिषेधानां प्रत्यक्षादि विरोधाभावात्
कमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिसिद्धिरद्वितीयं ब्रह्मसिद्धं। तदिदमतिसाहसं किं खलु भवतो नीलपीतव्यक्ती १८
कमेव द्वितीयमित्यादि? ... सिद्धिः पटत्वेवं। नान्योन्यत्व एवं तत्र्यो न ... विकल्प्य
क्तिक्रमयुरवोः श्वीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्चाविलक्षणमावृद्धिः प्रघटेवं। नान्योन्यत्वरवकल्प्यो न ... विकल्पा
ते नविशेषग्रहणमिति चार्वां। अविकल्पकेन विकल्पस्यापि विलक्षणत्वेन प्रतिसंभवात्। सविकल्प
दमसमाद्भिन्नमिति प्रत्येवं विकल्पेनैव भेदो गृहीतव्यो नाविकल्पेन तस्य ग्रहणासंभवतीति। नन्वभोने
दस्याग्रहणात् किं तु भिन्नानां तेषामपि न भिन्नतया किं तु स्वरूपमात्रावदनात् स्माद्भिन्नं नीलं पीतं वा गृह्णतीति

ब्रूमः नहि नीलं पीतं वा भेदः तयोर्हि धर्म्मो भेदः तद्ग्रहे विधर्मिग्रहणं नानुपपन्नं । यदि सन्मात्रं प्रत्यक्षे
णागृह्येत न नीलं पीतं वेति ततो विकल्पो नापीदम् अस्माद्भिन्नमिति कथं भेदो गृह्येत । न हि सदेव सतो भिन्नमिति
संभवति । तस्मान्नीलादिगुणानां पृथिव्यादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षेण ग्रहणात् तद्रूपं वा पलापः प्रत्यक्षविरुद्ध
वा यदि तु पृथिव्यादिरूपं चेन्नापह्नुमहे तद्धर्मं तु भेदमेवेति ब्रूयात् । तदप्यशक्यं । नीलपीतयोरितरेतराभावस्य प्र
त्यक्षानुपलब्धिसिद्धस्यापह्नवासंभवान्नो प्रत्यक्षादभावोपि हि प्रत्यक्षादेव प्रमाणान्तरेणानवलीयानुपपन्नं तस्या
ग्राह्यस्य न तु ख्यात्वाद्धि प्रतीत्यभ्युपेता उक्तो न भेदापलापः संभवति । यदि त्वितरेतराभावा इति तदितरेतराभा
वग्रहणात् प्रत्ययानवाप्तेरविद्यामात्रनिमित्तं तदितिव्युच्यते । तदपि यदि भिन्नतया प्रतियोगिन्यग्रहणं न गृह्णीतवा
तत इतरेतराभावो गृह्येत ततः स्यात नीलपीतयोरितरेतराभावानादारोपात् स्वरूपेणागृह्यमाणयोः प्रत्यादि
रेतराभावग्रहणात्किमितरेतराभावं यदि तु द्वित्वमपह्नूयेत न पृथिव्यादयः तदपि प्रत्यक्षविरुद्धं संख्यायाः
प्रत्यक्षत्वात् । सत्यपि प्रत्यक्षे विरोधे तद्रूपभेदं न प्रत्यक्षं तेन मानसत्वबाधे नेयमागमोऽद्वैतमवगमयतीति चेत् । नाप्र
व त्वसंभवात् । प्रत्यक्षं हि निरपेक्षं शीघ्रं तावन्मानस्य विरुद्धस्यागमिकस्य ज्ञानस्य प्रत्यदार्थे हि निबाध
दोपोगमत्वन्यायात् लोचनमप्यपेक्षते पावित्वं वितथवत्ते । प्रत्यक्षमेव निरूपाद्धि । किं नाम कार्ये यस्य तत्प्रत्यक्षं
व स्यात्वं बोद्धुं । बहुधा मानं हि प्रकृतिरपि प्रत्यक्षं तद्गतत्वाद् सती बोद्धव्या स्यात् । तथा कथं च प्रकृतौ च प्रकृतेः

दर·६

सत्वं तु बाध्येत ॥ असत्वेन द्वितीयप्रमाणानां प्रमाणं स्यात् । प्रमा ॥ त्वेन च व्यवस्थितेस्तु तथा प्रतीयमानत्वात् श्रुतेर्नै
ति श्यात्वं तु कार्यं चेत् । न ह्येकरूपस्य च वस्तुनो युगपदेव सत्वमसत्वं च सम्यक् छिन्नबोद्धुं शक्यं ॥ अनन्तरोपदिष्ट
न ह्यनन्तरत्वं तु द्वाभ्यां बोध्यते । तत्र श्रुतिरेवास्ति चेत्तद्रूपं वस्त्वाभावः संभवति श्रुतेरपि द्वैतं च त्वात् । न ना
स्तीति चेत् श्रुतिः । प्रमाणाभावादेव तद्रूपं वा प्रलापः संभवति । ननु स्वरूपप्रकाशं ब्रह्म --- किंचिदिति भासः ॥
15 किमस्मान्नीतेन प्रमाणेन । भवतु स्वरूपप्रकाशं द्रूपं वा भावरूपं किं मायातं । सा द्वितीया ॥ मायेदं तत्प्रवाचक
त्वं वा विद्यमानस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्व प्रतिभासः ॥ अविद्यैवेति चेत् ॥ कस्य पुनरियमविद्या ॥ जीवानामिति चेत् ॥
न तेषामभावात् । भावे वा द्वैतप्रसंगः । ब्रह्मण इति तु विशुद्धविद्यात्मके निरवकाशो ना विद्या । विद्यात्मके १५
१५ प्यविद्या ब्रह्मणो विद्या शबलो मिव भ्रांत्या वगम्यत इति चेत् । कस्य स्वरूपं भांतिः । यदि न कस्य चित् स्वरूपं ॥ यदि जीवा
नां । नात् तदभावात् । यदि ब्रह्मणः । नास्य भ्रांतिः संभवतीत्युक्तं । यदि च विद्यारूपे प्यविद्या स्यात् केनास्या कु
च्छिद्यते ॥ ध्यानादिभिरिति चेत् । न तेषामभावात् । भावे द्वैतापत्तिः । ब्रह्मणा तु सह्याव स्थानाद विरुद्धावि वा
द्यानते नोच्छेत्तुं शक्या । ततश्चानिर्मोक्षप्रसंगः ॥ तस्माद् ब्रह्मणः प्रथमं सार्थैरस्याविद्यत्वेन प्रपञ्चस्यास त्वेम
प वरद्धि सोपनिषदैर्यदि सत्यत्वं न साधि सिद्ध्यतीति तासां पु रातो --- भ्रांतानां वाक्यता त्वत्प्रम ज्ञानानां --- 
मिथ्यात्व --- नां प्रणाशो ब्रह्माद्वैतवाद इति निपदगतं । तदित्थं प्रविकल्प्य स्वरूप --- द स्व विरोध विषयत्वं ॥

अपरे तु स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छंति। तदपि प्रतीतिविरुद्धं॥ प्रतीयते हि सन्मुग्धाकारं वस्तु सद्-
स्येव पश्चात्प्रत्यक्षाज्ज्ञातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पंचधा विकल्पेन विकल्प्यते गौरयं। दंड्ययं। शुक्लोऽयं। गच्छत्ययं।
डित्थोऽयमिति। तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु सन्मुग्धं गृह्णाति। सविकल्पकं त्वेकैकाकारं ज्ञात्यादिकं विवि-
च्य विषयीकरोति। ननु प्रत्यक्षोऽपि विकल्पोऽस्ति॥ तदेवेदमिति। तत्कथं पंचधा विकल्प इत्युच्यते। मह्यापंज्ञाति
विकल्पः॥ व्यक्तिप्रत्यभिज्ञाति पंचसु संज्ञाविकल्पः॥ अनवगतसंज्ञानामपि भासमाने निश्चये वोऽपि छिद्यन्ते ताः
स्वमातरं प्रत्यक्षमनुपलभ्य दृष्टां तरे पुन...रुपलभ्यमानाः सैवेयमिति शब्दानुवेधं नमसेव प्रत्यभिज्ञा-
नंतीति तस्मात्पंचधैव विकल्पा इति पंचविधत्वानुपपत्तिः॥ उच्यते। इदमेव पश्यामि इति नामसंकल्पनेन तदुच्यते॥
तथा हि। डित्थोऽयमिति तावद्गौरयमितिवत्तगमात्मनाऽडित्थात्मना वस्तु विकल्प्यते। न दंडिवत्तत्संबंधितया
मत्वर्थानुपादानात्। तत्र डित्थशब्देन ज्ञातिवदर्थस्यात्मा अत्यंतमभिन्नत्वात्। यतस्तेनैव वाच्योऽनुरज्यते
दतदेव विद्रुवं। डित्थशब्देनैतद्वाच्यं पूर्वावगतं डित्थस्वरूपं ...। तदात्मना पुरःस्थितोऽर्थो विकल्प्यते। डि-
त्थोऽयमिति ...। किं मुक्तं भवति। योऽसावस्माकं डित्थः सोऽयं पुरःस्थितो नान्य इति। सैवं व्यक्तिप्रत्यभिज्ञे-
वं पंचमी कल्पना॥ सा चैव शब्दविदां नामरूपितेव भवतीति नामविकल्पेनेति व्यवह्रियते पतेनपदाकुः डि

त्योपमित्यशब्दाकारस्यार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाणांस विकल्पाः कल्पिताः । तदपि निरस्तं [illegible]
कारेणार्थः प्रतीयते । एवं ज्ञातार्थस्य तन्मात्रे शब्दस्य व्यापारात् । तेन च स्फुटे नार्थे प्रकृतस्थितार्थविक-
ल्पनात् । आह च । यदा तु प्रत्यक्षाः पिण्डाः पुनः [illegible] एवं शब्दा प्रतीयते । तादृश[illegible] तु शब्दमत-
गपदार्थ इति ॥ तस्मान्नामविकल्पे पिण्डत्वादिवन्नामस्य तद्रूपारोपः । किं पुनर्जात्यादिभिर्विकल्प्यते
16 द्रव्यं । किं पुनरिदं द्रव्यं नाम ॥ पृथिव्युदकतेजोवायुरूपमिति । ननु रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न
किंचिदुपलभामहे । न च तस्योपलम्भकमस्ति । चक्षुरादीनां पञ्चानां रूपादिष्वेवोप[illegible]दीनां त्वोड्-
वरूपरसस्पर्शसंघातः पृथिवी । [illegible]रूपरसस्पर्शसंघात आपः । रूपस्पर्शसंघातस्तेजः । शब्दस्पर्श-
संघातो वायुः । एवं रूपादिसंघातभेदादेव पृथिव्यादिविभागो न द्रव्यं नाम किंचिदिति सौगताः । तदयुक्तं । १६
१६ आगमापायिषु रूपादिषु यदनुयायि प्रत्यभिज्ञायते तद्द्रव्यं । दर्शनस्पर्शनाभ्यां वा एकार्थग्रहणात् । प्रत्यभि-
ज्ञा च ॥ यथा बदरफले श्यामावस्थायां रक्तावस्थायां च तथा घटपिण्डकपालावस्थासु मृद्द्रव्यं ॥
अस्तीति तत्र पिण्डाद्यवस्थाभेदे रूपाभरते भेदे पिण्डव्यवच्छिन्ना मृदिति पिण्डावस्थामपहाय घटा-
वस्थां गता । श्यामाभिमानं च तत्कार्यकारित्वप्रकृतिमान् प्रतीतवती । अनन्तरं घटावस्थामपहा[illegible]
कपालिकाऽऽयातेति । एवं तत्तद्रूपाद्यवस्थास्वपि दृष्टव्यं । ननु तत्तद्रूपादिद्रव्यं तदा तद्व्यतिरेकाभि

मतादनपेक्षत्वाच्च वचनस्य प्रमाणत्वस्मृतेः । नाप्यवच्छिन्नं अपरोक्षं मद्रोद्दृष्टान्तरोत्पत्तिं तु नेक्षामः । प्रतिपत्ति
मानात् । ततश्च वर्णसंयोगादिशेषादिकद्रूपत्वमापद्यते । अनवयवीव भवन्ति । तादृशः शब्दपदार्थाति
स्यौ जायंवद्विभ्रमत्वकपटस्थलेन बुध्वागच्छंतदृति लौकिकीं प्रतिपत्तिः । अतो न दुष्यस्य कदाचिदागमा
प्रामाण्यं वा । घटपटगवाश्वप्रभृतीनां स्वरूपावस्थानात् मे वागमप्रामाण्यादौ ॥ आह चाचार्यः विभीषणतिरोभावमत्र वे
नपापिपत ॥ तद्वर्णितवत्र ज्ञानं प्रागच्छमं गच्छद्वेदिति । तथापादशमसमयभिरभिदिति तदुक्तं तद्दशः ये
वद्गि सर्वस्य गुणाय वभिघातेन स्वरूपमिति । तत्सिद्धं त्वं । तद्ध्ज्ञात्वादिदिमिः पंचधा सा विकल्प केनचिद्
अतः सविकल्पकमपि प्रत्यक्षं तत्संवेदकं । वानुमानादीति सिद्धं तेषां प्रामाण्यनिमित्तत्वं ॥ इति
औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंधस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं
नपेक्षत्वात् ॥ तत्स्वतः प्रमाणत्वं तत एव मूलपुरुष प्रामाण्यनिमित्तत्वं
शब्दस्य सर्वत्र प्रामाण्यं तदपेक्षते वेदप्रामाण्यादर्शनाद्दभावितस्याप्रामाण्यादभावगम
धर्मस्य प्राशंका निराकरणाय चोदनादाः प्रमाणमुच्यते । सत्यं लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यम्
तन्मूलानां वाक्यप्रामाण्यं दृश्यते ॥ न त्वेवमपि सा प्रामाण्यं किं तु स्वत एव । अन्यासां वाक्यस्य तु प्रामा
ण्यं न मूलविरहात् । किं तु दुष्टमूलत्वात् शब्दस्य दुष्टत्वात्तस्याभाविकस्याप्रामाण्यस्य वादतः । अपौरुषेये

नुवेदे पदपदार्थप्रत्यायकत्वात्ततत्वं नास्ति तथापि प्रामाण्यमस्य तदपेक्षाभावादनापस्यार्थे निमित्तदोषाभावाच्चान
योदितं प्रामाण्यं भवति । त्रिधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः पदपदार्थसंबंधद्वारेण । लौकिकवाक्यार्थसंबंधद्वा
रेण । ग्रंथस्येव वा भारतादिवत्पौरुषेयत्वेन । न चैतत्त्रयमप्यस्ति । पदपदार्थसंबंधस्य नित्यत्वमत्रौ
17 त्तिकशब्देनोक्तं । वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चापौरुषेयत्वमुपरिष्टाद्धि दर्शयते । न च सादावा
धकमस्तीत्यव्यतिरेकशब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्चानानुवादत्वं दर्शयन्प्रामाण्यमस्तीत्यनुप
लब्धेऽर्थ इत्यनेनोक्तं । एतच्च विज्ञानं प्रमाणं तत्र प्रमुपादानेन सूत्रकारेण कारणदोषबाधकज्ञानरहित
मगृहीतग्राहि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितं । ननु चैवं धारावाहिकेषूत्तरेषां पूर्वग
१० गृहीतविषयार्थत्वादप्रामाण्यं स्यात् । तस्मादनुभूतिः प्रमाणमिति ज्ञानलक्षणं सूचितमिति १३
कालवत्प्रतीतिरनुभूतिः स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमभिधीयते । मातृगृहीतानां वसंस्कारसध्री
चीनेन्द्रियजस्य प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वप्रसंगेनाप्रामाण्यं माप्रसांक्षीदिति नैव समर्थं । तदेवं सं
स्कारातिरिक्तकारणजन्यं ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति । तदिदं स्वप्रदर्शिनेतावदप्याप्यकं । सं
स्कारमात्रजस्य प्रत्यभिज्ञानस्य स्वरूपेकर्तरि च प्रामाण्यमिष्टं भवतः । अथ स्मर्तव्यार्थ्येव स्मृतेः स्मृतित्वं तत्



प्रमाणाय
त.

तद्विषयसंस्कारजत्वात् स्वरूपकल्पितत्वान्नुभूतिरेव। अतः स्मृतिप्रामाण्यमिष्टमेवातो यं तर्हि स्मार्तग्र
हणामनर्थकं प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांशापेक्षया स्मृतित्वात् तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव अत्र त्वंश
प्रामाण्यं तत्रानुभूतिरेव प्रमाणं किं वानुवादाभावः एवंविधान्मौनाभासीभिः त्यादीनामपि संस्कारमात्रजत्वाद
प्रामाण्यं स्यात्। स्मृतित्वादिति चेत्। लोकविरोधात्। तथा लौकिकमपि वाक्यं वक्तृज्ञानानुमितेऽर्थेऽनुवा
दकत्वात् प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात्। नचैतदिष्टं भवतां। असंनिकृष्टार्थानामनुवादकानां स्वत्वेनिवृ
र्थं प्रतिपत्त्यंगीकरणात्। अन्यान्यवेदं प्रमाणां च स्वविषये प्रमाणान्तरं नापेक्षते तत् प्रमाणमनुवादकानां तु
पूर्वोपायापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति। एवं तर्हि लौकिकं वाक्यमप्यनुमितेऽर्थे प्रवर्तमानमनुमानस्य
कानिराकरणमात्रोपयोगिकत्वादर्थप्रतिपादने तदपेक्षाभावात् प्रमाणं स्यात्। तथानुमानं स्वप्रा
न स्यात्। तद्विषयस्य गृहीतत्वेन गृहीतमर्थमात्रमावाप्तिकं ज्ञातीति भवतां दर्शनाभिप्रेत
रजज्ञानमप्यनुभूतित्वात्प्रमाणं स्यात्। इष्टमेवेति वदतो विरोधः। तस्मादज्ञातार्थं गृहीतृ ...
नेप्रमाणमिति वक्तव्यं। धारावाहिकेषूत्तरोत्तरेषां कालान्तरसंबंधस्याग्रहीतस्य ग्राहकत्वं प्र
माणां सन्त्वपि कालभेदोऽतिसूक्ष्मत्वान्न परामृश्यत इति चेत्। अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः योऽपि प्रमा
नविषयवापि ज्ञानधारयाविरमनसभ्यावोपरतः ज्ञानान्तरदशा ... संबंधितमार्थं स्मरतीति समत्र ...

इति चेत् । कथं प्रति आसिन्नता ते मनो पलब्धु इति । अत्राह यावन्मैव तावत्कालं [illegible]
भेदत्वं गतिति कथमभेदं वदेत् । तस्मादन्तिकाले भेदप्रसरः । तदा विकल्प ... सिद्धमुक्तेः ...
ननु यथार्थत्वाविचेत् प्रमात्वात्तत्काले ज्ञानस्य प्रमात्वं स्यात् । इष्टमेवैतत् । ननु लोकविरोधः स्यात् ।
स्याद्यथा यथार्थतां ज्ञानं तत्र लौकिकाः प्रामाण्यं मन्वीरन् । ते तु यथार्थतामेव मन्वानाः प्रामाण्यमभ्रांतत्वं च
मन्यंते । ... यथार्थतां ज्ञानं तिति नैव प्रामाण्यं मन्यंते । नाप्यभ्रांततां । पीतशंखज्ञानस्यापि सत्यत्वाभि
मानादनुभूतित्वात्परिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यंते । अतोस्माकमपि नास्ति विरोध इति चेत् । तदयुक्तं । न हि लौ
किकाः शुक्तिरजतज्ञाने विसंवादित्वं मन्यंते । नापि पीतशंखज्ञाने । तस्मात् ... मर्थोनुपलब्ध इति ॥ इति
१८ कारसत्वं न ... यथार्थपां वेकारे तत्र प्रमादिनो यथार्थमतेन तस्य निमित्तपरीक्षेति । तत्र प्रमादिसूत्रेण
व मह ... कव्यापकत्वं ... कारः तत्र निमित्तसूत्रेण तावत्प्रतिज्ञातस्य वोदनाप्रामाण्यस्यापरीक्षा
... नस्वतः प्रामाण्यं हेतुरिति ... न्यंते । प्रसिद्धानि ... प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तदंतर्गतं च ... मतास्य
दप्रसिद्धमेतन्न च ... सिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रामाण्यमन्ये न परीक्षितं ... स्वतः प्रवृत्तस्य स्वविषयापस्या
पन्नस्यामर्थ्यात । यदि च परीक्ष्यते तत्तोपि न परीक्ष्येत तस्याप्यानवस्था तस्याप्यनवस्थेति अनवस्था स्यात् । तस्मात्प्र
सिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य चोदनाविप्रामाण्यमिति । ननु न ज्ञानमुत्पत्तिवेलायां यथार्थतयावगम्यमानं स्यात्तु स्वकं ।

असिद्धतरस्याविज्ञातप्रत्यक्षस्याप्यर्थोपस्थितिर्नोपपद्यते दर्शनात् यथा शुक्तिकायां रजतमिति प्रत्यक्षमेवाप्रमाणम् ।
न शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभासत्वात् । किं पुनः प्रत्यासत्तिः कीर्तितप्रत्यक्षलक्षणे दर्शितं भवति । स
त्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां कुञ्चितमतं प्रत्यक्षं यदा भावे विज्ञानं तेनेन्द्रियाणामसंप्रयोगे च विज्ञानं ततस्त
स्य प्रत्यक्षं । तत्सतोर्व्यतव्याप्ताभासासंकरसिद्धिः तदिति वा व्यपदेशतो यान्तं तेन लक्षणं । नन्व सत्यपि व्यभिचारे नास्ति
संकरः इन्द्रियसंप्रयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ते तावदेव नेवान हि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसंप्रयोग
जं किं तर्हि इन्द्रियसंप्रयोगाच्छुक्तिकायां कलं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतम् असाधारणं तु शुक्ति
कात्वमिन्द्रियदोषैर्न गृह्यते तदनन्तरं च संस्कारोद्बोधाद् रजतं स्मृतं । ततः स्मृतरजताभेदेन शुक्तिर्दृश्यते ।
अतो नेन्द्रियसंप्रयोगजं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः । प्रमाणस्यास्तीन्द्रियसंप्रयोगजत्वमिति तदा व लक्षणं तर्हि
शेषाणां व्यभिचारमिति चेत् । तन्न । नहि वयाकर्षंति संप्रयोगजत्वं लक्षणं किं तु सत्प्रत्ययजन्यत्वं । यदि
वयाकर्षं विदितं प्रतीयते ततो विशेषणासंप्रतिपत्तिमादिमत्त्वं न स्यात् । आरादस्ति प्रत्यक्षं प्रतीकत्वे
स्य विषयमनुमानं तदपि प्रत्यक्षं स्यात् प्रमाणस्येन्द्रियसंप्रयोगजत्वात् संप्रयुक्तविषयत्वाभावाच्चास्ति
प्रोक्तस्यैन्द्रियसंप्रयोगः संयुक्तसमवायादिना दृष्टः । तस्माद् वक्ष्यं सादृश्यसंप्रयोगजत्वं लक्षणमित्य
भ्युपगन्तव्यं ॥ अतः शुक्तिरजतवेदनेपि व्यभिचाराभावात् तदनर्थकमस्तु स्वतो व्यापकः सत्यं । सादृश्य
मीकर्तव्यं ॥

संप्रयोगजत्वं लोहितां[stain] सत्वं च शुक्तिरजतज्ञाने नातिप्रसंगः पीतशंखद्विचंद्रादिज्ञाने चक्षुर्वृत्तिव्याप्तिः
स्या। साक्षात्संप्रयोगजत्वात्। अपि वा अस्मिन्ते रजतताकारतापन्नसंनिहितस्य शुक्तिकाकलांशस्य तादात्म्यं गृहीतं तदनुप
रक्तं रूपस्य च तत्साक्षात्संप्रयोगजन्मेत्यपरोक्षत्वात्। तस्मादाभासनिवृत्त्यर्थं सत्संप्रयोगे इति सूत्रे। भ्रांति
ज्ञानाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिकारजतोदाहरणमिति प्रपंचः। तत्संप्रयोगजत्वात् तत्संप्रयोगजत्वे कथं विविच्यते।
प उच्यते। ज्ञानस्वरूपादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसीयते तदन्यथात्वं तु कारणादोषज्ञानादर्थान्यथात्वज्ञाना
द्वावगंतव्यं। अतो यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणोपि कारणादोषो बाधकज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रमाणमिति तद्वा
१८ माण्यं। चोदनार्थज्ञानस्य तु न यथाभावासिद्धं प्रामाण्यं। ननु सर्वमेव निरालंबनं दृष्टान्तादिना सर्वो ...
द्रूपनिमित्तमिथ्यात्वाद्वेषयाः [stain] शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते। तथा हि यत्र कारणादोषज्ञानं बाधकज्ञानं १०
वा तत्र मिथ्यात्वमन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते। सर्वस्यैव ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमनादिवास
नावशादात्मानमेव बाह्यतयाध्यवस्यति मिथ्यैव। कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते। अनुमानात्।
बाह्येष्वव्याप्तसामर्थ्यात्। यथा वासनासमर्थितथावदनाः संप्रत्यनुमानमुच्यते। स्तंभादिप्रत्ययाः स्वां
शमेव बाह्यतयाध्यवस्यंतो मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवच्छुक्तिरजतप्रत्ययवदिति वा। स्वप्नादि
प्रत्ययानां दृष्टिवद्यावगम्यमानबाह्यार्थाभावाद्देशांतरकालांतरवर्तिनां वा संनिहितदेशकालतया प्रति

भासासंभवात्क्वचित्कदाचिदप्यसंभवतां स्वग्निस्थौल्यादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यंपश्यमानमेव बाह्य
र्थं जहतीत्यभ्युपगंतव्यं अतस्तत्सामान्याज्जाग्रद्गतानामपि स्वांशापर्यवसायित्वमिति व्याप्तिः स्यात्वमिति त्याद्वे
भिधीयते न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशालंबनाः तेपि बाह्यार्थमेवालंब्यासंतमन्यथा गृह्णंतीति
वक्ष्यामः भवतु वा तत्रात्मख्यातिर्न त्वेतावता नीलादिप्रत्ययानामपि तथा भवितुमर्हतीति। तत्र हि नीलमिदं पीतमिदं स्तं
भोयं घटोयमित्येवमिदंकारास्पदीभूतं बाह्यं नीलादिप्रत्ययादेशावगम्यमानं नापह्नोतुमनुमानेन शक्यते। आ
त्मग्राहित्वे ह्यध्यक्षं नीलमिति स्यात्। तदेवं प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमुपस्थापयत् तदपह्नवप्रवृत्तस्यानुमानस्योदयं नि
रुणद्धि। स्वप्नादिषु बाधकेन ज्ञानांतरेण बाह्यस्य द्रावनिराकरणादध्यवसायस्यात्मख्यातिः। न त्विह बाधकमस्ति न च
दुष्टादनुमानात्। न चानुमानमलं बाधितुमित्युक्तं। दूषणाप्रदुस्तं वास्यानुमानस्य वार्त्तिके प्रपंचितमित्युपरम्यते
इति निरालंबनवादः ॥ एवमनुमानेनाध्यक्षविरोधेन निराकृते विज्ञानवादस्य वृत्तिः प्रत्यक्षेणैव समर्थनाशक्तेरुपसंहृते
त्यादेवं शून्यस्त्वित्यादिना सम्यक् शून्यवादिनः प्रत्यवतिष्ठते। तदित्थं वर्ण्यते। यदिदं नीलमिदं पीतमिति नी
लाद्याकारं वस्तु प्रथते तत्किं विज्ञानमेव तथा प्रथते किं वा बाह्यं वस्त्विति। तदर्थमिदं चिन्त्यते किं विज्ञानं प्रतिभ्रमद
भूतानुभवमिति। प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षस्य ग्रहणाभावेन नाकारस्यैकत्वेन ग्राह्यत्वानुपपत्तिर्माणां का
रो ज्ञानं कतिष्ठते तदुक्तमर्थस्याग्रहणमात्रादसत्त्वमेव भवति। तत्र ज्ञानमेवैकमाकारमात्मना प्रथते कुतः नाश्रय
स्यापत्तस्मात्क्षिप्रमाणांतरतो गतिः। संवेद्यमाला नीलादि ... अर्थांतरस्य च ग्राह्यकालतानलि

युज्यते। योऽपि हि विज्ञानमप्रत्यक्षं मिश्रतितस्य ज्ञानमेवनसिध्येत्। प्रमाणांतरासंभवात्। अनुमानमितिचेत्। न लिंगाभा
वात्। नतावदप्रत्यक्षलिंगंविनाप्रतीतिंनिरूपयत्यायव्यवस्थायामसमर्थंप्रत्यक्षं प्रमाणम्। तदर्थं ज्ञानस्य लिंगं किंचिद्वक्तव्यं
कल्पयतीतिचेत्। एवंतु प्राग्भावप्रकारार्थे ज्ञानप्रतिभासो नस्यात्। अन्यथाज्ञानं विषयंप्रति ज्ञानेदं घटमिति ज्ञान
मनुसंधत्तइतिप्रतीतिस्पादि कं। अपि धर्मा ज्ञानवत्ममालिंगमितिचेत्। नतत्स्वग्राहकप्रमाणाभावात्। अतीतानागतयो
श्चार्थयोरर्थसंभवयादतीतानुमानज्ञानसिद्धिर्नस्यात्। तस्मात्स्वरूपं विज्ञानं प्रत्यक्षमेवितव्यं। एवं चेतस्यैवा
१० प्रमाकारइतिनिष्प्रमाणकार्थः। किंवत्स्वत्वादपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्वं नघटना। अन्यानीलस्य पीतवत्कथंतासंभ
वति। यदिवार्थांतरं नीलं। ततोऽस्य किंलक्षणां वद्यत्वं। यद्यर्थलक्षणां स्यात् सर्वं सर्वस्य वेद्यं स्यात्। व्यवस्थापकत्वाभावात्॥ वो
हितुत्वं व्यवस्थापकं यद्यर्थाज्ञानस्य हेतुः स्य वर्त्ते योनान्यद्भूतिचेत्। नेत्रादावपि वेद्यत्वप्रसंगः। सादृश्यं हेतुत्वं
२० विषयत्वं नीलार्थस्य नीलज्ञानेन सदृशानेनेत्रमितिचेत्। एवमपि समनंतरप्रत्ययस्य हेतुत्वात् विज्ञानत्वेन वैसादृश्यात् २०
द्विषयत्वं स्यात्। अथासाधारणो नहि नवाकारतासादृश्यं विषयलक्षणं। ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं॥ नीला
द्याकारस्तु केवलं विषयस्यासाधारणः। तेन तदाकारतासादृश्यं विषयत्वं। एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः
स्यात्। तथा नीलस्य प्रत्यक्षहेतुत्वाद्वा॥ अन्यन्मतं॥ न सादृश्यं विषयत्वं किंतु योज्ञाने नीलाद्याकारस्य समर्पकोऽहेतुः
स विषयः। समनंतरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकारस्य समर्पकः। तथा हि सति नीलज्ञानानंतरं स्यर्वेदेव नीलज्ञानं
स्यात्। तत्रैकस्मिन् संताने नीलपीतादिविचित्राकारोदयो नस्यात्॥ कार्यकारणभावेन दृष्टावेकार्थवेत्ता दृष्टा भावागात्॥
नीलपीतादिविचित्रार्थसंनिधिविषयक © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri र्थस्यैवग्राह्यत्वं। ननु कार्यभूतज्ञानस्य

मपेक्षारताभूतस्यार्थस्य दर्शितकत्वेनातीतत्वात्कथं प्रत्यक्षग्राह्यत्वं। एतदर्थमर्थस्य ग्राह्यत्वं तु ज्ञानाकारार्पण
क्षमहेतुत्वं। यथाहुः भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षममिति।
पद्यते। कस्मात्प्रमाकार्या यावर्तमानः प्रथतां यदि ज्ञानस्यैव। एवं तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे ज्ञानं हेतुत्वे
न किं प्रमाता ज्ञानवैचित्र्यमेव। न हि तत्र समनन्तरप्रत्ययमात्राद्भवतीस्फुटं। एवं तर्हि अनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्ष इत्या
ख्यायते। एतदेवं हि प्रत्यक्षलक्षणमर्थस्य यत्स्वाकारसमर्पणेन हेतुत्वं। वस्तु पुनः परमार्थतः समर्पको
हेतुस्वरूपानुमेयः॥ यथा वह्निस्वलक्षणाद्धूमस्वलक्षणं जायते तद्दर्शनं तद्धि कल्पप्रत्यक्षाद्वह्निज्ञानं तेन वह्
नुमेयं। अतएव प्रत्यक्षवदनुमानं वद्वेयं प्रमाता। ज्ञानार्थयोर्मिथो भिन्नत्वात्। असति तादात्म्ये तद्व्यतिरिक्ते ब्य
नावबोधनादर्थनिश्चयः। तन्न सादृश्यादुत्पन्नो प्रत्यक्षवद्धं प्रमाणात्प्रमाताज्ञानानुमानमिति द्विपक्षि। अतएव वि बल
सादृश्यमेवं प्रमाणं तदधीनत्वादर्थविनिश्चयस्य व्यवस्थापनस्य। नहि ज्ञानमिति नीलवेदनं भवति पीतादावपि तु
नात्वात्। नीलिम्नातु नीलवेदनसिद्धिः। यथाहुः नहि संवित्तिसत्तैव तद्वेदना रूपता तस्याः सर्वत्राविशेषादविशेष
ग्रसनमात्। तान्तु सारूप्यमात्रा विज्ञानस्वरूपवित्तु घटवदिति। तस्मात्साकारविज्ञाने सिद्धमर्थस्य ग्राह्य
त्वं वेति प्रोक्तातिकाः॥ अत्र वदामः। स्यादिदं ग्राह्यतोदर्शनाय धर्मस्याकारसमर्पकत्वं हेतुत्वं वा प्रमाता स्यात्।
ननु तदसिद्धमनन्तरं घटत्वम्। विशेषादेकस्मिन् विज्ञानाकारोदयसंभवात्। तत्र यामिति स्वप्नावस्थायामसत्या
र्थसन्निधौ ज्ञानं चेद्वस्ति नपदर्शनादवगम्यते तद्वत् जाग्रदवस्थायामपि तथैवा

पा३

किमर्थं गृह्यते न। अतो न दृष्टत्वं ग्राह्यलक्षणं। अथ ज्ञानस्य निबंधनोपत्रोपादानादि व्यवहारः सविषयत्वमुक्तं यत्तेत
या सति नीलज्ञानस्य नीलांतर्गताः परमाणवो न सादृश्य विषयभावमभ्युपगच्छन्ति। तुल्यादिप्रमाणत्वात्। अथ
व्यवस्थे [illegible] योदानं न गुणानां रसादीनां पर्यंतं [illegible] स्य विषयत्वं न स्यात्। किं वा सुखादिगोचरः सर्वो व्यवहारः अ
तोऽनुभूते सुखेन कश्चित्सुखविषयो व्यवहारोऽस्ति न च संभवति यतः सुखव्यवहारानुगुणं तद्विदितेः स्यात्।
पद्या॥ तथा च मे मा [illegible] तिते गंधेन कश्चिदुपादानादि व्यवहारोऽस्तीति कथं तस्य विषयत्वं। ननु नोपादानमेव
व्यवहारः शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात्। अतो नीलज्ञाननिबंधनशब्दप्रयोगगोचरत्वान्नीलपरमाणो वा
२१ विषयत्वं च [illegible] उपादानस्यापि व्यवहारत्वात् तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषयत्वापत्तिस्तदवस्थैव। किं वा न
शब्दप्रयोगवशेन ज्ञानस्य विषयनिरूपणं शक्यं विपरीतत्वात्। अर्थसंबद्धशब्दप्रयोगो गृहीत [illegible] ज्ञान शब्दा २१
मात्र प्रयोगः। [illegible] व्यापकत्वमेव च शब्दार्थयोः संबंधः। अतो यदर्थविषयं ज्ञानं यः शब्दो जनयति [illegible]
अतो ज्ञानविषयनिरूपणात् पूर्वं कः शब्दविषयनिरूपणं। तदधीनं कृतश्चिन्दुरूह [illegible] तरमितरेतराश्रयमापद्यते।
ज्ञानजनयति शब्दमात्र [illegible] मेव [illegible] मिति चेत्। नासावुपलभ्यते। न चैवं संभवति [illegible] ।
अथ यत् [illegible] ज्ञानं यद्व्याप्तलिंगजं वा यद्विषय इति मतं। ततो नेत्रगस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शादि
जयः स्यात्। अस्ति हि स्पर्शस्यापि [illegible] समवायिनो दाप्तो नेत्रसंप्रयोगः। तथा चांश लिंगस्य



एवं सुखादेर वि०

अ२

रसानुमानस्वरूपं विषयः स्यात् कुतो ताविरसेनैव तस्य व्याप्तत्वात् । तस्माद्ज्ञानात्मकमेव नीलादेर्विषयत्वे
स्यादिति सिद्धं तादात्म्यं । सहोपलंभनियमोऽपि ज्ञानार्थयोरनियम... व्याप्तं भेदं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या
प्रतिबध्नन् भेदमुपस्थापयति भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलंभत्वात् । न चासिद्धो विरोधोपलंभ
मसमयवर्त्तिनैकोपलंभ इति वाच्यं । अन्तरकालं मम हि ज्ञानेन विषयस्य यावद्दर्शनात् ज्ञातो घट इति । न चानेन
भूतस्य स्मरणं न भवति । तस्मादवश्यमुपगन्तव्या वामेव ज्ञानस्य प्रकाशमान संगीकर्तव्यं । न च नि
राकारस्योपलंभो विरहस्तीति । सिद्धं विज्ञानात्मकत्वं नीलादेः अवश्यं वक्तव्यस्तावद्बोधैवं धर्मस्फुतो भाति कुं
गुणमग्रेह सितवातमित्यादेवाद्यन्तासंभवात बाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाकारं ... म... परागतत्वात् तथा च
प्राप्यस्तु । तस्मान्न बाह्यं ग्राह्यं त्यादौ नाम स्तीति प्रादौ मिधीयते ॥ नीलादि विचित्रेण तामांश ग्राहि त्वके न
प्रत्यक्षते । न चात्मना न चान्येन स्वात्मपर्यवसायिना । अज्ञानस्थिरविचित्र ... त्वादेरना मनः । असतो वास्य
प्रत्यक्षते । न चात्मना न चान्येन स्वात्मपर्यवसायि ... अज्ञान ... त्वादेरनात्मनः । असतोऽवासयेत
तो वास्तिक ... विज्ञानवेद्यता । विज्ञानवादीति सर्वमेवज्ञानमात्मा ... ग्राह्यं ... तिनामनत । आत्मनैव वस्यते
नान्येन । तस्मादन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति । यथोक्तं । नानयो भेदो ... कश्चिदस्ति तस्यानानुभवो
परः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशत इति । तमर्थं ग्राहितं प्रत्यतोनीलज्ञानस्याभीरसार्थित्वं नीलस्य ... केनज्ञानेन गृह्यते ॥
नतावदात्मनैव नहि नीलमिति सत्रस्यात्मपर्यवसायित्वं नीलस्य स्वज्ञानात्मकत्वं स्वप्रकाशता । नीलमात्रप्रकाशनात् ॥ स्वं वे धत्वग्राह्यत्वे स्वातायोगस्य

प्रत्यं भनियमादि लिंग निमित्तेन त्वनुमानेनैतदवगंतव्यं। तदपि त्वनुमानमात्मांशग्राह्यादि वेतन ज्ञानांतरस्याज्ञातसपर्यवसायितो
यक्ती तु मत्तं। अपूर्वानुमानं न स्वांशग्राह्यादि। ततो नीलादि ज्ञानैः किमपराद्धं। यत्तानीदं कारास्पदीभूतबाह्यानीलादि ज्ञवकाः
राकत्वेनाव भासमानान्यपि स्वात्मनो व निरूप्यंते। नहि तदेतत्कं युक्तं। नानात्मनः संवेदनं ग्राह्यलिंगतां सद्यो
प्रत्यं भनियमो वा संभवतीति। सर्वेषां निश्चततिस्त्वेव भवत्यपि त्वनुमाने व्यभिचारात्। त[illegible] भवत्यां मानमाति कम्पनी
लादि विचित्रे नीलाद्यात्मभूतस्वांशावसायितां गच्छतीत्यभ्युपगतं। तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे नीलवद्धे सत्यवयोन नी
लि स्वांशग्राह्यादि तानन्यसिद्धं तु तर। आद्यवस्थे त्वादिप्रत्ययमानां व निरालंबनतापादि धर्मभूतानगच्छेत सम्यङ्नोल्लिखिताधि
या। ततो विषयनानात्वासत्ति योग्य निराकृतात्त्र। हृष्यात्मालंबनत्वादिः स्तीकेनानि वार्यतेति। किंवा ज्ञानमित्यस्य
२२ ज्ञानाप्यज्ञानाभावो ग्राह्यः। नच ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मतासंभवति अत्यंत विपरीतत्वात्। तथात्वे देवदत्तमितिज्ञानेऽपि [illegible] २२
रकालावस्थापि त्वं प्रकाश्यते। नच देशिकस्यापि स्थायित्वमात्मासंभवति। तथा विचित्रवुद्धौ नानाकाराणामव भा
सोऽनवेकस्य नानाकारता संभवति। नन्वर्थस्यापि स्थायित्वमेव स्य नानात्मकत्वं च न संभवत्येव। संभवत्
वा भावा ज्ञानात्मतातावन्न संभवति। तदसंभवे च ग्राह्याकारो वा स्थायित्वं स्यात्। अत्यंतासद्रूपो वा। [illegible] ज्ञाना वि मत्वे ५
त्मकत्वो [illegible] ज्ञानात्मतासिद्धं नः समीहितं। तथा ग्राह्यमानात्मीति निषेधताद्वपं बाह्य वुद्धावारोपयितव्यं। ज्ञानातिरिक्तस्य
बाह्यं न च ज्ञानाकारता तस्य संभवति। तस्मा[illegible] देवमादिशि [illegible] कसूपं विज्ञानस्य नात्मग्राह्यादित्वं बलाद
भ्युपगंतव्यं। भवति चानुमानार्थं वा। तदेवं संवित्प्रसिद्धस्य बाह्यस्यासंभवे वेद्यत्वादिभिर्न दृष्टवः संभवति।
वाह्यस्यैव हि तदा संवेद्यत्वं दर्शनबलादभ्युपगम्यते। प्रत्युत आत्मनस्य च संवेदनं न संभवति। नीलादिविचित्रैना

मिदं नीलमित्यस्या आभासस्य भासित्वात् । आभासावभासाभावात् । अहंप्रत्यवमर्शस्य हि ज्ञानावलंबनो न वस्तु । सोपि कल्पितं वनो
न ज्ञानं वनइत्यात्मे वादेव प्रमाम: । तथाप्यात्मनो ज्ञानमपि बाह्यस्येव व्यक्ति विदेश्च वा । अन्यथा साधनो त्वस्य
दीयानु भासनस्य नीलादि विचित्र तस्यांशुविषयत्वे ग्राहकं न स्यात् । स्वाप्यपि त्वादनवस्थतद्विहीनः । तत्क्रमेण उपसितो
भावस्तु तत्तोषत्वात् । ज्ञानदानफलभागित्वमस्य वा स्थापितव्यं । ज्ञानक्रियादि सकर्त्रिकाकर्मभूतेष्वपि फलं ज्ञानयति । भा
कादि वत्तात्वफलमेदृक्पकज्ञान ज्ञानप्रसवरोद्यर्पलिंगादि जनयं पारो द्यमिति तु व्यते । आसीदादि विषयावि वस्तु वि
भागः विषयप्रतिपाद्य पारो द्यवि भागः सर्वज्ञानीनः । नवफलं मंतरेणायं विभागः समाश्रियते । तदेव च फलं
कार्यभूतं कारणभूतं विज्ञानमुपकल्पयतीति । विषयस्य च यदपि ज्ञानं । अथवा ज्ञानक्रियाधार कारकः कर्तृस्व
तस्मात्मनः कर्मभूतस्य चार्थस्यापरस्परं संबंधो व्याप्त्यव्यापकतालक्षणः समानसप्रत्यन्नावगतो विज्ञानं कालस्यापि
न ह्यागंतुककारणामंतरेणात्मनोर्थं प्रति व्याप्तृत्वमुत्पन्नमर्हति । तत्र्यकारं तां लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते । सं
वित्स्वरूपकाशं संविदमातिष्ठं तेतेर संबंधामान सप्रत्यप्रद्योतवशाप्युपगम्यतीयः । अन्यथा ज्ञातीमताः
इति ज्ञानज्ञेयसंबंधो ज्ञातृज्ञेयसंबंधो वा न व्यवहर्तुं शक्यते । प्रमात्रं हि प्रकाशितं तत्प्रमात्रमेव व्यवहर्तुं शक्यते
नानान्तद्वद्व संविन्मात्रं स्वरूपप्रकाशितं । अथोपि तद्वशाता । ज्ञानसंबंधात्वेन न प्रकाशितः । सापि तत्वेन संवि
दाप्रकाशात इतिचेत् । नतद्रूपत्वस्यापां संबंधरूपा । विज्ञानत्वात् । प्रकाशकत्वस्य वह्नि संविदादि प्रयाणासं
बंधानानयः । तेन ज्ञाततायाः संविदि विषयवर्भ काश्यते नि मानः । संबंधो न तथा संविदा शक्यतेऽविवेचीकर्तुं वि

रूपव्यापारासंभवात्। न हि त्रयमप्यमर्थप्रकाशरूपं पुनः संबंधं प्रकाशयितुमर्हतीति। तदाभिकत्वात्। अथ यस्य सं-
बंधो ऽस्ति स्वप्रकाशत्वात् इति चेन्न तथा: नात्र प्रमाणमस्ति। तस्मान्मानस्य प्रत्यक्षगम्यो ऽर्थेन संबंधः। मनः संबंधो
ज्ञानं कल्पयतीति रमणीयं। अस्ति हि कोऽपि संबंधोऽर्थेन संबद्धं मनो मानसप्रत्यक्षगम्यः। स्वकैवल्येन संज्ञान
स्य कल्पकोऽर्थगतो भाज्ञानजन्योऽतिशयः कल्पयति ज्ञानं अवबुध्यं गीकरणीयः स्यादिति ज्ञातसिद्धौ तु प्रकृति
२३ भासंवादिभिरपि। त्रितयं प्रकाशयत इति वदतां ज्ञानज्ञेयज्ञातृषु त्रिष्वनुगतं प्रकाशं ज्ञानपदवाच्यं स्वीकर्तव्यं।
तत्र ज्ञानत्वं तावन्नानुगतं तद्धि ज्ञानपदमानज्ञातृ ज्ञेययोः ज्ञेयत्वमपि ज्ञेयपदवाच्य ज्ञातृज्ञानयोः ज्ञातृत्वमपि
२३ ज्ञातृपदवाच्यज्ञानज्ञेययोः व्यवहारविषयत्वं प्रकाशमानत्वमिति वक्तव्यं। न। संविदिवाव्यवहाराभावाद्विनष्टत्वाच्च।
शब्दप्रयोगो व्यवहार इति चेन्न। एकदेशत्वात्। तदेव शब्दप्रकाशनं भासनादि [illegible] धर्मविशेषस्त्रिषु २३
नुवृत्तो गोत्वमिव गोव्यक्तिषु अस्ति। स तु धर्मो ज्ञातृज्ञेये च ज्ञानवत् न भाति तेनायते ज्ञानस्य तु स्वाभाविको
ऽन्येषां स्वप्रकाशं ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयपरप्रकाशकत्वादौपाधिकं। तन्निमित्तं च विषयस्य विषयत्व
मिति। व्यवहारादीनां हि विषयनिष्ठत्वं प्रागेव दूषितं। एकदेशिनां तु व्यवहारनिबंधनविषयतां
गीकरणीयः तत्त्वविन्मतेरपि शुक्तिरजतविषयकः स्यात्। न चैवमिष्टमिति। तदेवमभिवादासिद्धेर्थगतेति भावनेव
ज्ञानस्यानुमानं प्रत्यक्षं न वा मानसं प्रत्यक्षमनसंबंधेन संभवति। अतिक्रान्तदिवसादिगतदशायां त्वादि

दो२ त३

संस्कारव्यवसायतो भूतभविष्यतोरविद्यमानत्वेऽपि ध्वंसिताः प्रकाशमानधर्मो ज्ञायत इति प्रमाणाबलात् अभ्युपगम
ता । अतीतानुभूतप्रत्यक्षत्वं स्मृतौ [illegible] अभ्युपगन्तव्यं । न च प्रतीतिबलात् विप्रत्यक्षत्वं अर्थाभासस्य भासमानस्य विदः प्र
तिभासस्य च नास्तीति न तथाभासतो दर्पं तावद्व्यसनतो पलं भ[illegible]स्यैवाभावात् । न्निन सोऽयमनुक्रमः स्मृतेरुपपास्या
इति प्रत्यक्षमेतत्स्मृतौ लं नानि व्यवस्यादप्येदोनीलतत्क्रियापि इति । यत्तु पश्चात्स्मरणादर्शनात्तज्ञानमपि ज्ञानानु
भूतमिति । तदप्यसिद्धं । अर्थस्य च हि तदा स्मर्यते । तत्स्मरणात्तु तदेवार्थस्य क्रियात्मनो नैमेसागम्यते । तद्व्याख्यात
दात्वे तावत् ज्ञानं कल्पयति । तस्य च ज्ञानस्य द्रुपादिकारणाभावात्स्मृतित्वं निश्चित्य तस्मृतिकारणाभूतं
पूर्वज्ञानं तदेव कल्पयतीति नास्य स्मरणं । इतश्च ननीलादेर्ज्ञानात्मत्वं । अनुमानादिषु विषयाकारणाणां
परोक्षत्वात् । ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् । न हि परोक्षापरोक्षयोरेकत्वं युक्तं । एवमप्येतास्य
रूपत्वेनाभिमतस्य स्थायित्वादेः स्वरूपज्ञानात्मत्वमप्येतास्मं भावं तथा । भूतादिरनुमाने भूतत्वमव भा
सते न च वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतत्वमात्मा भवति । भिन्नत्वेऽपि ग्राह्यग्राहकस्य ज्ञानमेवातीतमुत्तरस्य
ग्राह्यं नार्थ इति चेत् । न प्रमाणाभावात् । अत्र चातीतं त्रिधा विकल्पयति तत्र वर्तमानविज्ञानाभिव्यक्ति नादूषणा
म्युक्तं । उत्तरस्मृतिरेव च विकल्पग्राह्याकारकल्पनापावकेत्यादिनादूषणामुक्तमिति विवेचनीयं । तस्मादि
दमपि वेनापि क्रमतमनुक्तमेवा । तस्माद्ग्राह्यार्थं पश्यनीलादिर्नज्ञानाकारः । कथं तर्हि स्वप्ने तत्राविचार्य

वं देश कालान्तरगतमदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात्स्मर्यमाणं निद्रादूषितमनस्कतया प्रत्यक्षं देशकालविभ्रमस्य
ता विस्पष्टं स्वप्ने नहि नरादि यस्मात् चेतस्य स्वप्ने वर्तमाना नास दृष्टानादन्यानापि स्वप्नेत यांगी कदंयुक्तं किं स्थितो स्वप्नावगतः
स्वसंवेदित यादोषवशाद वगम्यते तस्य वस्तु संसर्गमात्रस्य दर्शनासते संसर्गितास्कसं तएव मिसे पं वि परीतं रूप्या निरु
पतम मांसके संसर्गश्चादि निवाहिनः कसंसर्गिता प्रापपत्नं वनी विविशेषाः शुक्ति रजत वेदने पि विद्यमाने वर्जतत्व
ज्ञाति विद्यमानस्येव शुक्तिकायाः स्यानात्मभूतेवात्मतया गम्यते तथ्या वद्धाम्बुतादि छविविद्यमानस्य वस्तु
तः शाब्दार्थो वध्यान्वयित वात त्वदसं निद्धि दोषाद वगम्यते यन्तु केश्चिदेवमादिवु तदाकारा वभास स्वप्नकृतं
२८ विवेकाग्रहणामेव भ्रान्तिलक्षणं तत्र संविदि रोषादवोधे वाणीयं । कोऽहि नामांगुलि निपीडित द्विचन्द्रं
द्विवंन प्रकाशतइति ब्रूयात । किं वेकस्य वावंवद्रानद्वामिति द्वित्व विवेकं वंद्रस्य विस्पष्टमनुसंदधान २८
स्यव वस्तु पादित्व भ्रमो ज्ञायमानः कथं विवेकाग्रहणानिमित्तः स्यात् । एवमवगतदिक्स्य दिङ्
मोनाग्रहनिमित्तः संभवति । कथं पुनर्द्वित्व स्यावगमः । नस्मरणं द्वित्व प्रावात् । नग्रहणं प्राप्त
स्य वस्तु नाग्रहणा संभवात् । तदे तदेवादं पंनेनैव प्राप्तं वंद्रस्य संसर्गादोषवशादवगम्यते द्विवा
व पैर्व दंप्रतीतस्य गतं द्वित्वं दोषवशा द्वंद्रस्यावगम्यते । तथापि न वर्हि पीतत्वं शंखस्य रूपं व व स्तु
गतानि दोषवशात् संवं ... व्यतिरिक्तगत वोधे तादात्म्य नवभासते न

श

भुक्तिरजतवेदनेततोवभास्यभेदादवभासवैलक्षण्यं प्रागेवबाधकादनुसंधातुं शक्यत इवेतिदृशापावगमाद्भ्रमत्र
वर्त्तेत। किंवपदिरजताथीं भुक्तिरूपादानंकार्यतयावगच्छेन्न तोऽकार्यस्यकार्यतयावभासनादिविपरीतख्यातापत्तिः।
अथनावगच्छेन्नप्रवर्त्तेत कार्यावगमाधीनत्वात्प्रवृत्तेः। अथयाकार्यत्वानवगमेनकार्यावगतिसादृश्यात्प्रव
त्तिः ततःकार्यत्वानवगमेनाकार्यावगतिसादृश्यमप्यस्तीतिनिवृत्तिरपिस्यात्। सादृश्ययोरविशेषात्। नवासतिविशे
षेकारणाभासदृशंतत्कार्यंसाधयितुमर्हति। मासीभ्रमद्युक्तिकारजतकार्यमाभासात्। ननुश्रीहिकार्यमदृष्टंनीवाराः
साधयन्तिनेवं। श्रीहिशापवंत्रकार्यंकुर्वन्तितेनविकलाःसन्तोबाध्यमानस्याः तत्साधनत्वेनयथाशास्त्रप्रयोगविधानादवगम
ताइतिनाकारणाभासदृशात्कार्यप्रवृत्तिः। अथत्वकार्यानवगतिःप्रवृत्तेःकारणंततोवाह्यवे दार्थेप्रवर्त्तेरन्। अकार्यत्वा
नवगमात्। अथत्वकार्यत्वेनगतेवगच्छेत्पुःततःकार्यस्याकार्यतयावगमात्विपरीतख्यातिरित्यास्तांतावत्। तस्मात्स्वप्नादिष्वपि
२७ वाह्यस्यैवानथाभूतस्यैवानयथाभासोसिद्धःसर्वत्रवाह्यालम्बनत्वं। अथस्वप्नवद्वनुपलब्धस्तंभादिज्ञानमप्यनन्याज्ञान
मितयनुमीयते। तदयुक्तं। तथाभासतिप्रत्ययत्वाविशेषात्वदीयमप्यनुमानंमिथ्यास्यात्। मिथ्यात्वग्राहिणान्नेमानस्या
मिथ्यात्वमितरत्रैवहेतुतावमिवारः। तस्मात्स्वप्नवदुष्टकारणंयत्रबाधिष्यतिप्रत्ययःसएवासमीचीनःप्रत्ययो नो
नयइति। तस्मादव्यभिचाराद्वात्यक्तंनपरीक्षितव्यं। इतिभ्रमवादः॥ प्रत्यक्षप्रमाणसंप्रयोगजत्वेनोक्तत्वानलोकसिद्धत्वादवसि
तारित्वमुक्तं। इदानीमनुमानादेरप्यव्यभिचाराल्लोकसिद्धत्वस्वरूपंदर्शयन्नाह॥ अनुमानंज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शना
देकदेशान्तरेसंनिकृष्टेर्थेबुद्धिः। संबन्धस्य ... ... नाथवाभावादयः संबन्धःसंयोगःसम वा

स्मान ५

प॰२ कार्य्यसमवायः कार्यकारणत्वमन्योर्वा दृष्टान्तधर्म्मिषु नियतो ज्ञातः तं तादृशं साध्यधर्म्मिषु दृष्टवतस्तत्सिद्धसाध्यासंबन्धसं
स्थितिर्निश्चयबलेन प्रमाणान्तरादृष्टतद्विपर्ययाप्रमाणपरिच्छिन्नत्वात् किं सानुमानं यथा धूमस्यानुपरतोर्ध्वं गच्छतोऽग्निसाहित्यं
महानसादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनादग्निज्ञानं। ननु नियमावधारणाधीनत्वेऽतादृक्प्रमाणापरिच्छिन्ने कथं अक
तिः ईदृशो हि नियमो यत्र धूमस्तत्राग्निः यद्यद्रसवत्तत्तद्रूपवदिति यदं वेद्यावद्धूमसमग्निसद्भावो ऽयमतएवेति नापरिच्छिन्ने
25 विषयत्वमनुमानस्य संभवति। अतएव बौद्धालंकारसंमतो ऽयं निकृष्टग्रहणांशसमारोपाभिमानविरहात्प्रार्थ्यव्याप्त्यवदन्तर्गृहीतग्रा
हित्वमेवानुमानस्यांगीकुर्वाणाः तथापि नाप्रामाण्यं न च गृहीतग्रहणांशप्रमाणान्तरत्वात् अनुभूतिर्हि तन्मते स्मृतिः
अनुमानस्यांगीकृतग्राहित्वेपि तत्तु मन्त्रलिंगकारणाद्यन्यत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् स्मृतित्वाभावादनुभूति
त्वमेवेति पुरुषस्य प्रामाण्यं। अयं स्मृतिप्रमोषः कस्मान्न स्वीक्रियते। यतस्तु मन्त्रकारणाप्रसङ्गाद्वा। संस्कारातिरिक्तका
२५ ॥ रणासंभवेन हि इदं रजतमिति यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य बलात्स्मृतित्वमापादितुं स्मृतिप्रमोषोऽङ्गीकर्त्तव्यः। अन्यत्तु लिं
गस्यानुभवकारणस्य सद्भावादनुरूपत्वादिति सिद्धस्यानुभवरूपस्यापकृष्टत्वेन स्मृतिप्रमोषत्वाङ्गीकरणमिति। सोऽय
मकारणकं त्रासः। तथाहि। यदि हि पावकधूमयोर्व्याप्यव्यापकभावस [illegible] ज्ञानेऽगृहीतः स्यात् तेनागृहीतग्रा
हित्वमाशङ्क्येतापि। न त्वेवमस्ति महानसादिष्वेव हि दृष्टान्तधर्म्मिषु प्रागनुमानाद्धूमस्याग्निसाहित्यस्यावगतत्वेन स
र्वत्र प्रमाणाभावात्। यथा वा संभवस्तथा न्यायपरत्वाभा [illegible] त्वावयमेव प्रपंचितं तादृष्टान्तधर्म्मिष्वेव बहुशोऽग्निसाहित्यमुप
लब्धवतो नगोऽवच्छिन्नविदग्धिप्रबलेनाविषयमाणो धूमः पुनर्दृष्टवतः साध्यधर्म्मिण्यग्निमत्ताज्ञानमुत्पद्यते। आह च।
साहित्यमितदेशत्वात्सिद्धे वह्निधूमयो [illegible] कल्प्यते इति। धूमस्तु दृष्टिमात्रेणाग
संभवात् ३

इति किं २

मकः सहचारिता इति वा ततश्चानुमित्सा। तान् सर्वेषां धूमवतामग्निमत्त्वावगतत्वान्नापि सर्वत्रानग्नेर्धूमस्याभावः भूयोऽग्निसा
कृतं व्याप्ति वा रादर्शनमेतावदेवानुमानार्थिभिरभ्यर्थनीयं नापि किंचित्। यत्त्विदं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति ज्ञानं त
दनुमानमेवेति तत्रैवोक्तं॥ नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवतामग्निमत्त्वावगतेति। यत्पुनः पर्वतादिदेशविशे
षधूमदर्शनादग्न्यनुमानं [illegible]गृहीतव्याप्तिकत्वं तदवस्थमेव स्यात्। नैव सामान्यविशेषभेदात्। सामान्येन हि धूमवता
मग्निमत्त्वावगता पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागनवगतं न तरामग्निमत्त्वं। यस्त्ववगतमेवेति वदतीति न पर्व
तस्वरूपमेव तावदग्राह्यं पर्वतासमीपस्थैः केनचित्प्रमात्रा नावगतमिति वक्तव्यं। न त्र तद्दोषो नानवेनन्यप्रमाणान्। नचानव
गतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमलं। यदि चेदानीं तेनं पर्वतस्याग्निमत्त्वं प्रागेवावगतं स्यात्ततोऽग्न्यार्थी भिन्नेन धूमदर्श
ने नास्त्येव पर्वतमारोहति। नह्यग्न्यर्थिनोऽमगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थः कश्चित्। किंच धूमोपलब्धितस्य पर्वतादिदेशस्य
ग्निसंबंधोऽवगत इति वदता धूमसंबंधोऽप्यनवगतं वक्तव्यं। नह्यज्ञातसंबंधमुपलब्धुं शक्यामुपलब्धयितुं देशं प्र
यदर्शमात्रस्य धूमेनोपलब्धाणां न दृष्टाविशेषस्य ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्यावगतं न देशविशेषस्य। अतो लिंगाग्नि
नोरविशेषाल्लिंगस्य च देशकालातिरेकेण लिंगिन इति प्रलापमात्रं। अपि च वा। यत्राग्नीधनसंयोगस्तत्र तत्र धूम इत्य
नेन नियमेन धूमोऽप्यवगतप्रवेतीति न किंचिदवगंतव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यलं बालजल्पितेन। यदि नावगतम्
वानुमानादुत्पद्यते। तत्स्मरणमेव वा प्रमुषिततद्भावमनुमानं स्यात्। ननु वक्तव्यं तन्न कारणाज्जन्यत्वादस्मृतित्वं तदसिद्धेः।
संबंधदर्शनं हि सदृशदर्शनवत्संस्कारमुद्बोधयेत्तदुद्बोधितसंस्कृतत्रकारणत्वं संस्कारस्योद्बोधितः स्मृतिं दानयतीत्यपि
[illegible] सुकिरनातादि प्रवेवदन्नपृक्तौ तपवा। तदिवंकृते

रा८१

नेध्रमार्गेणाधूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नामलिंगस्याकृष्टलिंगिज्ञानहेतुत्वं कल्पयेत्। कल्पनायां वा श्रुतौ व्यभिच
ता वेदनेस्यानुभवरूपत्वान्नदुपपन्नं पदोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयं। अकल्पनेत्वन्यत्रापि स्मृतिप्रमोषत्वादप्रामा
णमेव स्यात्। तस्मादगृहीतग्राहित्वमप्यप्रमाणं कार्यं। नन्वग्निविशेषस्यागृहीतसंबंधस्यानुमेयत्वा। सामान्य
मनुमेयं तच्च प्रागवगतमेवेति कथमगृहीतग्राहित्वं। प्रत्याह। विशेषेनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनतेति। अनु
मानं गपंके स्मिन्निमित्रायाच्छिद्रतिनः। नैषदोषः। अवगतस्यापि सामान्यस्य देशांतरकालांतरसंबंधस्यागृहीत
स्य ग्रहणादुपपन्नं प्रमेयत्वं इदं वापरमेकदेशीयवक्तव्यः केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यत
इति। तदानंतर्यादिति चेत्। तन्न। तस्य संस्कारेणान्यथोपपत्तेः। अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमिति चेत्। न। स्मरणा
स्यापि तत्परामर्शप्रमोषेणानुभवाभिमानोपपत्तेः। वस्तुतोनुभवत्वं तु सिद्धमेव प्रमाणाभावात्। न स्मृति
नस्यानुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति। अस्ति तु स्मृतिप्रमोषत्वे। अथ स्मृतिप्रमोषत्वे बाधकं स्यात्
न चाग्निज्ञानस्य तदस्ति। अतो न स्मृतिप्रमोष इति चेत्। न। स्मृतिप्रमोषस्याप्यबाधदर्शनात्। मतिविभ्रमाच्छिनि
नतो बुद्धिस्तावत्स्मृतिप्रमोषएव अन्यथाविपरीतख्यातिप्रसंगात्। अथवक्ष्यवक्तव्यमतिरिक्तं मानं वा वक्त
व्यं। तस्मात् स्मृतिरेवानुमानमित्यप्रामाण्यापत्तिः। कथं वागृहीतग्राहित्वं अतीतापरिदृष्टदेशकालेव
ह्निरनुमीयते। एकेन प्रमाणेनाप्यवगतः। न प्रत्यक्षेण तस्य विद्यमानोपलंभत्वात्। किं चाग्निधूमयोर्व्या
प्तिः सर्वदेशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणावगतेऽपि तावदेशकालव्याप्तिर्भवति। नचैतावतादेशांतरकालांतरसंबंधोग्र

र... भवति ।। तस्मादगृहीतग्राह्येवानुमानं । किमत्रागृहीतं अग्निसामान्यं तावद्गृहीतमेव । पर्वतोपि तत्र दृष्टः
...गतः । अग्निविशिष्टस्तु पर्वतो न केनाप्यवगतः सोनुमेयो भविष्यति । तत्र चाप्राप्ताप्राप्तविवेके न स्वं
म... धर्ममेव भवाधिष्यते । यथा दध्यातु तीति विशिष्टविषयो विविधविशेषणापरो भवति । तथैवापि विशिष्ट
विषयमनुमानं विशेष्या... मिशुण्णयोः प्राप्तत्वात् ... प्रथम ... वेददातीति वत्सं ... भवतीति ।
यस्तु प्रतिपन्नमर्थं परमनुमानेन प्रतिपिपादयिषति तेन साधनं प्रयोक्तव्यं । येन वा केन परस्मानुमावु द्विरुप
द्यते तत्साधनमित्युच्यते । तच्च पंचतयं केचिदिच्छन्ति ... उदाहरणादिकं । अन्ये ...
स्माकस्त्रितयं ... दाहरणोपनय... निगमनं ... साधनं मन्यन्ते । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा ।
कृतकत्वादिति हेतुः । यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्युदाहरणं । कृतकश्च शब्द इत्युपनयः । तस्मादनि
नि त्य इति निगमनं । अवयवानि विस्तरेण गतार्थ इति मन्यमानाः सौगतास्त्ववयवमेवोदाहरणोपनयात्मकं मन्यन्ते । सम
र्थमानानि यस्मै लिंगं ... लिंगिबुद्धिरुत्पद्यते तेन यत्कृतकं तदनित्यमि
ति कृतकत्वस्यानित्यत्वेन निश्चयं स्मारयित्वा कृतकश्च शब्द इत्युपनयमात्रेण कृते शब्दस्यानित्यत्वमवगम्यत
एवेति कृतमवयवान्तरेण । एवं ... शागमार्थं भवतीति ... अनित्यः शब्दः कृ
तकत्वाद्यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्येवमुदाहरणान्तं साधनं ... कारः ... अथवा यत्कृतकं

नौ

तदुक्तिः। तं सन्न्यायघटादिकांतकश्च शब्दसत्त्वमादयमप्यस्ति सदिति निग्रहस्थानमप्रतिभाथाकत्वं पक्षमप्यस्ति नाधिकमेव साधनं
तथा च प्रत्यक्षं तत्फलं वक्तृत्वसोपाधिकत्वं तेनापि फलवत्ता भवति व्याप्तिभेदप्रमेयत्वसर्वत्रभावाभावाकारः पृ कुंडः॥ प्रतिज्ञादोषाः प्र
त्यक्षविरोधादयो प्रसिद्धविशेषणादयश्च वार्त्तिके प्रपंचिताः। असिद्धिरनैकांतिकत्वं बाधकत्वं चेति त्रयो हेतुदोषाः। त
त्रासिद्धिः पक्षधावृत्तौ धर्मो धर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः। नहि सर्वज्ञत्वं स्वरूपं किंचिदस्ति। वह्निरदाहकः शीत
२१ त्वादिति संबंधासिद्धिः। शीतत्वस्य वह्निसंबंधाभावात्। मन्वेवं समुद्रवर्द्धनोदयस्य हेतुत्वं न स्यात्। उदयस्य समुद्र
संबंधाभावात्। एककालसंबंधाद् भविष्यतीति चेत्। यदा तर्हि चंद्रस्य न भोमध्ये स्थितिः तदापि वर्द्धमानादिकं तदिति समुद्रवृ
२० द्धिरनुमीयते। तत्कथं। तत्रापि परंपरासंबंधाद्दोषः। नहि सा तदा संबंधप्रवृत्तिरत्राश्रीयते। वृद्धिमेव सादृश्यात्प्रमाणस्यादृ
नियतं तत्स्य तयोर्वानुमापकं भवतीति दर्शितमेवैतत्। तेन यादृशः संबंधो हेतोर्नादिनादर्शितः तदसिद्धौ दोषो भवति नान्य २०
था। गोशब्दः सास्नादिमद्वचनो गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकासिद्धिः। नहि धर्मिव्यतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम किंचिदस्ति। नि
पव त्य आकाशमनवद्यत्वादिति सौत्रांतिकं प्रत्याकाशाभाववादिनं प्रत्याश्रयासिद्धिः। वायुराकाशं वा नित्यः मूर्त्तत्वादिति आ
श्रयासिद्धिः। मूर्त्तत्वस्याकाशे व्याप्त्यभावात्। अनैकांतिकत्वं द्विविधं सव्यभिचारं सप्रतिसाधनं चेति तत्र शब्दो मूर्त्तत्वा
दिति कर्मादिषु नित्येषु मूर्त्तत्वसंभवाद् व्यभिचारी मूर्त्तत्वं। अप्रत्यक्षो वायुः रूपत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वात् प्रत्यक्षो वायुः स्प
र्शत्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति सप्रतिसाधनाद् भयपक्षनिर्णापकं संशयहेतुः। अयं च प्रमाणाबलाबलत्वाद् भवति। क्वचि
त्वाह। नहि सर्वत्र हेतुद्वयं तुल्यबलत्वं भवति। तत्र तुल्यबलत्वे संशयापत्तेः। रूपत्वे सति स्पर्शवत्त्वस्योपाधि

साधकाभावप्रतिरोधादव्यत्वेन त्वमनुमापयितुम् [illegible] सामर्थ्याद्धेतोर्बलवत्त्वं स्वार्थानुमानं च विरुद्धं । बलवद्धितिलद्धयोस्तु ज्ञायते बलत्वं बल
अतो नास्ति सत्प्रतिसाधनो हेतुरिति । प्रवज्यः । सत्प्रतिवारोपितार्थे न संशयहेतुः स्यात्तु । नित्यत्वसंशयापत्तिप्रसंगादेव ॥
सत्प्रतिपक्षस्य संशयहेतुत्वे प्रमाणान्तराणामनिर्णायकत्वं भवेदिति नित्यत्वं संशयापत्तिरिति चेत् । तर्हि हि तदपि प्रमाणान्तराणां निर्णायकसंभ
वाददोषः । तथा सति प्रत्यक्षमानानां तदविरुद्धं तस्य दुर्बलत्वादिति तस्य बलीयस्त्वात्तु तुल्यबलत्वमिति चेत् । केन बोधकमनु
ता पं तु तुल्यबलत्वमिति किं त्वग्राह्यमात्वं [illegible] बलत्व [illegible] मात्रं तथापि प्रकृतः स्यादतानुत्वं प्रकृतबलत्वमानावधारयति तस्योर्ध्वत्वमेव
परहेतुर्भवति निश्चितत्वमन्यतरस्मिन्नरूपे संशयो निवर्तते । तथा यो बाधोपरत्वाद्धेतुत्वमभासं तथावधारितत्वान्न तत्स्वरूपप्रि
रूपादिषु स्पार्शनत्वव्याहतं स्पर्शवत्त्वं व्योमादिषु व्याघ्रतत्वद्त्व व्याप्तिप्रकृतस्वेनानानुपलभ्यमानस्य प्रत्यक्षेण संशयः
स तु प्रमाणान्तराणां निर्णायकेन निवर्तते । आस्तां तावत्प्रकृतं । तस्मात्सत्प्रतिसाधनमविप्रतिपत्तिर्वा न च संशयहेतुः ।
तथा च भाष्यकारः प्रत्यक्षमेतत्फलवत्तद्धोमोपि कर्मत्वेनापि फलवत्ता भावितव्यमिति । यस्योपरते कर्मणि तादृश्यानां
संयोगानां वहुशां तत्फलं दृष्टमिति दृष्टमपि फलवत्त्वमादिति प्रतिसाधनं च सत्प्रतिसाधनमपि दूषणानि
ति दर्शयति । तस्मात् सोऽपि संशयहेतुः । असाधारणात्तु गन्धवत्त्वं पृथिव्यां दृष्टं न क्वचिदपि [illegible]
बुद्धिमात्रव्याप्तीति न संशयहेतुः । साधारणादिति व्योः स्वाधत्त्वभावव्याघातहेतुत्वादनुमेयज्ञापकत्वे च साधयन्ति बुद्धिमाद
येत संशयहेतुरिति प्रकृतं । तथा [illegible] विरुद्धार्थव्यादापि हेतुः [illegible] प्रमाणं स्व व्यापकमनेकस्मिं [illegible] धर्मिणि तु

पक्षं हृदेकस्य विरुद्धो भयरूपासंभवात् संशयं जनयति। न चैवं भावो साधारणस्य संभवतीति नासौ संशयहेतुः तथा बाध
कोनाम हेत्वाभासो विरुद्ध इति तार्किकैरभिधीयते। स च द्विविध इति केचित्। धर्मिधर्म्ययोः भवेत्स्वरूपस्य विरोधस्य
ना च बाधात्। स चतुर्धेति केचित्। तत्र बाधस्य च धर्मिधर्मान्तर्गतत्वात् एकमेवेत्यपरे। सर्वत्र धर्मिण्येव तथा
धर्मिविपर्ययसाधनात्। इदमत्र वक्तव्यं अन्तरं यद्दृश्यमानरूपयोगात् तत्र दृश्यमानरूपयोगात् तदभावरूपस्तर्हि द्विविधा
भवबरूपं। धर्मिस्वरूपबाधनं तद्विशेषबाधनं च भवति। न हि धर्मितद्विशेषबाधकत्वं नाम हेतोः प्रयासं संभवतीति
स्वयमेव वार्तिककारेण धर्मिस्वरूपबाधनेन विरुद्धो व्यभिधीयत इत्यादिना दर्शितं तत्राहि इहरूपाणि तिरिक्तः स
२८ मवायः इह प्रत्ययहेतुत्वात् संयोगवदिति। अत्र हि प्रत्ययहेतुत्वं समवायत्वेन भेदेन च व्याप्तं संयोगे दृष्टं
समवायस्य समवायत्वं भेदं बाधते समवायधर्मिस्वरूपं तद्विशेषं चैकत्वं बाधत इत्युदाहृतं। तदयुक्तं। इह २८
प्रत्ययहेतुत्वं हि समवायधर्मिणि दृष्टं न वा। यदि दृष्टं तर्हि सिद्धत्वान्न कस्यचिदपि साधकं बाधकं वा भवितुमर्हति। अदृ वा०त
ष्टं तत्कथं तत्रैव दृश्यमानं तस्यैव बाधं कुर्यात्। विरोधे हि सति बाधेत न च तद्धर्मेत अदृश्यमानस्य कथंचिद
पि तेन विरोधः संभवति। ननु समवायत्वं वा तद्युक्तं। यदि समवायत्वं नाम समवायधर्मिणि तिरिक्तं तद्बाधनेऽपि
न धर्मिस्वरूपं बाधितं स्यात्। अथ धर्मिवतन्नतस्य बाधकं संभवतीत्युक्तं। तस्मान्न धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतु
दोषः कश्चित्संभवति। सर्वत्र दृश्यमान ... विरोधात्। धर्मिविशेषाणामेकत्वस्य कामं

प्रसङ्गहेतुत्वं समवायस्यैकत्वेऽपि तु ज्ञाना। ततोऽव्याप्त्यतिरेकं साधयतः किं सी पत्ता न हि ऽव्या
संभवति बाधः। न तेन दूषणं। यदि खल्वेक … तस्माद्धर्मरूपस्य न हि विशेषस्य च बाधनाद्धि विधर्मत्वबाधकः। तत्रानित्यः शब्दा
लिने कृसाधनत्वेन कृतत्वबाधकं। परस्य दूषणाले न संभाव्येत। … नित्यसत्त्वरूपमेव बाधते। यस्तु रूपमेव वक्ष्याम्यनामर्थः। से तदर्थप्रतिपादयिषुस्तान्प्रत्य लि
बः कृतकत्वादिति कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तं … स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति। विभक्तिमत्त्वात्। गृहीतसंबन्धत्वादिति। तस्य धर्मा। विरो
धेनैव प्रयुङ्क्ते। अगृहीतसंबन्धावस्थोऽपि शब्दः स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति। … नेदं … स्वरूपार्थत्वं तेनैव हेतुना प्रपञ्चेन।
पविपर्ययसाधनो हेतुः। पश्चाद्धि संबन्धग्रहणात्। अन्वयरूपप्रतिपादनं … बाधितमेव। न हि प्राक् संबन्धादर्थान् नेमिपतिः। … उपपत्ती ति
स्वरूपप्रतिपादने च बाधितेऽर्थप्रतिपादनमपि धर्मस्वरूपं बाधितमेव। … सतः सता दृष्टिविशेषविशेषस्य साध्यधर्मः।
विरोधादेव। सर्वत्र यो हेतुर्या दृष्टिविशेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः … स्वरूपमेव बाधमानो निर्विशेषस्य च साध्यस्य सं
निप्रमाणान्तरविरोधात्। साधनासंभवेन हि परीतु विशेषनियमं … यथा मुपलभ्य संदेहात्। कुलादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनाय
न × म × भवा साध्यमेव साधयति। यथा शरीरिचेतनकर्तृकत्वेन घटादिषु व्याप्तमुपलभ्य संदेहात्। … चेतनकर्तृकत्वेन हेतुं घटादिवल्लिधारणादिविधा …
यमाने शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वाच्छरीरिचेतनकर्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां न साधयति। तेन धर्मविशेषविरोधेन हेतोः साध्यसिद्धि
यत्स्वस्य चेतनस्यासंभवात् … चेतनकर्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां … साध्याविरोधिता न दूषणम्। प्रकृतसिद्धान्तानन्तरदूषणसाध्यप्र
मेव नित्युपाहीति भवति दूषणं। धर्मविशेषविरोधस्तु साध्याविरोधिता न दूषणम्। … साध्यविशेषविरोधस्त्व … तत्प
तिवादिनः … स्थाने साध्यं … पक्षदृष्टान्तपरिहृत्य साध्यविशेषविरोधस्त्वेव … तस्मादित्यत्र … पादिविकार
साध्यमात्रं हेतुः साधयत्येव। न च विशेषणान्तरमाक्षिप्य सिध्यतीति वदति। तस्माद् … साधयेत्। तस्माद्धर्मविशेषस्य विपर्ययसाध
हिमेदृश्यमानः – सप्तसमविरोधाप्रदा …

२८ गतसंदेहेनोद्भवणमेवा। उदाहरणं द्विविधं। साधर्म्योदाहरणं वैधर्म्योदाहरणं च। साधर्म्यं लिंगमुद्दिश्य लिंगिन उपादानं। यो यो धूमवान् स साग्नि
स स वह्निमाह यथा महानस इति। सम्यगुक्तेच साधर्म्ये न वैधर्म्यं वक्तव्यं। गतार्थत्वात्। यदा तु यत्र व्याप्तनति तदालिंगाभावमुद्दिश्य लिंगाभावोपादानं य
त्राग्निर्नास्ति तत्र तत्र धूमो नास्ति तोयादिवदिति। पत्रभावे न साध्यः साध्यते तत्रैव विधिरूपे साधर्म्ये। तत्प्रतिषेधरूपे च। वैधर्म्यं यत्र तु
मोदाभावाविनाभूत्वात् साध्याभावः साध्यः तत्र साधर्म्यमेव प्रतिषेधरूपं। यदा त्वमेघोऽग्निर्नास्ति। तदात्र धूमो नास्तीति। वैधर्म्यं विधि
रूपं। यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्निरस्ति न तु नेति। तेन षड्लक्षणोक्तं। प्रसज्यप्रतिषेधात्मकमेव वैधर्म्यमिति। तदानादनयोर्यं। सा
धर्म्यमात्मसाध्यचिकृत्वात्त्वादयो वैधर्म्याभासाध्यसाध्यसाधवचैकाभादयो वार्त्तिकए एवं दृष्टव्या शाति। तद्विविधमिति। दृष्टस्व
लक्षणाविषयमेवानुमानमिति निमित्ताजातिनाकर्तुं महद्वलक्षणविषयमनुमानं क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभि
धानं। नहि क्रियास्वलक्षणं प्रत्यक्षेणावकदाचिदृश्यते। पूर्वापरदेशविभागसंयोगमात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं। ताभ्यामेवागंतुमा
भ्यां आगंतुकं कारणमनुमीयते। तच्च क्रियेत्युच्यते। ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात्। न। तस्य प्रागपि सद्भावात्। ननु लक्षणं
तदेव्यद्रव्यं संस्कारवा क्षणिकत्वात्। सा द्रव्यानुप्रत्यभिज्ञानं। यदा समानदेशे पूर्वमुपगतो त्वरमारभते। तदा तिष्ठतीति ल
क्ष्यते। यदा तत्वं तत्र देशे पूर्वपूर्वमारभते। तदा गच्छतीति लक्ष्यते। दीर्घगमनवक्तायोगमनवक्त्रा। सहस्रापपतापरस्रणानामुत्त २८ग
रोत्तरदेशप्राप्तव्यानां गमनाय भासनिमित्तत्वात् कर्तुं क्रियायां। किं चानुत्पन्नस्य क्रियाश्रयत्वायोगादुत्पन्नस्य। चाविना
शात् स्त्यात्तदर्थं क्रियायांभकत्वं। यथाहुः। क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रियेति तद्विदशाधिकरणो निराक
रिष्णामः। तनेस्थितत्वेस तिरोमात्रेणानुपपत्तेः। क्रियानुमानेयुक्तमिति। नयुक्तं। कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते। तथाह
दृष्टमेवास्ति। प्रत्यभिज्ञानानन्तरं हि सा यो नदेशसंयोग क्रियामानमुपलक्ष्यते। अतः सत्ताविनिमित्त

तद्दलावयवसंयोगः स्यादसमवायिकारणं चासमवायीति किमत्रादृष्टकारणानुमानेन। नन्वसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्वाश्रयेऽस्त्वा
श्रयसमवेते वा कार्यं नान्यत्र तन्तुसंयोगानामपि स्वाश्रयेषु तन्तुषु पटं तन्तुतुरीयसंयोगस्य तथा पटतुरीयसंयोगः प्रयत्नवदात्म
संयोगस्य नैवंविधेऽप्यसंयोगमारभते। अतः कारणान्तरं कल्पनीयमिति चेत्। न। ननु संयोगः स्वाश्रयपट एव मार
भते। पटस्य बहुतन्तुव्याप्तित्वात्। संयोगानां च द्वयोर्द्वयोरेव वृत्तेः। किं च। शरघासंयोगान्नोदनाख्याद्युगपदेव देशे
रस्यपरेषु च सर्वेषु तदवच्छिन्नेषु बहुनिष्क्रमणप्रत्युपघाते। तत्र येषामवयवानां संयोगो नास्ति। तेषु साश्रयेषु स्वाश्रयो
समवेतेषु च स्यात्संयोगः। कर्मारम्भत इति यच्छिन्नचारः। नहि तत्संयोगाश्रयभूते शरे समवेतो नाशः तेषु समवायात्।
किं च। प्रयत्नवदात्मसंयोगान्तरं च युगपदेव हस्तप्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन संयुक्ते चाङ्गदे गुलीयके च तल्लग्नमक्षौ कर्मो
त्पद्यते। अप्येवमादिषु तन्तोदनात्। किं तु प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्धस्तकर्मोत्पत्तिः। किं तु संयुक्तसंयोगादिष्यते। संयुक्ता
वयवसंयोगाद्गदनं तत्रावयवदोन संयोगाच्चलदनं तत्र। तत्संयोगाद्धस्ते तत्संयोगादङ्गदे। तत्संयोगान्नरणाङ्गपीति। एवं
सर्वत्रापि शरवणेषु कुपयत्नवदात्मसंयुक्तप्राचीनाकाशासंयोगादूर्ध्वनाकाशप्रदेशाद्विभागः। तत्संयोगाच्च तदनन्तरं देशा
संयोग इति द्वैतैव संयोगनसंयोगविभागसिद्धेर्न कर्म कल्पनीयं कल्प्यते। किं वा न संयोगस्यैवायं धर्मः सर्वस्यैवा
समवायिकारणानि स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभन्ते। नान्यत्र। ततः कर्मण्यसमवायिकारणत्वेनानु
मीयमानं विपर्ययविहगमनेऽपि चानुमीयते। नहि विहङ्गकर्मणा विजयनिकार्यं संभवति। न तत्र स्याद्विपत्स्वपि चले
तीति बुद्धिः स्यात्। अतो नानुमेयं कर्म। किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वं। अस्ति प्रत्यक्षावगमात्। ननु संयोगविभागः

विवेकि नेवि न किंचिदन्तर्दृश्यते हि सर्प इति सर्पभ्रमो सर्पस्य च द्वयोर्मिथः संयोगविभागाविशेषेपि सर्पमि
वचलतीति बुद्धिरालंबते। न भ्रमिश्च नो स्याद्बुद्धेरालंबनमस्ति सर्पश्चालंबनामतत्वं। यज्ञायाभावाभ्यां सर्प
भ्रमोत्पन्न इति बुद्धेर्भावाभावाविसंगीकर्तव्यौ। न वेयमानुमानिकी संभवतीत्युक्तं। तस्मान्नेवमभिप्रायमिद्धि
गाप्यं। किंतु। विशेषविषयं सामान्यविषयं चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपंचार्थायेभिमन्यते। विशेषे
नुभगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाध्यतेति नेति नाकृयते। उभयोरपि विषयत्वोपपत्तेः। यत्तु विशेषस्यैवानुग
मस्ताद्विशेषविषयं। सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयं। न चासिद्धसाध्यत्वं। देशांतरकालांतरसंबंधस्या
यत्र प्रदर्शितप्रागेव वर्णितं॥ इत्यनुमानपरिच्छेदः॥ शास्त्रज्ञा हि विज्ञानदसंनिकृष्टेर्थे विज्ञानमिति। अविज्ञाताद्धे
ष्टा पदार्थाभिधानतद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं। तच्छब्दं नाम प्रमाणं।

प्रमाणानां तल्लक्षणकसिद्धत्वोऽन्यथासिद्धितत्वात् । तत्र बुद्धिमिथ्यात्वे रूपेण प्रमाणोक्तरूपेणैवेति । तत्र योऽरूपेण प्रमाणत्वाभावात् । अयोऽरूपेणैव वै
दनात्वात् । ने प्रयमाणानाप्तप्रामाणीत त्वेदोषमिरस्तात्वेन तस्य शब्दस्य दुष्टत्वात् प्रमाणानां तत्रैव । न हि मिथ्यासिद्धार्थे विधायकं तन्ने
ति । विधायकमसिद्धिविधं न पदेशाकमतिदशाकं वा इत्यमिदं कर्तव्यमित्युपदेशः । पश्चालोकेऽदृष्टि च तस्य पश्चालिखि
र्दवदत्तो भोजनमितव्य इति वेदेऽपि प्रपाणाम यातादिप्रकाराणां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् । तद्वदिदं कर्तव्यमित्यु
तिदेशः । पश्चालोके देवदत्तेन यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेऽपि सौर्यं ताक्रुर्याद्यथा आग्नेयेनेति । शब्दान्तरादिभिः
प्रकृतिलिंगादिभिः प्रत्यर्थादिभिस्य विवि त्रोपमुपदेशो भेदमिनियोगक मानत्व बोधयति । यवनना मामचेयवो दनाकिं
गे प्रत्यातिदेशोऽन्यत्र विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य शब्दस्य भिधानं तापरनामधेय
त्वनन्यसंबंधं विकारं बाधं वा व बोधयतीत्यस्य दनीयं । असंनिकृष्टमदृष्टं गांव पूर्वं वनादृष्टत द्विपर्यपथ्यपरिच्छेद निराम्
र्थापकदेशिनां तु तदनर्थकमेव स्यात् । विपरीतपरिच्छिन्नेतावन्नास्त्येव शब्दस्य ज्ञानं । यदि स्यात् प्रकृतदोषाणां
शब्दसंस्कारतत्वनप्रत्यगमात्स्वाभाविकमेव शब्दस्य प्रामाण्यं स्यादिति वेदप्रामाण्यं स्यात् । यदि परं तद्रूपपरिच्छि
विधयस्यानुवादस्य निरासः स्यात् । तत्राप्युक्तं । तस्याविशास्त्रत्वात् । न हि कस्यापि प्रामाण्यमनुभूतित्वात् । तत्पदार्थं
र्भावाभावे शास्त्रत्वमेव त्यास्तां तावत् तदिदं च शब्दस्य स्वरूपं कारणां कार्ये [illegible] कार्यस्य समवायि विशिष्टे वेति लौकिकमि
त्वनुमानलोदृष्टाम प्रतिपादयतेनैव शब्दस्य प्रमाणतामिति वदंतः काश्यपीयाः प्रत्यक्षमनुमानं च द्वयमेव प्रमा
णो इति श्रुत्वाणाः सौगताश्चानुमानादभिन्नमिति मन्यंते । तत्र च न्यायत्वं पदार्थज्ञानं तदवगतार्थविषयत्वात् । प्रमा

मेवनभवतीतिकिंतस्य भेदाभेदपरीक्षया। ननु वाक्यार्थज्ञानं तदगृहीतसंबंधैरेव पदार्थैरुपजायमानं नानुमानगोचरमर्हतीति। नहि स्वार्थैर्वाक्या-
र्थविशेषैः संबंधग्रहणमस्मिन्नेव संभवत्यनंतैः संबंधग्रहणात्। अत एव तात्पूर्वैरपि वाक्यार्थविशेषः पदार्थैरवगम्यते दूरदेशावानां स्थि-
तिः सर्वजनीनमतः। यत्वाप्तवाक्यत्वादविसंवादानुमानं तद्वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वान्न तस्यानुमानत्वमापादयति। वाक्यश्रवणा-
नंतरमेव हि आप्तानाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थैर्वाक्यार्थोवगम्यते। अत एव तादृष्टपुरुषवाक्यादपि वाक्येऽवगते तु वाक्यार्थे सत्यास-
त्यत्वसंशयश्रवणात् तु आप्तत्वावगमेऽस्य सत्यत्वमनुमीयमानं न वाक्यार्थावगते राप्तत्वावधारणानपेक्षजन्मनोनुमानत्वमापादयति। तस्मात्प्र-
31 माणांतरमेव लोके शाब्दमपि त्रयीरूपस्यापि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यं। एकदेशिनां तु लोकवचसामनुमानत्वमंगीकुर्वतां प्रमाणांत-
रत्वमामाण्यं न सिद्ध्यतीति तथोक्तं॥ उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेर्थे बुद्धिमुत्पादयति। यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य। दृष्टदृष्टे
३१ स्मर्यमाणार्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमुपमानं। यासावस्माभिर्नगरेषु दृष्टा गौः सानेन गवयेन सदृशीति। किं पुनः सादृश्यं। ३१
अर्थांतरयोगिभिः संबंधिसामान्यैरर्थांतरस्य तादृग्योगः सादृश्यं। यथा गो जातियोगिभिः कार्ण्यधवलत्वादिसामान्यैर्गवयस्य तैर्यो-
गो गवयस्य गोसादृश्यं। गवयसंबंधिभिश्च गोर्योगो गवयसादृश्यं। अत एव च सामान्यानामुपलक्षणात् त्वचंशेन सादृश्यस्य प्रत्यक्ष-
बोधकवर्षैः सुसदृशामीषश्वाद्भिति। ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेव सादृश्यं तत्त्वमन्यंते तेषां प्रकर्षापकर्षभेदः किं निमित्त-
इति चिंतनीयं। न च वतत्वांतरत्वे प्रमाणमस्ति। किं विंदस्ती त्वास्तांतावत्। न चेदमुपमानं प्रत्यक्षेंतर्गतमनिंद्रियसंनिकृष्ट-
त्वान्नगरस्थस्य गोः। न चानुमानमगृहीतसंबंधस्यापि उपजायमानत्वात्। एवं किलानुमीयेत गोर्गवयसदृशी गवयस्य सा-
दृश्यप्रतियोगित्वात् यद्यत्सादृश्यप्रतियोगि तत्तत्सदृशं दृष्टं यथा यमयोरन्यतरस्यान्यतरोतोति। न चेदं युक्तं। यो हि द्वावयवौ मिथः सु-
दृशौ युगपन्न दृष्टवान् नापि कामप्येतद्युगामुपलब्धवान् गत्वारण्ये गवयं पश्यति सोपि गां गवयसादृश्यविशिष्टामुपमिनोत्येव। तस्मान्ना-
नुमानं। शाब्दत्वं तु न शंकनीयमेव। अतः प्रमाणा[illegible]सिद्धं। अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वा [illegible] अर्थो-

न्यथानोपपद्यत इति अर्थकल्पना। यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पनं। प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरे
णाविनानुपपत्तिमालोच्य तु तत्त्वेऽप्यर्थान्तरकल्पना सार्थापत्तिः। यद्यनुपपन्नादुपपादककल्पनार्थापत्तिः अनुमानमेव तर्हि। तत्रा
पि वह्निमन्तरेणानुपपन्नात् धूमाद्वह्निः कल्प्यते। स्यादेवं। यद्यनुपपन्नत्वमात्मकं स्यात्। इह तु यन्नोपपद्यते। तदेव गम्यं। गृहाभावेन हि वि
ना बहिर्भावो नोपपद्यते। किमिदानीमुपपादकात् अनुपपन्ने बुद्धिरर्थापत्तिः। को दोषः। न खलु कश्चिद्दोषः। किं त्वसौ नैवास्ति। न हि
पपादकदर्शनादनुपपन्नार्थे बुद्धिर्भवति। यदि स्यात्। तद्दृष्टदर्शनाद्धि यथा एवं कल्प्येत तद्दृष्टत्वेन विनापि गृहाभावस्यानुपपत्तेः।
तस्मादनुपपन्नमेव गमकं नोपपादकं। अथोच्यते। नाभिना भावे नानुपपत्तिरिति तदुच्यते। किन्तु संभावापत्तिः। यस्य हि जीव
नं गृहसंबंधश्च प्रायशो ... तस्य गृहाभावे दृष्टे जीवनं सांशयिकं भवति बहिर्भावकल्पनया समाधीयते। ततस्तत्र प्राग्बहिर्भाव
कल्पनायाः जीवनस्य संदिग्धत्वान्न लिंगत्वं। न हि संदिग्धं लिंगं भवति। जीवनरहितं च गृहाभावमात्रं मृतेऽपि सद्भावादनैकान्तिकं। न
बहिर्भावमनुमापयितुमलं। अतोऽनुमानासंभवात् तत्प्रमाणान्तरमेवेदं। यथा वानुमाने निश्चितं गमकमेव सत्यार्थापत्तौ संदि
ग्धं गमकमिति दर्शनबलादभ्युपगम्यते। संशयस्य चात्र प्रदृष्टरूपलिप्संवादात्। तदिदमसंबद्धं। न हि संदिग्धं जीवनं बहि
र्भावः शक्यते कल्पयितुं। कथं हि जीवति वा मृतो वा देवदत्त इति संदिहानस्तस्य बहिर्भावं कल्पयेत्। न हि भावाभाव
संभूयस्य बहिर्भावकल्पनयापनोदः स्यं भवति। सर्वत्र हि संशयस्य निदानोच्छेदाच्छेदो भवति। अन्यतरस्य त्वावधारणात् को।
न बहिर्भावविकल्पनया तावन्निदानोच्छेदः। जीवनस्य प्रायो गृहसंबंधित्वात्। तद्विपर्ययोऽत्र संशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः। न चासौ
बहिर्भावे विकल्पितस्य मृत्युच्छिद्यते। अतस्तद्विपर्ययस्य बहुत्वमन्तस्याप्यते। न चान्यतरस्य तावधारणमपि विद्यते। जीवने भाव
भावोऽपि न संदिह्यते। न चानयोरन्यतरस्या... विकल्पनया भवति। अन्यथा हि जीवनं। अन्यथा तु बहिर्देशसंतो

र

दि

न च गृहाभावनिर्वाहनार्थमित्ति जीवननिर्णायाधारं भवति। न चैवं संभवति यस्माद्देवदत्तो गृहे नास्ति। तस्माज्जीवतीति प्र-
तीतं चेन्निश्चितमेव जीवनं गृहाभावादेव संदिग्धं कथं तत्तथा विनिर्णीयते। न हि संशयापन्ने तुरे वनिर्णयहेतुर्भवति। तस्माद्दे-
उजीवनं संदिग्धं तत्रावदन्यतो निश्चितत्वाद्बहिः संबंधः कल्पयितव्यः। यस्माद्देवदत्तोऽजीवति गृहे च नास्ति। तस्माद्बहिरेव नूनं
बहिरवस्थित इति। न तु संदिह्यमाने जीवने तत्कल्पनं संभवति। यस्मादविद्यमानो गृहे जीवति वा न वा। तस्माद्बहिः स्थित
इत्यसंबद्धमेव स्यात्। तस्माद्बहिर्भावनियतं गृहाभाववद्यदि तं जीवनं निश्चितमवादि बहिर्भावः कल्प्यत इत्यनुमानमेव मद-
प्रमाणान्तरमिति। अत्राभिधीयते। न तावद्गृहाभावमात्रं लिंगमस्तु तदपि संभवात्। न जीवमात्रं गृहेऽपि सद्भावात्। अतो जीवनसं-
३२ सृष्टो गृहाभावो लिंगमिति वक्तव्यं। अथ संवलिंगमवगमयच्चाक्लिंगमनुमानेन भवितव्यं। ननु किं गावगमसंपद्वलिंग [illegible]
वगमः। अत्र च न बहिर्भावमंतरेण गृहाभावो जीवनं वसंसृष्टं प्रत्येतुं शक्यते। विरोधात्। जीवतो ह्यवश्यं गृहे वा बहि- ३०
र्वा स्यात् व्याप्तिमत्त्वसंदिग्धं। अतश्च बहिर्भावमंतर्भाव्य जीवनगृहाभावौ समुच्चितौ प्रतिपद्यमाने [illegible] प्रतीतिविरो-
धः पद्यते देवदत्तो गृहे नावस्थितो गृहे वा बहिर्वाऽवस्थित इति। न चैवं संभवति भावाभावयोरेकत्र समुच्चयेऽनुपपन्नत्वात्।
अतो विरोधाद्यथा भेदेनैव देवदत्तस्य भावाभावो समुच्चीयते तेन भावाभावौ [illegible] वशात् बहिर्भावस्य कल्पितत्वान्न प्रमाणान्तरं किं-
चित्प्रमेयमस्ति। आह च। विद्यमानत्वसंसृष्टगृहाभावप्रतिपादनयोगेनाऽनुक्ता जिता तत्र बहिरेवावतिष्ठत इति। ननु प्रमा-
णान्तरत्वेऽपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वा गमकत्वाभावात् संसृष्टसमुच्चयं गमकमपि त्वगीकर्तव्यं। संसृष्टमपि वे-
वच बहिर्भावमुपकृष्टत्वान्न किंचित्प्रमेयमवशिष्यत इति। तुल्यो यं दोषः। [illegible] द्रुपमेव रसं सौवीर्य [illegible] वग-
म्यशाम्यतु भवात्। किं पुनस्तत्स्यात् कारणं। [illegible] प्रतिघात इति ब्रूमः। यथा [illegible]

रेफलानि संतीत्युक्ते परेणान न संतीत्युक्ते बलाबलविशेषमजानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभयं बुध्यते। न वान्यतरदपि तत्प
र्कं गमयितुं वा शक्नोति। तथापि तु न सत्त्वासत्त्वे समुच्छिनोति विरोधात्। एवं मिलितावपि जंदेमाकदृर्वो नस्थितो देवदत्त इति केन
चित्प्रमाणेन प्रतीतं अन्येन च नास्तीति तदुभयं समुच्छितं परस्परप्रतिघाति प्रतीयते। सोयं प्रतिघातो नैवान्यसद्भावासद्भा
व वद् समाधेयः किंतु बहिर्भावकल्पनयायमाणा तु या कापि ते इत्येतावान्विशेषः तेन प्रमाणाभ्यां सिद्धयोर्द्वयोः परस्परं प्रति
घातो संभवानुपपत्तिरित्युच्यते। अर्थांतरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानोऽर्थापत्तेः कारणं। तत्समाधानाय कार्थाप
क्षितरकल्पनार्थापत्तिः प्रमाणांतरमनुमानात्। पक्षापं प्रतीतस्य प्रमाणांतरेणाप्रतिघातः संभवानुपपत्तिरित्युच्यते।
भावत्वे अर्थापत्तिः प्रमाणं। अनुमानं त्वर्थापत्त्या वेद्यंत भवति। तथाहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति व्याप्तिगृहीतं पर्वतस्यैव
धूमवत्त्वावगतावपि पर्वतेऽग्निर्न स्यात् तदा धूमवत्तानामिथ्या स्यात् तस्य सर्वधूमवतां वा अग्निमत्त्वं मिथ्या स्यात् तत्कथं तद्धूमव्या
प्तिर्मिथ्या स्यादिति अग्निमत्त्वं कल्प्यते इत्यर्थापत्तिरेषा। स्यादेवं। यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वं अनुमानादन्येनाव
गतं स्यात्। न त्वेवमस्ति दृष्टांतधर्मिष्वेव हि धूमस्याग्निनियमो दृष्टो न सर्वत्र। अनुमानात्तु सर्वधूमवतामग्नि
मत्त्वावगतिरित्युक्तं। न च दृष्टांतधर्मिष्ववावगतस्याग्निमत्त्वस्य सर्वधूमवदग्निमत्त्वं विना कश्चिद्विरोधः। तेना
र्थापत्तिः स्यात्। तस्मादसंकीर्णविषयत्वादनुमानमपि प्रमाणांतरं अर्थापत्तिरपि सिद्धे च द्वयोः प्रमाणाभावेनना
... सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानेनावगतं तत्स्य पर्वतादिक ... धूमदर्शनाद्यदग्निविज्ञानं तद्व्याप्तिसंभवति ह

ष्टांतप्रसिद्धव्याप्तिनियमस्मरणाद्यनुमानं। प्रतिज्ञातार्थोपपादनायार्थापत्तिः। तस्मादर्थापत्तिः प्रमाणांतरं। यतः क्वचिदवस्थितस्य देवदत्त
स्यान्यत्र सर्वत्राभावप्रतिपत्तिः सा पूर्वार्थापत्तिः। तथाहि मूर्तस्यार्थस्य युगपत्कालेनानेकदेशसंबंधो न घटत इति स्वकारी
रस्यापि तितोन्यत्र सर्वत्राभावो दृश्यादर्शनेनावगतः। अतोन्यस्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकदेशसंबंधो नास्तीत्यनुमीयते। म
तो देवदत्तो क्वापि स्थाने दोषावगच्छिन्न नैकदेशसंबंधवानुमानेनावधारयन्नुभयोपपन्नत्वदेशांतरेषु सर्वत्राभावं कल्पयति।
नन्वनुमानमेवेदं संभवति देवदत्तो युनास्य त्वेत्रनास्ति गृहे व्यवस्थितत्वान्मैत्रवदिति। सत्यं देवदत्तेन सहैकदेशावस्थितस्य
२३ स्य भवति यस्तु क्वचिद्व्यवस्थितस्तादनंतरं गृहे अपश्यतीत्यन्तीति गृहे देवदत्तं केनचित्प्रमाणेनानवगतवान् स तद्व्यतिरिक्ते २३
म्भाग देशांतरेषु च सर्वत्राभावं देवदत्तस्य केन लिंगेन प्रतीयात्। अथ क्वचिद्देवदत्ते पश्यन्तद्देशव्यतिरिक्ते
अत्यासन्नदेशे तदभावमवगच्छन्नन्येषामपि देशानामत्यासन्नदेशवत् तद्देशव्यतिरिक्तत्वात् तदभावमनुमिमीते।
तत्रापि। किं सर्वत्राव्यभिचारित्वं तस्य देवदत्तस्य गम्यते। समीपदेशभिन्नत्वाद्वैन्नाविहितदर्थवत इति चार्थिकं प्रवदूषणाम्भूके।
तस्मादर्थापत्तिरेवेयं। एतेन बीजादिष्वंकुरजननशक्तिकल्पना व्याख्याता। किं पुनः शक्तिकल्पनां विनानोपपद्यते।
बीजादिष्वसत्स्वंकुराद्युत्पत्तिदर्शनादसत्स्वेव चादर्शनात् बीजादीनामंकुरादिकारणत्वमवगम्यते। सत्स्वपि बी
जादिषु मूषिकाघ्रातेष्वंकुरानुत्पत्तेरकारणत्वं प्रतिभासते। सोयं कारणत्वाकारणत्वयोर्विरोधः। शक्तिकल्पनया
समाधीयते। नूनमस्त्यतीन्द्रियमपि किंचिद्रूपं बीजादीनां यदा कदाचिदंकुरोत्पत्तिः यस्य च मूषिकाघ्राणेन नाशः। कदाचि
दनुत्पत्तिरिति कल्प्यते। घ्राणाभावोप्यंकुरस्य कारणं। घ्राणो [illegible] भावादेवानुत्पत्त्युपपत्तेरलं शक्तिकल्पनया

तिचेत्। न घ्राणक्रियायाः दर्शितकत्वान्नदूरकालांतदभावेस्य तथ्यांकुरानुत्पत्तेः प्रागभावः कारणं न प्रध्वंसाभाव इति
चेत्। न [illegible] घ्राणक्रियाभावत्वाविशेषात्। नहि प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रा
ग्वत्पूर्वकालभेदं मुक्त्वा किंचिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति। सत्वाविलक्षणो यतो कार्यवैलक्षण्यं संभवति। प्रा
गभावस्य प्रध्वंसाभावाद्विलक्षणतामस्ति रूपमिति चेत्। कल्प्यमेवं प्रति किंचित्तावत्त्वं भावे कल्प्यतां बीजस्य
रूपमेति। बीजस्य साक्षादंकुरकारणत्वात्तत्रैव कल्पयितुं युक्तं। एवं वा यागादेर पूर्वं स्वर्गादिसाधनशक्तिकल्प
नमुद्रुनीयं। कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे निराधारा शक्तिर्भवति इतेन निराधारा भविष्यति। आत्माधारत्वात्।
कथमन्यस्य शक्तिरन्यत्र स्यात्। तथा वगमात्। नावयुक्तं स्वाश्रयस्य च शक्तिरिति नियमोस्ति। सा हि कार्यतः कल्प्यमानाय
त्रैक कार्याय कल्प्यते तत्र तैव वा [illegible]। सा च यमपूर्वमीरवका। यागशक्तिर्यागाश्रयापास्ती यागमित्याश्रयान्न स्वर्गादिषु न तथा
पर्यावृपादित्मात्माश्रया कल्प्यते। यथाहि शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद्यदुक्तैमोक्षपु [illegible]ते। तत्रैव सा भ्रकुपेत द्याहवा स्वपा
त्मा स्वपापिचेति। कथमात्मा स्वपास्ती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते। तस्याहि फलसाधनत्वमुपपादयितुं सा कल्प्यते।
तावता तच्छक्तित्वं। लोकेपि प्रसिद्धमेतत् तत्वेनोपान स्वामर्थ्यादि द्विरवनेचित [illegible] न्वालोपुष्पादि कस्य इदं ज्ञातमि
तिलोकिका व्यवहरति। तस्मादनवद्यं। [illegible] यस्तुतानेन व्यतीतिमिन्न पतियस्ताच्छ्रौतस्या [illegible] गस्तातासिद्ध स्वगुणर्षा
पत्नेः च मात्याग्रादितात्वेन दृष्टार्थापत्तितोदैव [illegible] मुपपादयितुं श्रुत यस्तांतथादिको केतावद्वारं द्वारहिता

इत्यादिषु संप्राप्तिर्थं प्रतिपादनाप्रसंक्तिप्रवृत्तामिमा[illegible]सांकर्यान्तरप्रकृतत्वादेः कवाचित्त्वेन कल्प्यते । तथा वेदे[illegible]
तापतेते तत्र स्वर्गकामइति वा स्वर्गार्थमिति वाप्येनैव भावेन प्रकृतथावे कवाकामभूतेन पदि स्वर्गार्थ्याभिधानं संघाते
वाक्यं तदेव वह प्रमाणीय प्रकृतेन निलित्वापरिस्पार्थिका[illegible]वा क्वार्थ: प्रतीयते । तथा सोऽर्थवसूनिर्वपेदित्यादिषु
२० विध्विति कर्तव्यताप्रतिपादकथाब्धाप्रवाणादपूर्वप्रकृतप्रतिपादकथाब्दापेक्षापाचोदनालिंगोपस्थापितस्याग्नेय
पत्तिर्घेस्सूपं प्रास[illegible] साध्यसाधन भागावनपेक्षितत्वादनादृत्य । पस्तूतीयों प्रकृत्यंशभागो ग्रमंन्वाधानादिर्विधं
त्वेन परिकल्पितस्तस्य वाक्योपः शब्द आग्नेयादि यदितिस्य वा ककार्याषत्वेन कल्प्यते । अथवा किमनेनैनाग्नेयादि
३३ वस्थबन्धेन कल्पितेन किं तूपपादपमाग्नेय विधंतस्त्वस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिंगबलोपस्थितस्यापि कर्ति
विधिनासम्बन्धे कर्तव्यताप्रयोजनमात्रमर्थापत्त्याकल्प्यते । न चायमनुषंगाभावेन व्यवहितासम्बन्धः स्यादिति । अति दूर ३३
स्त्वयं व्यवहितस्यापि कर्थंविदुपसंधानादुपपन्नाय वा तथा च व्यपति विधंतो माव्रकृतीव चोदनायां प्रवर्ते २४
विधंतइति व प्रधान विधिवर्तितं समस्तमेवपोरोडाशिकं कांडमभिधीयतइति भाष्यकारः । नन्वेवं प्रा
स्त्रातिद्वाणीकरणोदग्रामाधविरोध स्यात्कुटवा तपा स्वासिद्धिः । नन्वेदं यदि प्रमाणं तम्ने व्रीहीन वर्षे
तीति वाक्यं निकृतिं नीत्वापथाऽसंभवं दृष्टं कृतिविधिनासम्बन्धे माकल्पतापरिकल्प्यते । पदितयाक्रियतेतन्न क
त्तलोकरार्ज्ञा क्रियाबद्धस्य च फलोदेशात्थ्यं लोपालोपगादवधातस्य व दृष्टप्रयोजनाभावात व्रीहि साधनको

वघातो दृष्टार्थोऽभिधीयते। तत्र न अवघातस्य बाधः स्यात्। एवं। नीवारादिष्वपि व्रीहित्वमपगमय्य वहन्तव्या इति न नीवारादिषु हन्तिरुक्ते
त। न चैवमस्माभिरुच्यते किन्तु प्रकृतौ प्रधानेन संबन्धेन वा व्यवतमागतस्य स्वरूपाबाधनायैव करोपादानं रूपं तादृगति भवेत्। प्रकृतौ
व व्रीहीणां हविष्ट्वात्तत्संस्कारार्थो व्रीहिशब्दः अवघातस्यैव तेषु दृष्टं प्रयोजनं तुषविमोचनं संभवतीति तद्द्वारोपात्तस्य प्र
धाने कर्तव्यतात् अवघातवितुषीकृते व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यष्टव्यमिति दृष्टः प्रकृतिविधिः। स एव प्रकृत्यान्वयत्वाति
दकार्यं शोधयतीति तद्वर्गं विधिप्राप्ताया विकृतिर्वा ऽन्येन संबध्यते। तस्यैव न स्याद्यदवघातो विधीयमानानवघातविध्याभि
त वितुषीकरणात् विधिष्टं हि द्विविधो गम्यते विधिप्राप्तिकृतो। अतस्तदेव विकृतावाकृष्यते। कृष्णलेऽप्यागवत्कृष्णले
ष्वप्यहविर्भावित्वेन: प्रत्यक्षमवघाताद्यधिकारो वा पुरोडाशशब्दो निवर्तते। तन्निवर्तनाद्व्रीहित्वमपि निवर्तितः। नहि
ते कृष्णलानां प्रकृतित्वेन संभवन्ति। वितुषीकरणाभावेऽपि यो ह्यप्रतिपादकः सोऽपि कृष्णलेषु तदसंभवान्निवर्तते:
तद्विधायकानां वावघात इति सोऽपि निवर्तत इति बाधसिद्धिः। नीवारादिषु वितुषीकरणासंभवादान्निवर्तनावघात इति
तस्य। पि सिद्धिः दशमाद्येव पादावधूतोऽपि गताप्सु ग्राम्यातिदेशमार्गं प्रकृत्यान्वितानां तन्मत्स्वरूपोपात्तिदेशः सिद्धं
ति तदुत्पत्तिमतिप्रसंगेन॥ नन्वर्थे वाक्यमाह तथा कथं प्रयुक्तं किं शाब्दं कल्पनया। नार्थमात्रेणा [illegible] नवलि
ङ्गः। वाक्यभूतपदप्रतिपादिताः पदार्थाः वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथा नवधानवतेतावत्युक्ते [illegible] न्नेवं प्रत्यक्षप्र
तिपन्नैर्विगम्यविनाशसहान्नपन्नमन्वीयते तावन्न विकृतिषु सोऽर्थादि [illegible] तात्पर्या [illegible] निवर्तिन्नूनं साकांक्षम
त्वाकाङ्क्षा [illegible] पादि पदप्र [illegible] सिद्धि अर्था [illegible] नीतुरूपार्थे नाधयाहृते न विधि

नौ

ते नैर

ष्टे निर्वपामिपदस्य व्यक्त्याभावतीति नोदः सिद्धता । त्याप नापि कार्यतां वेदार्थवादमात्रं प्रसूतं प्रतीति तिष्ठंति इत्वा प्रयता
रात्रीरुपयंतीति तत्रापि हि न चनात भिन्नार्थस्य बाधकाहार्येति विधिशब्दः । ततश्च प्राकृत स्यो प्रकार स्य पदार्थानां च
नापूर्वैदं मर्थं सिध्यते । स स्वापि च धर्मिनामाकांक्षा योग्यतासंनिधिषु नाभिधानमंतरेणान्वयप्रसिद्धिः न वे
त्यपूर्वाभिधायी शब्दोस्ति यो पूर्वं प्राकार्येण्वितमभिदध्यात् । नापि प्राकृत शब्दा लौकिकतौ संति ये स्वार्थान
३ पूर्वान्वितानभिदध्युः । न चार्थवादपदार्थे स्तेषामन्वयः । नाप्यु तत्पूर्वे तत्तमन - वक्यव स्यात् । न वक्तृकताके
विसर्वभूतः कामे भवोदर्शपूर्णमासोइत्यादो विधिशब्दस्यानान्नानादेनधात्वाहारा विधानार्थस्येव स्वर्गकामाधि
३५ रापूर्वादाग्रे याघुलाल पूर्व भावस्य इत्यगम्यत स्याध्याहारा न्न समभिदाहिनामेदमर्थं सिद्धेतान हि समभिहादि
पञातयोग्यतादि वेदपूर्वान्वितं स्वार्थमभिधातु मलं । स्वापूर्वं विषयत्वव्याघातात् तस्मादिह शोधविधिकारविधिषु ३५
विधिशब्दप्रयाध्याहार्याणां नार्थः । कथं वर्त्तिमर्थस्यात्वं तालौकिकत्वाप्रमाणानतदाभासेन वाक्यव्यापारोपचितु मधुकं
त्वे नाभिमतास्य बुद्धिरं निधानात्मको व्याहारोऽस्तु तन्निधिके खचि कार वा क्वचित् पदत्रैयोष्ट्राकपालो भावा स्या
मित्यादिषु वाशुक्य तदत्यकामेनापि शब्दाध्याहारो गीकर्त्तव्य इत्याशंका तावत् । अभावाधिप्रमाणा भावो नास्तीप
स्यार्थस्यासन्निकर्षे इत्यति । कथं पुनश्च प्रमाणाभावः । प्रमाणाविपरीतत्वात् । पूर्वोक्तिस्यु पलंभकप्रमाणां च पं
काभिश्राणां प्रमाणाशब्दः । तदभावस्य [illegible] यानुपलब्धिः किमयमपीदं । उक्तं नास्तीत्यस्यार्थस्य स्फूर्ति ।

स्यैवेति चेन्न । स्वरूपसम्बन्धमनाविशिष्टं । तदा घटाप्रत्यक्षरूपेण वर्त्तते घटादिति यदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते । यत्र तु
स्वरूपेणावर्त्तते तत्र स्वरूपं भी बोधकानां प्रत्यक्षादीनां स्वरूपबोधकत्वान्न योग्यत्वेऽप्यविद्यमानत्वादेवदृष्ट्याद
र्शनयोग्यानुपलम्भादिप्रमाणेनाभावप्रमाणाभावशब्देनोक्तेनेन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन नास्तीति प्रमीयते ।
भूतले घटो नास्तीति । वस्तुतो नास्तित्वमपि तत्प्रमेयाभावाख्यं षष्ठं प्रमाणं नास्तीत्याहुः तस्य दृष्टत्वाद्दृष्टान्तरं नास्ति
हि भूतले घट इति सम्भूयदशायां मानस्य किं मानं वदेत् । न भूतलं सत्तावद्घटं प्रसंगात् । तथा च विशेषोऽयं न भव
तीति प्रत्यक्षस्य रूपे रसो न भवतीति तस्य किं मानं वदेत् । न गोरूपं तस्य प्रतियोगिभेदप्रतीतिः स्यात् । अश्वो न भवतीति
गौर्न स्वप्रतियोगिभेदप्रतीतिस्यात् गोरूपाभावे न त्वेव किं तथा च अश्वो न भवतीति प्रत्यक्षेण स्यात् । गोरूपस्य
त्वाभावात् । अथ यथाश्वादिप्रतियोगिकादिष्वनुस्यूतः सोऽस्याश्वत्वं न मिथ्यते । कोऽयं भेदो नामाभावदीतरेतराभावः
मात्रस्य तत्सादृश्ये भावः अयं पृथक्त्वं नाम गुणविशेषो भेद इत्युच्यते । तत्तत्संस्पृष्टगतत्वात्तत्तद्रूपादिषु
योऽन भवति रूपं रूपं न भवति रसः इति इतरेतराभाव प्रत्यक्षो न स्यात् । वस्तुत एवाभावो भूतले प्रतीतिव्यतिरेकेणाघ
टो नास्तीत्येवं विषया प्रतीतिरेव नास्तीति वदति स भूतलादिप्रतीतिमेवापह्नुवीत अतिप्रसंगात् । घटोऽत्र भूतले ना
स्तीति व्यवहारस्य च किं कारणं । इत्थं घटे यद्भूतलमात्रविषयं ज्ञानं तत्कारकं भूतलविषयमविकल्पः तदस्य
कारणमिति चेत् । तथा सति घटवद्भूतलोपलम्भे घटो नास्तीति व्यवहारो न स्यात् । भूतलमात्रोपलम्भाभावात् ।
घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत् । कोऽयं घटविवेकः यदि भूतलस्वरूपमेव घटवत्यपि प्रसंगः । घटस्यैव

लो ५

गाभावश्चेत् । अंगीकृतस्तर्हि भावः । स्यान्मतं यद् भाववादिनो भावज्ञानस्य कारणत्वेनास्माकं व्यवहारकारणं भवतीति
वंमम महद्विशेषाद्दर्शनम भावज्ञानकारणं अदर्शनं वदर्शनाभावः न वासोभ्युपगतः अभावाभ्युपगमप्रसंगात् । प्रमाणाभावात्
कारेवा किमपराद्धं प्रमेयाभावेन । ननु प्रथमं घटतत्वेन भूतलं गृहीत्वा पश्चादभावो बोध्यः तत्राभावज्ञानात्प्रागपि घटप्र
तलोज्ञानं तादृशादेव व्यवहारो भवति । तदिदमुक्तं तरां तथापि । यस्याभवस्यापि भूतलस्वरूपज्ञानं घटतदभावयोश्चाज्ञान
ज्ञानाभावस्तेन घटतदभावज्ञानशून्यभूतलैव ज्ञानं तस्याभवस्यापि प्रमादभिरूपितं तदेव भूतलमात्रज्ञानमित्युच्यते
स्वरूपमात्रं दृष्टं चेत्यादिषु मात्रशब्देन हि घटतदभाववेदनपरिहारं भावक्रियते । भूतलमात्रं ज्ञातं न घटः स तदभावो वेतस्यर्थः
तेन यदि भवानपि घटादिज्ञानाभावयुक्तं भूतलज्ञानमंगीकुर्यात् तदा ज्ञानाभावांगीकाराच्च घटाभावोप्यंगीकर्तव्य इत्यु
३६ क्तमेव । तेन नैवं भावितव्यं । भाववादिनापि स्वरूपमात्रं दृष्टं यद्यपि स्यात्किं वित्स्मर[illegible]न्नपीति वदता ऽभावज्ञानाति
रेकेणातन्मात्रवेदनमंगीकृतं तदवदृश्य प्रतियोगिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वान्नास्तीति प्राब्द्धस्याभिधेयमिति । तस्यार्थः ३६
ज्ञानाभावाभिप्रायात्मात्रशब्दः न वासोभ्युपगतोस्ति अतो मात्रशब्दस्यार्थाभावात् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यं
तः । स्व घटवत्प्रतियोगिन्यं गतइति स्थितं दूषणं । अथ भावदेशांतरस्थे देशांतरग्रहणं कारणमिति मतं ततः श्रावस्ते विस्थि
तं गोत्वं वाकृत्येव नास्तीति व्यवह्रियेत ॥ स्थूणांतरस्थितश्चवंशः स्थूणांतरे नु स्थूतापि तत्र नास्तीति व्यवह्रियते वंशः
स्यात् । अतोत्राभावएव नास्तीति व्यवहारकारणं नान्यत्र सद्भावः स्वर्वमात्रं घट भूतलवेदनं नास्तीति व्यवहारका
रणमिति चेत् । न । ग्रहणमात्रस्यापि प्रमाणत्वं [illegible] यंत्रमानीतस्य च घटस्यागृहणमात्रस्यैव प्रा

पक्षिहनामीतिदिति प्राक्कालीनाभावमवगाहते। ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावज्ञानं भा
व प्रमाणाभावोपेत भावज्ञानकरणं। न च प्रमीयमाणो प्रमाणाभावः संभवति॥ संप्रति प्रमीयमाणो घटः प्राक्काले संबंधि
तया न प्रमीयते। अतः प्राक्काले संबंधयोग्यप्रमाणानुदया तत्कालीनाभावज्ञानं प्रत्युत्पन्नमेवेति वेदनं। न। अयोग्यत्वा
त् न हि प्राक्कालेसंबंधोपलंभनाय प्रमातुं योग्यः योग्यप्रमाणाभावस्त्वभावज्ञानकारणं। न प्रमाणाभावमात्रं। प्राक्काले तु योग्यस्यैव
प्रमाणस्यानुदय आसीत्। न हि तदानीं घटाभावः सन्निहितः प्रमितः प्रतियोगिनो घटस्याप्यसमर्थात्। तदपेक्षत्वा
भावज्ञानस्य। अतएव घटाभावोपलंभनासमर्थ इति न युक्तं। अप्रमितस्य स्मरणायोगात्॥ पश्चात् प्राक्कालीनानु
पपः सोपलंभनाप्रमाणादेव ननष्टो नाभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति। उक्तमिव नेत्ररूपवत् किं। अथ नष्टोपि प्रमाणा
नुदयः संप्रति परामृष्टप्रमाणाभावज्ञानं जनयेत् लिंगस्तनष्टइव धूमो विनष्टोपि संप्रति स्मर्यमाणो लिंगस्तनाग्निज्ञानं।
भादेवं यदि प्रमाणाभावो ज्ञायमानतया सिंबं बोधयेत्। लिंग[illegible]मिव लिंगिनं न चैतथा संभवति। अनवस्थाप्रसंगात्। प्रमे
प्राभावं हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः। सोपि वा भावत्वादनेनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः। सोप्यन्येनेति न तृप्तैः एवं समानेपि घटा
भावोवधार्यते। तस्मान्न सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावो भावज्ञानमुत्पादयतिनेत्रादिवदिति यंगी कर्तव्यं। अतः प्रमीयमाणस्य
घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावमितिचिंतिव कर्त्तव्यं। उच्यते। सत्तामात्रेणाज्ञानाभावो ज्ञापकाभावं बोधयतीति समाकूतं।
असत्वे वा धूमादर्शनमानस्याविघटस्य प्राक्कालसंबंधयोग्य[illegible]योग्यज्ञानानुदयः यदि प्राक्काले संबंधितया समस्तु योग्यः
सन्न विनश्यति। नवावगतं प्रमाणाभावप्रावाभावस्य बोधकः स्मरणाज्ञानस्यापि योग्यत्वस्यानुदयात् भावं बोधयते

त्वा। तेन संप्रति दृश्यमानो घटो यदि प्रागप्यासीत् ततोऽयमपि तत्र स्थितेन प्रमितः स्यात्। प्रमितश्चाधुना स्मर्यमाणः स्यात्। तेन
वं सत्यपि न स्मर्यते सोयं स्मर्यमाणविषयस्मरणानुदयः संप्रति विद्यमानः संप्रति तं प्राक्कालीनाभावविषयं ज्ञानं जन
यतीति न किंचिदनुपपन्नं। मा भूदेव प्रमाणाभावगम्योर्थः स्मरणाभावस्याप्यनुपलब्ध्याभावगम्यत्वात्। तथा वार्त्तिके। ... णा
णास्य स्मरणाफलत्वात् तदभावो विफलः ततः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुं। ननु न स्मरणमात्रेणाभावोपलब्धेरेव भा
वबाधकत्वं युक्तं। सर्वत्राभावस्य कदाचिदभावबुद्ध्यनुदयात्। अस्य त्वामपि कदाचिदुदयात्। तथाहि चांगुली
पंचकमूले तस्यास्य संतमसामरकतद्देशांतरस्थस्य सर्वतः परामृष्टकाले। तस्य तावत्स्वकेन शौचराम... स्तुनो ना
ग्यानुपलब्धिर्गलितैव। अथ किं सर्वेर्देशः परामृष्टः किं वा कश्चिद्देशो न परामृष्टोपि स्यादिति संदिहानो नानु
३२ पलब्धेरनिश्चयात्। सत्यामपि तस्यां नांगुलीपंचकस्याभावमवधारयति। कदाचित्तु सर्वतो परामृष्टं व्याप्य सर्वतः ३२
परामृष्टमिति भासमानयोग्यानुपलब्धिं निश्चित्य सा स्यात्तत्रैव तस्यां भांगुलीपंचकस्याभावमवधारयति। तस्मा
तत एव योग्यानुपलब्धिरभावज्ञानकारणमित्यभ्युपगंतव्यं। तथा चानवस्थाप्रसंगः। तस्मात्सत्यसंबंधात्तन्मा
त्रसन्निधिवद्दृश्यमानस्य प्रतियोगिनो भावो नत्वांतरं। ननु वाभावानंगीकारेण तन्मात्रधीरपि कदाचिन्निरूपयि
तुं शक्यते। न च भूतलधीरेव तन्मात्रधीः संसृष्टविषयितन्मात्रतापातात्। तत्रापि भूतलाभावभासात्। अतो
घटादिवेदनाभावस्मृतिर्या भूतलधीः सा तन्मात्रधीः एवं च ज्ञानाभावांगीकारादभाववादोऽनर्थकः। कथं तं
ह्येतन्निरूपयितव्यं। तदभिधीयते। घटा।  भावज्ञानस्वतस्स्यात्तन्मात्रगोचरबोधकेन दृ

स्वज्ञाततयाप्यतोऽनवस्था स्यात्। प्रत्युत योग्यत्वनिश्चयो योग्यानुपलब्धौ अभावावधारणात् स्यात्तस्याभावस्यावधारणासिद्धितन्नु योग्यत्वा
ज्ञानकृतं योग्यानुपलम्भो ह्यधिकारणां। तत्र योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं न सत्तामात्रेण। ततः सदेव योग्यत्वं कदाचिदज्ञातं सा
भावमवधारयति। कदाचित्तु विद्यमानमप्ययोग्यत्वं भ्रान्त्या निश्चितमभावमवधारयति उपलब्धुर्भावस्तु स भ्रान्ततया
कारणं न ज्ञाततया। अतो नानवस्थाप्रसक्तिरिति सर्वमवदातं। अतो स्वभावाभावं प्रमेयं। ननु तदेहि प्रकृतं विवक्ष्य
सम्भावयितुं ज्ञानोपलब्धिदर्शनात्। योऽपि निश्चितः कालो गेहे नास्थितो मध्यन्दिनसमये एवं ध्यातः। किमसन्निहितः कालः का
लोऽस्य पुरः कश्चित्पुरुषः प्रत्यक्षता साक्षीचेतसो नास्ति तदा ततः समागतः इति स्मृतदानीमेव योग्यस्मरणानुदयानस्या
वं ध्यातः कालीनमवधारयति किन्नेममस्तु पश्चात्कार्ये। नन्वधातरव गतोऽभावस्तदा समर्थितेऽतीतावभावं प्रतिय
गिनोऽस्मात् पुरुषस्य तदानीं कथं विदधि कुद्धावनारोहात्। अन्वक्षिप्यस्य वच्मीति योगिनि भावे तदभावं नानासंभवात् तस्य
वयत्रापीदानीमेवानुपरतोऽस्तु योग्ये वसन्निहितदेशकालो वर्णभावः प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव कस्य
स्यामप्यर्थस्यकारणात्वसंभवान्नेहि प्रत्यक्षकारणत्वं प्रकल्पयितुं। तस्मान्न प्रत्यक्षभावः नाप्यनुमानं
ज्ञातेन तेन कस्यचिल्लिंगस्य संबन्धग्रहणासंभवात्। यदत्र केचिद्व्यतिरेकप्रत्यक्षसत्त्वादर्शनव्याप्ताः तेन व्या
पकाभावदर्शनं निवृत्ती व्याप्यस्यनिवृत्तिरवसीयत इति। तन्निरस्तं। व्यापकाभावव्याप्यनिवृत्तिमनुमिमा
नेनावश्यं दृष्टान्तधर्मिणि निवृत्तिद्वयमनुमतयोग्यं तदनुमानदाने निवर्तमवधार्यं साध्यवृत्ति
त्ताववसायचनभूतादर्शनं निवृत्तिं कन वित्प्रमाणान्ताव गम्यत तो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या इति वक्तव्यत्वाभावादिम

कार्यानन्तरमेव द्वेषाग्रहणं संभवतीति नियमान्तरेणानुमानं तदपि निविडं निरूपणीयत्वान्निकटं तयोरनुमानं तं । तदपि तत्र
प्रसक्तस्य त्वनवस्थापत्तिः । अतो विधायकं किंचित्प्रमाणान्तरं मृतयोरनुपलब्धमात्रं वः । अत एव यः प्रमितं वनाशि त्वप्रत्याद्रवत्वानुमा
नं सिद्धतावदभावप्रमाणान्तरं । शब्दोपमानार्थापत्तयः स्वनामकत्वाद्यापत्त्या । अतः सिद्धं षड् प्रमाणानि वर्तता
वतोभव प्रमाणानि । अधिकं संभवमपि प्रमाणं । स्वदृष्टादि संभवाद् अनवस्थापत्ते तथाद्यादि संख्याव्यवस्थितिः आदौ क
पिरमाणतो नावयवकृतं व्यवस्थितिः केचिदिच्छन्ते । तदविनाभावनिमित्तं लक्षणाद अनुमानमेव । वटे वटे वै
श्रवणा इत्यादिकं चेति चतुष्प्रमाणमेव न भवति निर्णीयमाना प्रामाण्यविरहात् । तत्त्वतो न प्रमाणान्तरं । अतिमा
त्रमपि प्रमाणं केचिदिच्छन्ति स्वभावाभ्यां तागते तत्रादिकं लिङ्गाद्यभावः सदामनि स्वाभाविकत्वाद्वा प्रमाणं । अतो व्यक्ती
३८ रूपवीप्से: प्रति मानस्य प्रत्यक्षी गां धर्माधर्मेत्व मान्यतं । तदसारं । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षादावंतर्गते नेति नव्य
मानान्तरं । अतः षडेव प्रमाणानि । तथा च भगवद्गुमान्यपादाः । यामन्वस्तुकर्म पौलोकपाभिः सर्वानुदृश्यन्तइति । ३८
स्य प्रभावनारः लोकप्रसिद्धस्वतः प्रामाण्यवद्वो नन्वप्रत्यक्षादीनां तदंतर्गतस्य शास्त्रस्य स्वतः प्रामाण्य शिव
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातेऽर्थे सिद्धं स्वप्रत्यभिमितं विधायमानोपलं भनलाक्षितेन चित्रादिचोदनाना
मैहिकफलानां प्रत्यक्षादिभिरसंवादनेन विसंवादेन च प्रामाण्यमाक्षिप्यते । सर्वा वस्तु नन्वेवं तथा भूतमित्या
दृष्टं परलोकफले स्वर्गकामादिचोदनाविषयइति विषयप्रवेदादप्रमाणत्वं । ननु चेनन्वेतथा भूतमप्रमाणार्थं
रूपाच्चोदनेति चोदनाप्रमाणमपरिगृह्य  विपदाता वदप्रोक्तविधायमाना सीत्रदापां

नद्धमवती। यदा फलमुत्पद्यते तदासौ नास्ति कथं फलं दास्यतीत्यादेश्च स्वर्गकामचोदनास्य च पितृत्वादविरो
धात्मिति नास्ति विषयभेदः। ... तेरवी द्धेयस्त्वायत्परलोकफलविषयपदा। तत्रापि प्रमाणान्तरापेक्षः शाब्देन स्वात
प्रमाणं प्रमाणं। न च चोदनार्थे प्रमाणान्तरमस्ति। अतोऽप्रमाणं चोदनेत्युपमादेयः। स्वावान्परलोकफलविषयपव
वति। पशुकामचोदनास्य दृष्टार्थादि तावत्कर्मानन्तरमेव पश्वादीनुपलभ्यते ततोऽपि द्वितमूलं प्रमाणं तो वा कालिका
ति चोदनायाः प्रामाण्यं। अनुपलभ्यते ततः प्रमाणान्तरबाधेनैव सुखमप्रामाण्यमभिधातुं शक्यत इति किमर्थं
प [illegible] तम् [illegible] स्या प्रतिपादनप्रयत्नेन। तस्मात्स तावत्परलोकफल
विषयपच। अथ त्वैहिकविषयः नहि पारलौकिकस्य फलस्यानन्तरफलानुपलब्ध्या निरासः संभवति। नहि
नानन्तरं भवितव्यं। तन्मान्तरभावित्वात्। नन्वसती कथं फलं दास्यतीति दंतुलायं। नेति ब्रूमः अपूर्वद्वारा। संभ
भवात्। स्वर्गादिस्वभावाद् दृष्टान्तरानुभवनीयत्वेनानन्तरासंभवित्वेन शास्त्रार्थावधारणाच्चेला पायेव निश्ची
यत इति। अपूर्वमन्तर्भा ... मतन्त्रशास्त्रार्थावधार्यते। तत्र विनिरस्याप्रीतिकारणस्यापि नाशित्वात्संभवति कालान्
तरे स्वर्गप्राप्तिः। पश्वादयस्त्वनन्तरमपि संभवन्तीति तत्साधनत्वेन चोदनानां चित्रादीनां शास्त्रार्थावधा
रणेऽपूर्वप्रमाणसिद्धिस्मात्त्यापत्तेः कारणानां किंचिदस्तीति स्वरूपेणैव फलसाधनत्वं शास्त्रार्थावधार्यते तथा सा
नेतरमेव फलेन भवितव्यं कालान्तरे कर्मस्वरूपस्य विनष्टत्वात् कारणाभावात्। अनन्तरं च पश्चा...
मनुपलब्धेर्विनिरस्तमिव प्रामाण्यं चित्रादिचोदनानां नानन्तरं फलानुपलब्धौ ... स्त्रार्थोऽपूर्वमन्तर्भा

वपि तु शास्यते। शास्त्रार्थावधारणात्पूर्वकं ह्यनुष्ठानं नानुष्ठानपूर्वकं शास्त्रं तस्मादैहिकानामर्थानां द्वेषपदानीय
को विषयभेदः। विषयभेदाच्च न्यायोपि भिद्यते। ऐहलौकिकफलास्तु प्रमाणान्तरेण दृष्टत्वमायान्ति उपायाः। अतस्तु प्रमाणा
न्तरविरोधप्रतिभानमर्थप्रयोजनकृतं। अथ वापूर्वार्थकं स्वमते सूत्राणि व्याख्यातानि सूत्रितमेवादौ पदार्थानि
वान्तरद्दानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रैर्गामाक्षेपः क्रियते। तदिह चित्रादिवाक्यानि प्रमाणानि न प्रमाणानीति
विचार्यते। तदर्थं चाकिं ते प्रामाण्यं तस्य विरोधो लिङ्गं वेति। तत्र पशुनामवगन्तरं मूलं पलं ब्रुवतां नाम अनुपलं आदत्ते सा
धनत्वं चित्रादीनामवगम्यते। तदिदं प्रत्यक्षविसंवादे वचनं भाविनिसमितितद्भाववादप्रामाण्यं। कश्चित्तु प्रत्यक्ष
३० विरोधादप्रामाण्यं। स एव यज्ञायुधीयजमानो यः स्वर्गलोकं यातीति। यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधसंयोगात्तस्यै ३०
विरोधादप्रामाण्यं। वर्तमानग्राह्येऽपि कर्तृत्वं वचनस्तस्यैव वाचकोऽन्यत्र तस्य सर्वगतत्वे नाभिमतस्य क्रियाविशि
ष्टेरमनुच्यते। वर्तमानसंयोगाभावाच्चो। संयोगाभिप्रायश्चायं यज्ञायुधीति शब्दः पात्रवचनस्य तद्वत्त्वात्।
ताः कर्तृत्वायोगात्। यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च। संयोगाभिप्रायः। प्रामाण्यपात्रवचनान्तरसंभवात। शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्वर्गगमनं। नच
न स्वस्वामिसंबंधाभिप्रायः। प्रामाण्यपात्रवचनान्तरसंभवात्। नच शरीरस्य
कालान्तरेपि संभवति यातीति वर्तमानापदेशात्। भस्मीभूतस्य च कालान्तरेपि तदसंभवात्। न च शरीरव्य
तिरिक्तः कश्चिदात्मास्ति। तस्माद्वक्ष्यमाणप्रमाणपूर्वकस्य प्रामाण्यस्वर्गकामचोदनायां अपि नाम
सिद्धं प्रत्यक्षमित्यप्रामाण्यमनेनाधीतं। एवं प्रत्यक्षानुपलब्धि विरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चादिक्षप्रामाण्यं
सिद्धं मुक्तेमितप्रामाण्यमनेनाधीतं [illegible] प्रामाण्यं स्वपदसाधनत्वेन सिद्धांत
दोषपरिहारमुपेद

पा३

वादीदर्शयति। औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंधस्तस्य ज्ञानं इति। सर्वं दिग्व्यपदादीनां स्वतः प्रामाण्यस्य को
कसिद्धत्वात् तदंतर्गतत्वाच्च शास्त्रस्यापि प्रामाण्यमित्येतावदुक्तं। न तु कारणदोषनिराकरणं कृतं। इदं तु शब्दार्थ
संबंधस्यौत्पत्तिकत्वाद्वक्तृपुरुषानुप्रवेशाभावात् पुरुषाश्रयत्वाच्छब्ददोषस्यादुष्टमेव शास्त्रं स्वतः प्रामा
ण्यमित्युक्तमपवदं संबंधनित्यताप्रामाण्यं निराकृत्य स्वतः प्रामाण्यस्यापि तेन परोपुनराह। स्यादेतत् नैव श
ब्दस्यार्थेनास्ति संबंधः कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति। तथाहि न तावत्संयोगोऽस्ति द्रव्यत्वादिष्टस्य दिशा
कोच्चारणे मुखे स्यपाटनादिप्रसंगात्। न च कार्यकारणभावः वर्णोत्पत्तिनित्यत्वात्। ननु वर्णास्फोटनात्यादिवि
कल्पेन नव्यक्त्याकृति संबंधादिविकल्पेन च बाह्यार्थयोः शब्दार्थयोर्दुर्निरूपत्वात् कोऽर्थाकारविज्ञानमेव
शब्दः तदुक्तं नित्यं च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कार्यकारणत्वमेव शब्दार्थयोः संबंधः नैवं निराल
म्बनेशानानुत्पत्तेः। संबंधांतरं तु नाशंकनीयमेवाप्रत्याय प्रत्यायकत्वं संबंध इति वेत्तेनऽसति
संबंधे प्रत्यायकत्वस्यासंभवात्। केन संबंधेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव द्विनिरूप्यते। तत्र प्रत्यायकत्वादेव प्रत्यायक
त्वमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः। तस्मान्नास्ति संबंधः। असति संबंधे वक्तृत्वं तदस्य वक्तृत्वं तद्बोधकत्वासंभवादनिरू
पितहेतुविशेषस्य च ज्ञानवधादृष्टिकं शब्दार्थज्ञानं न प्रमाणं भवितुमर्हतीत्यतो किंकस्तु व्यवहारो
सत्यपि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणांतरवशात्कथं विकुर्वत  कस्तु व्यवहारः शब्दे कारणत्वाद

नापदेश्यः स्यात्। निर्मूलत्वात्। स्वाभाविकस्य संबंधः शब्दार्थयोः अस्तित्वसंबंधः प्रत्यायकत्वलक्षणोऽपि तेनासंबंधांतरे।
स्वभावत एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकः अर्थश्च प्रत्याय्य इत्युपपन्नेः असंबंधो न विद्यते। यच्चेदमिह परिणामादिव संज्ञिकार्थव्यापकादि
बंधान्यपेक्षमर्थप्रतिपादनं इदमेव नाभिधानमिति यतितेऽपि च न संज्ञासंज्ञित्वं तेनोच्यते संज्ञासंज्ञिलक्षणः संबंध इति। किं पुनः
शब्दस्यार्थप्रतिपादने प्रमाणं। शब्दानंतरमर्थप्रतिपत्तिरेव। नन्वियमभिप्रायानुमानद्वारेणोपपन्ना नेति क्रमः। अर्था
भिप्रायप्रत्यायकत्वं नापि स्वाभाविकस्य वाक्यस्य अपि शब्दार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्। तथा पुरुषांतरकृतसंकेतोऽपि एवं वाक्ये
द वाक्यमनर्थकमिति च प्रयुज्यमानं वा तन्नामार्थबुद्धिं जनयत्येव। तस्मात् प्रत्यायकः शब्दः। किमिति तर्हि क्वचित्
वा तेन प्रत्यायपति। सहकारि विरहात्। संज्ञात्वग्रहणतामपि शब्दस्यार्थप्रतिपादयतो मानेन प्रत्येवमालोकितानवः
रूपांतराभावोऽपि शब्दोऽस्य संज्ञेति ज्ञाते वा ततस्तेनैव प्रत्यायपतिनान्यस्येति न दोषः। नन्वेवमस्तु नाम संबंधः प्रतु
ति त्वयं दुःस्थेव वा पन्नं। तथाहि न हि शब्दस्यार्थेन संयोगतादात्म्यादिः संबंधः किं तु प्रत्यायकत्वं तच्च पुरुषाधीनमिति कृतं।
अतोऽद्य वदतादि शब्दस्य वा स्वार्थस्यैव संज्ञेति पवित्रं बाधे कृते पश्चाच्छब्दस्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वं।
सर्वात्मिकां संबंधनित्यत्वं मम प्राप्ता वेदानामपौरुषेयत्वमिति। अत्र वः शब्दः इति कथा संगत्यावेन वा प्रयोजनेन शब्दस्य
रूपं निरूप्यते। संगतिस्तावत्सा संशिकी। संबंधप्रस्तावेन संबंधिनोऽपि शब्दार्थाः प्रस्तुतत्वात्तत्स्वरूपं निरूप्यते।
प्रयोजनमपि तदेव वा श्रितानामपूर्वादीनां प्रत्ययत्वं। किंतु प्रयोजनमपि वाक्यपदवाचकत्ववयवानां मुख्यत्वात् तदाश्रि

तान्यपि कार्याणि तामसान्येव युः। किंच संबंधसिद्ध्यर्थमन्तश्चंद्रवर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयं। अन्यथा कृते तेषां कृते सं-
संगतस्याभावाद्वाचकत्वानुपपत्तिमाकलय्य तांस्फोटरूपस्य शब्दविषयानुपायमानस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति संबंधपद-
वाच्यवाचकभावो निराधारत्वान्न स्यान्मतरांमित्यत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्वं समर्थ्यते तु राबद्दस्वरूपमनि-
रूप्यते। किं गोरित्यत्र वर्णाभिव्यङ्ग्यशब्दः उत ते प्रत्यर्थान्तरमित्येतत्प्राधान्येन निरूप्यते। वर्णा व्यवगत्वगो शब्दान्त
विजातिनिराकरणान्तु प्रसंगीकं वर्णापावया बदहत्पवधारणासमर्थनार्थं। तत्र वर्णानामभिव्यक्तौ लोरूप्यमाणत्वव
वानाहताः संभिन्नंते। तत्त्ववयवानुपलंभाद्युक्तं। प्रत्यक्षेण तावदवयवानोपलभ्यंते वर्णाः कुसाकल्यावैकल्यस्
णाभावात्। नानुमानेनतैः सह केनचिल्लिंगस्य संबंधाग्रहणात्। न च सामान्यतोदृष्टः। न हि पद्यद्व स्तु
स्पष्टतस्यावश्यमवयवैर्भवितव्यं परमाणूनां निरवयवत्वात्। ते च विसादवयवा इति चेत्। तदवयवा अपि तथा स्युरत-
परमपि तत्त्वेति पक्षस्येव माभावादवधिनो नतावद्वत्त्वं स्यात्। ततश्चैकैकैर्नैवमाणवत्तिलेन वा सर्वे जगदाप्यते।
अनंतैरवयवैर्भिन्नैरन्योन्यस्यावकाशमप्रयच्छद्भिरनंतदेशव्याप्तेः। तस्मान्निरवयवाः परमाणवो वर्णाश्चात्मयाग
त्वं जातिश्च [illegible] अभिज्ञमाणत्वात्किंच। ननु द्रुतविलंबितमध्यमप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितत्वेषु सानुनासिकनिरनुना-
सिकत्वादिस्वर्दीर्घप्लुतेषु वर्णभिन्नभेदभानानाशक्तिः कथं नास्तीति शाकरतमिदानीं। [illegible]स्याप्रत्यभिज्ञा सा तु का-
लेकत्वादवाप्यपन्ना। द्रुतादिभेदावभासस्तु कुताव्यस्थाभेदालंबनो न व्यक्तिभेदसाधकः किंतु व्यक्तं भवतिति भेदा

भेदावभासोपि द्वेधा भवति। कश्चिद्भेदो धर्मिविषयो ऽभेदस्य धर्मविषयः। यथाश्वात्ततो पादिश्च वं गोस्वगोस्व भावीति
ज्ञातेरात्मना भः। कश्चित्तु भेदावभासो धर्मान्तरं भेदावभासस्य धर्मिणामानीवते। यकस्मिन्नेवन्दे वद तेषु कार्यं
करोतीति। न तत्र जातिरंगीक्रियते। तदितरत्तु तादिषु धर्मि जातिस्त्वानीक्रियतां विषयो ऽभेदो धर्मविषयस्तु भेदः। त
थाहि इह घटस्य त्राणावभासः अन्येनापमकारो ऽन्तमु धौर्तिगौ मेन न विलं वितशती नत्वयम काश्रोडन्तो यं तु विलं वितइतिचेन धर्
र्मि भेदो जातिश्चांगीक्रियेयाता। ननु काशर्यादीनां क्रमवर्त्तित्वादेकस्मिन्नेवदे वदत्तेषु कः समावेशः। अनुनासिका
८१ दीनां तु धर्माणां युगपदनेकवक्तृ वृत्तितेसम्भवेतानां कथमेकवर्णविषयत्वं नहि विरुद्धधर्माने कोधर्मीयुगपद्भिन्ने
र्त्तिः। सत्यं नत्वेते परमार्थतो वर्णधर्माश्च निधर्मी स्वतेवर्णे केवलोपाभासं तेयथा लोमहति वदर्पत्तो युगपद्दृतमा
नेमुखेनोपलं [illegible] महत्वं चेति। तस्माद्वर्णस्य व्यत्तैकस्य नविरोधो भवति अन्यथा मातीति कागत्वादिज्ञातिः एवं गो ८१०
शब्दावयवपि। न कारादीनां प्रयोगयद्यास्पर्वगतत्वाद्यावयवमात्रं भागमात्र्याप्ता। तत्सर्वत्रतत्कारणापरिमाणादधिके
कार्यपरिमाणां। तत्रुपटप्पीय। न तु विमु वनो वार्ण्यः परिमाणाधिक्यं कस्य विद्भवतीति अतो नास्य वयवी
तदभावे च तदारम्भो शब्दत्वं दूरापास्तं तस्माद्वर्णा एव शब्दः। आह। नन्दीमयतदवयवावयविगत्वादिकं नास्ती
ति नतु वर्णा एव शब्दः अर्थप्रत्ययानुपपत्तेः। तथाहि। नह्येकोद्वारविज्ञानादर्थधीरुपजायते। वा वस्त्र क्रमवर्त्ति

त्वात्साहित्यं नावकल्पते। उच्यते। यथाग्न्यादिकर्मणां क्रमवर्तीनामपि संहत्यकर्तृत्वं तेषामेवं वर्णानामपि तथैवेति ननु क्र
मवर्तिनामप्युत्पन्नप्रध्वंसिनां कथं साहित्यं। वर्णानां तु कथं। तेषामपि संस्कारेणानवच्छिन्नतिः। तत्सद्भावे किं प्रमाणं। यदेवा
ग्नेयादिषु। तथाहि। तेषां आग्नेयादीनां संहत्यकारितावगमात् स्वरूपतश्च तदसंभवात् पूर्वपूर्वसंस्कारं कल्प्यते। तथा वर्णानामपि
केकशोऽभिधानादर्शनात्। सकलोच्चारणावगमात् संहत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेणासंभवात् संस्कारकल्पनं पुन
मेवा तद्वदेव वेकर्तृकत्वं क्रमभिन्नोपश्चादर्पिते विपर्यये अर्थाभिधानादर्शनात्। नन्वेवमपि वर्णानां संस्कारकल्पना
दनेककल्पनाप्रसक्तिः। तद्वरमेकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितं नैकं दृष्टादर्शनेन निरस्तत्वात्। शब्दोऽपि तत्र तदग्राह्यो भूयस्त्वा स
प्रतीतं नव प्रत्ययानां वर्णानामिति किं किं निरूप्यते। तेन नास्ति प्रयोजनं ध्वनयः त्वपादितशब्दतत्त्वं कल्पयित्वा पुनः सं
स्कारकल्पनानर्थक्यं कर्तव्या। ध्वनयोऽपि हि न क्रमेणैकं स्फोटमभिव्यंजन्ति साहित्येन च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारेणैवेति
व्यंजकत्वं कल्पनं। स्यान्मतं तत्र प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यंजन्ति। न चैवमुत्तरनादवैयर्थ्यं पूर्वैर्हि नादाः शब्दमस्फु
टमभिव्यंजन्ति उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं व्यंजन्तीति। यद्येवं ततो यथोत्तरस्फुटाभिव्य
क्तिसमर्थास्तेऽपि भवितव्यं अन्त्यप्रत्ययैः नन्वन्य कश्चिदपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति किंतु सर्वेते
प्रत्येकं व्यंजकाः एवं तु नन्द्रागेव स्फुटमवभासते। प्रथममस्फुटावभासितः पुनः पुनः श्रूयमाणाः स्फुटो
भवति। तद्यथा दूरादवस्थितः सद्भावः प्रथमं सत्तामात्रेण कूटादिसाधारणरूपेणावगतो भवति। तेन स्फुटतराभि
मानो बुद्ध्यात्मना प्रकाश्यते। पुनः स्फुटात्मना स्फुटी भवति। तद्वदेव इष्टं। यद्येवं प्रथमतः पूर्वनादास्तैरे

रेवाभ्यासक्रमात्रैर्दृष्टसिद्धस्फुटाभिव्यक्तिः स्यादेव न त्वैकैकश्रवणे स्फुटमाने । तत्र विजातीयनादाश्रयणामनर्थकं ।
तथा प्रत्येकं व्यंजकत्वे सत्युत्तरोत्तरस्फुटाभिव्यक्तिः पूर्वैर्भासस्फुटाभिव्यक्तिः स्यादिति पूर्वोक्तोपायो युक्तः स्यात् ।
अतो पुनर्विदितक्रमभिन्नोपाने विजातीयनादसमुच्चयाश्रयणादवश्यं एवं नादादितसंस्कारसंततिमनादा
भिव्यंग्यः स्फोट इत्येवमुक्तं तर्हि कार्त्स्न्येन भिन्नतिर्तु संस्कारकल्पना । एवं तावदेवं संस्कारांतरकल्पना मेव
तु स्मृतिहेतुभिरेव संस्कारैः सिद्धत्वार्थावगतिरिति न संस्कारांतरं कल्पनीयमिति चेत् । ननु ममावेति तयव्यभविज्ञ
ति न तेषां स्मृतेरनपत्या व्यापारात् । न तद्धेतुः स्मृतिमेव जनयंतोऽर्थप्रतिपत्तिं संस्कारा जनयंति । तथाहि प्रत्ये
62 कवर्णानुभवभाविते संस्कारैः संस्कृतः सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते तत्र युगपदवभासमाना वर्णाभि
ते न संस्कारांतरेणास्मृत्यार्थप्रत्यायंतीति च [illegible] उदेतुनेव संभवति । तथाहि नादा न गृह्यमानतया स्फोटं
व्यंजयंति अश्रावणत्वादगृहीतत्वादेव न स्मर्यमाणानां व्यंजकत्वं । येन वर्णा व स्मर्यमाणाः कार्यं कुर्वंति
तु व्येता सन्निहिते श्रोत्रसंस्कारं कुर्वंतः शब्दं व्यंजयंति । न च युगपत्सन्निहितिक्रमवर्त्तित्वात् । अतः संस्कारद्वा 62
रमेव सान्निध्यमभिव्यक्तिनीयं संस्कारांतरकल्पनं अप्रमतं । एतं नस्मृतिहेतुभिः स्फोटाभिव्यक्तिः । येतुव
र्णापवर्गे क्षिप्ता वा नादजन्याः श्रोत्रगताः संस्कारास्तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यतीति किं संस्का
रांतरकल्पनयेति । तदयुक्तं ते प्राग्दर्शितकत्वात् नष्टापवर्गापवर्गक्षिप्तहेतुः संस्कारांतं वर्णा अवगतावेलावामेव

तिष्ठते। एवं च तिष्ठते ततो विसर्जनीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुमन्येत तस्मात्क्रमभाविनस्तेऽतोऽनन्तरेषां
स्। अपि स्फोटोऽपि व्यंजकत्वं भवति प्रत्येकमभिव्यक्तौ वा तदेषामनर्थकत्वमित्युक्तं। अथवा ध्वनिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो ना
ख्यः तस्य च विस्पष्टमेव भंगुरत्वं गत्वरत्वात् ध्वनीनां। तस्मादन्येऽस्थायिनः संस्काराः कल्प्याः। तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः क
ल्प्य इति बहुप्रमाणकमापन्नं। मत्वदे तुदद स्फूर्ति विपरीतवर्त्तिनां वर्णानां बोधकत्वान्न किंचिद्दूषणं। ननु पूर्वापरस्मर्य
माणानां वाचकत्वेऽनुक्रमेणाभ्युच्चारिता वर्णा वाचकाः स्युः। नन्तरक्रमस्याव्यंगत्वात् तत्कः क्रमो नाम। नहि वर्णानां विभु
नित्यानां च स्वरूपतः क्रमवत्त्वं न प्रतीतिक्रमः तस्याः स्मृतिरूपायाः पक्षकत्वात्। एवं तर्हि ध्वनिक्रमो वर्णोपारोपितः
प्रतिभासते तेषां गमितत्वदोषः। तस्माद्ध्वनिकानां ध्वनीनां क्रमेणाभिव्यंग्यत्वाद्वर्णाः क्रमभाजो विततनतद्वतः स्मर्यमाणा वर्णा
वाचका नान्यः शब्दोऽस्तीति सिद्धं। अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति वा व्याप्यक्रमव्याप्तौ नाकृतिसद्भावं प्रति [illegible]
संबंधनित्यत्वसिद्धये न हि सत्तामात्रकृतोऽभिव्यक्तिभिः शब्दस्यार्थोपलब्धेयः संबंधः सिद्ध्यति तासामनित्यत्वात् [illegible]
तासामाचिनित्यस्याभावादाकृत्यभावे। तस्मादाकृतिरस्ति नास्तीति विचार्यते। साधिते कृते तत्सद्भावे प्रतिषेधे [illegible]
घेयत्वाकृतव्यक्तिकारणेव दृश्यते। तत्र योग्यताः स्वलक्षणान्येव परमार्थमनुपमानानामाकृतिसद्भावमनुमन्यंते।
तथा हि एकत्वेऽव्यक्तितो जातिर्द्रव्ये तदुपयोगयत्ता। अभेदेऽपि किमात्मस्याद्भावान्न विरोधतः। नहि सैव तत्तोन्यत्र
न्याय संभवति। विरुद्धत्वाद्भेदाभेदयोः। यदि व्यक्तिभिन्ना जातिः सा सर्वगता व्यक्ति [illegible] षु च वा। न तावत् [illegible] सर्वगत

अंतराले नुपलब्धेः व्यक्तिस्थावे[illegible] व्यक्ताकुतश्चिन्नागतं तस्मिन्देशे । अगमती कथं तस्यामुपलभ्यते । न तावत्त-
त्रोत्पद्यते नित्यत्वात् । उत्पयोगात् । न च व्यक्त्यंतरादागच्छति अमूर्त्तत्वात् । तस्मिंश्च व्यक्त्यंतरेनुपलब्धिप्रसंगा-
त् । न चांशेनागता अंशेनैव च तत्रैवावस्थितेति यतः कथं च कृ । निरंशत्वात् । एवं व्यक्तिनाशेन च तत्रैवावपद्मादवस्थि-
तानुपलब्धेः न चिनष्टा नित्यत्वात् । न चान्यत्रापाति अमूर्त्तत्वात् । व्यक्त्यंतरे चापरवर्त्तमानेवावस्थिता जातिरिति पु-
नः प्रवेशाद्धि गुणोपलभ्येत । यथाहुः । न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्य-
63 सनसंततिः । व्यक्तौ च वर्त्तमाना यदि[illegible]कस्यां व्यक्तौ कात्स्न्र्येन वर्त्तेत । व्यक्त्यंतरेषु न स्यात् । नह्येकास्ति पृथगव-
देने कत्र कात्स्न्र्येन वर्त्तितुं शक्नोति न च व्यवशो वर्त्तते । निरवयवत्वात् । कथं च नानाविधास्वतीतानागतव- 63
र्त्तमानासु व्यक्तिषु अवयवशो वृत्तिः संभाव्येत । व्यक्तौ च वर्त्तमानेषु प्रत्ययमनुभवेत् । न चैकगोत्वमिति कस्यचित्प्रतीतिर-
स्तीति । अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदा व्यक्त्यंतरमिति चेत् । नैवं युक्तं । कथं हि नानाभूतानामनित्यानां व्यक्तीनां तत्स्वभा-
वानामेकरूपानित्यानुवृत्तिस्वभावा जातिरात्मा स्यात् । त्रैलोक्यसंकरप्रसंगात् । न च प्रमाणमपि किंचिदस्याः
सद्भावे संभवति । न तावत्प्रत्यक्षं नहि जातिः स्वविषयं विज्ञानं जनयति । नित्यत्वाभ्युपगमात् । नित्यानां च सर्वार्थ-
क्रियास्वसामर्थ्यात् । न चाजनकस्य विषयत्वं संभवति । तज्जनकत्वात्तद्विषयत्वस्य । तस्माद्धि कल्पनाकारमात्रेण

वि

मान्यमलीकं वा न तु यथा ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं बाह्यानि स्वलक्षणान्यभ्युपगम्यन्ते । तथा गवादिविकल्पवैचित्र्य
सिद्ध्यर्थं विचित्राणि सामान्यानि किं नाभ्युपगम्यन्ते । न हि विचित्रस्वभावस्वलक्षणादर्शनवशादेव विकल्पा
वैचित्र्यमापन्नाः । अर्थशून्या अपि विकल्पा हि विनार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमानिनो ज्ञायमानास्तत्र व्यवहाराणि
न प्रवर्तयन्ते । परंपरया तत्प्रभवत्वात् प्रापयन्तो भ्रान्तिमपि प्रमितिप्रभाविप्रमितौ बुद्धिर्व्यवहाराविसंवादिनो भ
वन्तीति न लोकयात्रास्थितेः कश्चिद्विरोधः । तस्मान्नास्ति जातिः । एतेनावयविद्रव्यं प्रत्युक्तं । तस्मादवयवावयविभेदादि
विकल्पादर्शनत्वात् स्थूलाकारमात्रमस्तु सर्वं वितानेकरूपादिपरमाणुवशादेव केवलं रूपावभासवद्वयवन्तो
नावयविकल्पनाबालं । तदभावेन निराधारत्वाद्गुणादीनां गोत्वादिसामान्यं । कथमस्य लक्षणं रूपं सामान्यमेतत्तद्वि
लक्षणानि स्वलक्षणानि अविलक्षणरूपं विकल्पं ज्ञानयन्तीति ज्ञानयन्तीति चेत् किमिति कानि विदेव गोविकल्पं ज
नयन्तीति कानि विदेवाश्वादिविकल्पं न पर्यवसितीति सर्वं । सामान्यवादिनो वा कथं विलक्षणरूपा व्यक्तयोऽविलक्ष
णसामान्यात्मकत्वं तदाश्रयत्वं तदभिव्यञ्जकत्वं वा भजन्तीति भजन्तीति चेत् किमिति कश्चिदेव व्यक्तिरूपः के न विदे
व सामान्येन संबध्यन्ते न सर्वाः सर्वैः स्वभावादिति चेत् । अस्माकमपि तुल्यमिदमुत्तरं । अथ व्यक्तीनामव्य
विलक्षणरूपसामान्यसंबन्धसिद्ध्यर्थं विलक्षणरूपमभ्युपगम्यते तत्स्तेनापि संबन्धसिद्ध्यर्थमपरसा
मान्यापेक्षायामनवस्थाप्रसक्तः । तस्मादविकल्पमात्रमेव भेदनिबन्धनमर्थतः सामान्यं नाम किंचित् । अत्रापि धीमतो ।

त्वञ्च वत्वसिद्धं स्वसामान्यस्य कुतर्कितः। तथा चक्षोपकुमः कर्तुं सर्वं विज्ञापतोऽहितत्वा। सर्वं वस्तुविवस्तु इष्टिपस्माशितोऽरिवम्
प्तिभेदरूपमपि वदतोपमपीति व्याकृतानुवक्ताकारेष प व देशकालावस्थान्तरेष्ववि विपर्यस्तमुदीयमानं सर्वमेव तर्कोऽभि
संनिहितप ध्याकारं वस्तु यव स्थापयत्केनान्येन शक्यते बाधितुं। नहि तितोऽप्यद्यत्वे न तयम स्तिरूपमात्रां तन्मूलं त्वाकृ
मात्रां तराणां तद्भावसामर्थ्यभावात। किंवानुमानान्यपि सामान्याचेद्दत्वा स्तुतत्वं सामान्यसमर्थयन्तेनतु वस्तुविं
शक्नुवन्ति। नहि पक्षपदेदं तत्रस्य वाचं शक्नोति कर्तुं तद्धि स्वात्माविनासिद्धेत तद्देदत्वात्। तथाहि। भेदाभेदवि
कल्पेन सामान्यं निराकुर्वता वक्तव्यमेवं वक्तव्यं। पदवस्तु तद्धि नाम भिन्नं वा भवति। सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात् तताने
नापि भिन्नेनाभिन्नेन वा भवितव्यं। न चैकेनापि सम्भवति तस्मादवस्त्विति। एवं वदता वस्तुत्वं सामान्यं मंगीकर्तव्यं।
अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदव्याप्यत्वाद्भावकानुपलब्धेः सामान्यस्य वस्तुत्वं न संभवतीति भणितुं शक्यं।
६० नत्वौपाधिकोऽयं स्तुशब्देन जातिनिमित्तस्तत्कथमनेन नजात्यापायवृत्तिः। उच्यते। जातिर्वा भवतु पाधिर्वा सर्वथा तावे ६६
त्सामान्यरूपमपाकृतं त्वं औपाधिकत्वाना भवति मूलोपलेख्यातामेकमन्तरेणा। तमेतामाभावात। नच व्याव
कारसंस्पर्शं वस्तुतातमभ्युपगच्छतः सौगतस्य कोविदपि किंविदप्यनुवक्तरूपं संभवति। दुःखौपाधिको व्यवस्थापो
दुर्घटएव। तस्मात्सर्वप्रमाणासिद्धं सामान्यं न शक्यमपह्नोतुं। कः पुनर्विकल्पानां परिहारः। नतावदपरिहृत
अपि वाकुर्वन्ति सामान्यमपह्नोतुं। तेषामवितथत्वादिति त्वादिस्मृतं। तथा विपरीतहारो भिधीयते। भेदविकल्पे तावत्
त्के विदाकुः भिन्नत्व मेव सामान्यं व्यक्तिभ्यः [illegible] व्यक्ति संबंधात्। कः पुनः संबंधः समवायः।

कः पुनरसौ । अपृथक्सिद्धानामिहप्रत्ययहेतुः संबन्ध इति केचित् । तत्र पृष्टं इदमत्रापृथक्सिद्धेः इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वेषां प्र
तीतिर्न हि गोत्वमिति । का चेयमपृथक्सिद्धिः । पृथक्सिद्ध्यभावः । का पुनरियं पृथक्सिद्धिः पृथगाश्रयाश्रितत्वं । पृथगाश्रयाश्रयित्वं
त दभावोऽपृथक्सिद्धिः यद्येवमवयवावयविनोः संबन्धः समवायो न स्यात् । विनाशावयवावयविवर्तिनेनावयवानामवर्तिनात् । अवयवि
नोऽवयवानां च स्वावयवाश्रयत्वात् । तथा नानास्य व्यक्त्याश्रयत्वाद्यके स्वस्वावयवाश्रितत्वादस्ति पृथगाश्रयत्वमिति सं
मवायानुपपत्तिः तस्मादेवं वक्तव्यं । येन संबन्धेनाधेयमाधारे स्वानुरूपां बुद्धिं जनयति स आधारेऽवबोधयतीत्यर्थः स संब
न्धः संबन्धः समवाय इत्युच्यते । यदि जात्यात्मना व्यक्तिः प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्योर्भेदप्रतीतिबलादापद्यते । कथं भेदाभ्युप
गमः उच्यते गौरयं शाबलेयो गौरयं बाहुलेय इत्यनुगतमत्याकारोऽनुवर्त्तमानो दृश्यते शाबलेयबाहुलेयाकारौ तु व्यावर्त्तेते इति ३
तयोः शाबलेयगवाकारयोर्भेदः स्यादेकानुवृत्तावितरोऽप्यनुवर्तेत । तद्व्यावृत्तौ वा गवाकारोऽपि व्यावर्तेत । किं च व्य
क्त्यात्मैव व्यक्तौ यदि गोरिति गवात्मना प्रतीयमाना ... नादौ मयीयं बुद्धिर्गोत्वं गौर्गौरिति व्यपदेशत्वं प्रसज्येत । तस्मा
न्नाभेदं कथं तर्हि तादूप्यं व्यक्तेः प्रतीयते । इदमत्र हि तादूप्यं व्यक्तेः यत्समवायः संबन्धः तस्मिन् समवाये हि गवाधारमाधेयं स्वबुद्ध्या
नुरञ्जयति । तस्माद्दोषः । अथ जातावस्य प्रतीते भेदोऽभ्युपेतः । पूर्वोक्तन्यायेन भेदोऽपि । तस्मात् प्रमाणबलेन भिन्नाभिन्नमेव
मेव युक्तं । ननु विरुद्धौ भेदाभेदावेकत्र कथमेकत्र स्यातां । न विरोधः सहदर्शनात् । यदि हि दहनतुहिनयोरिव परस्परो
पमर्दनभेदाभेदौ प्रतीयेतां तदा विरुद्धौ स्यातां न तु तयोः परस्परोपमर्देन प्रतीतिः इयं गौरिति बुद्धिद्वयमपर्यायेणाप्र
तिभासमानमेकं वस्तु द्व्यात्मकं व्यवस्थापयति । सामानाधिकरण्यं च भेदमापादयति । अयमर्थस्तत्त्वं भेदं अतः प्रती

ति बलादविरोधः। अपेक्षाभेदाश्च। तथा हि। गोरूपेणानिरूप्यमाणायां जात्यां व्यक्तिर्भेदेन प्रतीयते गौरयं श्यामो न कालो
पश्यति। यदा तु जातिर्व्यक्त्यंतरात्मना निरूप्यते। तदेयं व्यक्तिस्ततोभिन्नरूपा व्यवसीयते। यो सौ बाहुलेयो गौः सोयं शाबलेयो
न भवति। एवं च धर्मिणोः व्यक्त्योरस्मादिधर्मान्तररूपेणारूपादिभ्यो भेदः रूपरूपेणा वाभेदः तथा वयविनः स्वरूपेणा।
वयवैरभेदो वयवांतररूपेणात्ववयवांतरैर्भेद इत्यूहनीयं। तत्र यथादीर्घह्रस्वादीनां विरुद्धस्वभावानामपेक्षाभे
दादेकत्राव्यविरुद्धत्वं प्रतीतिबलादंगीक्रियते। तथा भेदाभेदयोरविरुद्धत्वं प्रतीतिविरूढाभावात्। कश्चित्तु नराहुः प्रती
८५ तिरेव भेदाभेदावभासिनी न संभवतीति। विलीनत्वात्सत्यप्रतीतिर्हि भेदावभासोऽविलक्षणतास्वरूपा प्रतीतिश्चाभे ८५
दावभासः तयोर्न भेदप्रतिभासनसमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं वा प्रतीतं तेनाभेदप्रतीतिवेलायां तयोरन्यतरस्य प्र
तीतत्वात्तत्रैकस्यैव द्विरवभासोपि भवेत्। न पुनर्द्वितीयस्याभेदः प्रतीतो भवति। तस्मान्नास्ति भेदाभेदयोरेकत्र प्रतीतिः।
तदिदमसारं नहि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः तद्वावैव्यभावात्। प्रथमं व्यक्तिदर्शनेपि घटस्तिजातिर्यन्नेत्यो
द्वयोः प्रतीतिः न च तदा तयोर्भेदः प्रतीयते। व्यक्तिं तद्दर्शनेन न तु जातेरन्यापातरूपं व्यक्तेश्च व्यतिरेकादन्वयव्य
तिरेकाभ्यां जातिव्यक्त्योर्भेदो वधार्यत इति भवतोपि सिद्धांतः। तथा देवदत्तमुपलभ्य कालांतरे तत्सदृशं यज्ञद
त्तं दृष्ट्वा तत्सदृशं यं पलोद्यै वदेवदत्तं स्मरन्वस्तुतस्तावद्विलक्षणाप्रेव पुरुषद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदमवधारयति
संदेहातो हि किमयं यज्ञदत्तः किं वान्य इति। तस्माद्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्ययुक्तं। तथा तत्र भेदवदेवदत्तं

कालांतरात्प[illegible]त्पन्नाऽपि किं सर्वाण्यपभूतान्यइति संस्थानो वस्तुगतैकमेव प्रतीयन्तविना भेदमवभासयितुमलं भ
वति। तस्मान्न वस्तुरूपप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः नाप्येकरूपवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीतिः किंत्वन्योपमितिबुद्धिर्भेदाव
भासोनन्योपमितिश्चाभेदावभासः अस्ति च शाबलेयबाहुलेयानुपलभमानस्यापि गौरयमपि गौरित्यभेदावभासः।
अन्यः शाबलेयाद्बाहुलेयइति च भेदावभासः तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिन्नत्वं। नन्वनुवृत्ता नित्यानुत्पत्तिविनाशधर्मा
वजातिः विपरीतस्वभावाव्यक्तिः कथं तयोरैक्यं। न ह्येकमेव वस्त्वनुवृत्तं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्तिविनाशध
र्मकमतद्धर्मकं च संभवति त्रैलोक्यसंकरप्रसंगात् जातिरप्येवमनित्यत्वादिधर्मा स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा
नैष दोषः नानाकारं हि तद्वस्तु केन चिदाकारेणानित्यत्वादिकं केन चिच्चानित्यत्वादिकं बिभ्रन्न विरोधमास्पदते जाति
रपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि द्रव्यात्मनानित्येति नात्र काचिदनिष्टापत्तिः यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति वि ति
कल्पितं तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतं। व्यक्तेरेव सा वा मा कथमन्यत्र स्यादिति। नन्वेवं व्यक्तिदेशो व्यक्त्यु
त्पत्तेः प्रागविद्यमाना जातिः कथं पश्चात्तत्र भवति। स्वकारणान्निष्पद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशिष्टात्मना संबद्धै
वोत्पद्यत इति न दोषः तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या संबध्येत न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते नित्यत्वात् नान
यान्यत आगच्छति। अमूर्तत्वात्। उच्यते। योपि देशांतरादागमनेन न देशेन संयुज्यते सोपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमा
न एव कथमनेन देशेन संयोगमनुभवति। कारणावशादिति चेत् कं। एवं जातिरपि कारणावशादेव व्यक्तिसंबध

मनुभवंति। इयांस्तु विशेषः संयुज्यमानः दूर्जोत्पत्त्यैतानंतरदेशेन प्रथमं संयुज्यते। ततस्तदनंतरदेशेनेति क्र
मेणादेशांतरसंयोगं गच्छति। तादात्म्यसम्बन्धात्यासत्व नंतरदेशामध्ये द्रव्यस्य कारणातो निष्पत्तिः। न हि यः संयोगस्य
स्वभावः स तादात्म्यसम्बन्धसमवायस्यव्यवधायी कर्तव्यः। प्रमाणाभावात्। विलोदेशास्य भावत्वाद्गुणानां। तस्माददोषः। यत्तु
स्तु सर्वगतं सामान्यं। न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगः व्यञ्जकानामभिव्यंजकत्वात्। सर्वगतमपि सामान्यं व्यंजके वात्मा
त्मप्रवर्तते वा। संयुक्तसमवायसन्निकर्षेणावसामान्यस्योपलंभः ते न संनिकर्षो व्यक्तिदेशएव संभवति नान्यत्रेति
न सर्वत्रोपलब्धिः। अभेदेपि जातिव्य[illegible]क्त्योर्भेदस्यापि विद्यमानत्वान्नित्यत्वानित्यत्वादि च तत्सर्वगतत्वात् सर्वगतत्व
४६ मपि नानुपपन्नं। यत्तु कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तिर्नोपपद्यत इति विकल्पितं। तदयुक्तं। भेदापेक्षं हि कार्त्स्न्यं न च सामान्य
स्य स्वरूपतो व्य[illegible]वतो भेदो लिंगकत्वादनवयवत्वान्निरव
यवत्वादेवावयवशोपि वृत्तिरसंभाव्यैव। तस्मात् किंतु जातिर्वर्तत इत्येतावदेवात्र वक्तुं शक्यते प्रमाणातो मन ६६
मातान कार्त्स्न्यैकभागविभागः प्रमाणाभावात् संभवात्। तथावयविनो व्यवयवेषु न कार्त्स्न्यं संभवति। वह्नुत्वा
भावान्नात्येकदेशत्वात्। स्व व्यवहारस्या। अवयवावयविनोर्भेद संभावितत्वात्सद्भावादयुक्तैव॥ किमिदानीमेकरूपेव
सामान्यस्य व्यक्तिषु वर्तमानेषु वाचयविनोवृत्तिः नेत्युच्यते। सामान्यं प्रत्येकं वर्तते। अवयवी तु व्यासज्य
वृत्तिः। व्यक्तिं तत्समनन्तरे च सामान्यस्यानुरूपां बुद्धिं जनयंतीति जातिः प्रत्येकं वर्तत इत्युच्यते।
नतु कार्त्स्न्येन वृत्तिः। अवयवी त्ववयवांतरमध्ये व्यवयवांतरवर्तमानः स्वाकारां बुद्धिं न जनयन् व्यासज्य वर्तत

चु

तिव्यपदिश्यते। नह्येकस्याभिव्यक्तौ गोबुद्धिर्यदेकस्मिन्नेवं ततोऽपरत्र बुद्धिरुत्पद्यते। संयोगस्येदानीं कथं संयोगिषु
वृत्तिः किं जातिवत्किं वा व्यवच्छित्ता। न भयविकल्पदूषणोऽतिक्रमः। यदि संयोगांतरमपेक्ष्य संयोगांतरे वर्त्तते नान्यत्र दृश्येत
न जातितु व्यापकत्वं च कस्यचिदेकस्यानुरूपं ज्ञानमपि। बुद्धिभिदमनेन संयुक्तमिदमनेनेति। तेनाव्यवच्छिन्नापि जातिवत्
व्यापकत्वमित्युभयपक्षोक्तदोषाः। उच्यते संयोगः किमेकोऽथ बहवः। एकोऽनेकाश्रित इति संयोगिभिन्नानां बहूनां योगो।
कारणभेदे बहूनां वा क्वचिदेकमेव संयोगमुभयाश्रितं सर्वे मन्यंते। यदि तु यत्रेदमनेन संयुक्तमिदमनेनेति प्रतिप-
न भवेद् द्वयोरितरेतरव्यवच्छेदस्यावगमस्यासंभवादर्थप्रतिपत्तिर्भिन्नं भवति। तथा संयोगस्यैकतायां बुद्धिविषयत्वादेकत्वे
वस्तुव्यापकत्वे कृतमनुमानम्। तस्मान्न वृत्तिविकल्पादिदोषावसरः। यत्तु नित्यत्वाभ्युपगमे स्वविषय
नो ग्राहकत्वमनैकान्तिकत्वाद् ग्राहकत्वमिति तदसत् नित्यानामर्थक्रियासामर्थ्यं दुःसंपादमनाकारणतावदर्शनः नव
हेतुत्वे ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं सकलमपि त्वत्पक्षे दोषाय यदि तदिति मूलवादेव प्राप्तिः। तस्मादयमपि दोषः प्रत्य-
क्षत्वेनापि गोरेव स्वानुभवद्वारेणाऽऽगतेति विकल्पोदयसंभवादप्रमाणतैव। जातिकल्पना नेति। तदयमसारं। नहि
ज्ञातिर्न दृश्यते येनैव भूयो लाभः स्यात्। प्रमाणं तु ज्ञानं स्वविषयभूतां जातिमुपस्थापयतीति नेह
ज्ञानानां प्रत्याख्यानावसरः कथं वा तत्र विकल्पोदयानि स्वलक्षणानेकरूपं विज्ञानं जनयंति। तदतद्रूपिणो भावाः व
स्तदतद्रूपेणाऽऽहतोऽयमिति स्थितेः भवतो वा कथं विकल्पोदयानां विज्ञानानामेकरूपतासामान्यसंबंधेकार्याप्रते वि ।।
वर्त्तते

न६

मितिचेत्तास्वहेतुवशादिति ब्रूमः। कानि[illegible]प वि. स्वलक्षणानि स्वकारणादुपजायमानान्येकेन.
वि.सत्त्वसामा[illegible]न्येन तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते। ननु कृतकत्वादिलक्षणाः कथमेकविषयसामर्थ्यं प्रकृत्या निस्वलक्षणानीति के
ज्ञानयति।। नहि ज्ञानकर्तृपूर्वं दिविलक्षणाः स्फुरन्तोपि म्लेच्छकजातीयाः। अन्वेवं तत्संबन्धार्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था
नैषदोषः। यथा तालबीजमेकजातीयं प्रति[illegible]णाममपरंपरया तथा जातिसंबन्धं व्यक्तिमुपजनयति। सापि तथैव स्वकार
णाद्भूतबीजसमानजातीयं बीजान्तरं। तथैकजातीयास्तु मूलाङ्कुरो जातीयव्यक्तिनिष्पत्तिः तस्यां च तद्जातिविशिष्टं निष्प
न्नमिति नात्यन्ततादात्म्यापत्तिः। तस्मादस्त्येकमाकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीयं शाबलेयादिष्वनुगतं। न च साद्
श्यमेव सामान्यं तद्बुद्ध्यभावात्। सर्वत्राभेदमिति प्रतीतिर्न तु सदृशा इति। न च सर्वसामान्यापह्नववादिनः सादृश्यमपि सं
६७ भवति। सर्वत्रापि सामान्यात्मकत्वात् तस्य। न चातद्व्यावृत्तिरूपमपि सामान्यमभ्युपगन्तव्यं विधिरूपसामान्येन शक्यते। नं ६७
प्रत्येतुं अगोव्यावृत्तिं हि प्रतीपता अवश्यं प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः। नह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनामगवां निरूपणं सं
भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपो गौः प्रत्येतव्यः। न च तद्व्यतिरेकरूपमपह्नवाश्वादिव्यक्तीनां प्रतीतिः स्वकेन
रूपेण बुद्ध्यारोहः संभवति। तेषामनन्तानां युगपदुपारोहात्। अनारू[illegible]ढेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गोः प्र
त्येतुमशक्यत्वात्। गोर्गौरिति विधिरूपं सामान्यमभ्युपगमनीयं कथं निवृत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुं। तस्मादिदमिति
प्रत्ययंदर्शनात्। तस्मादस्ति जातिः। एतेनावयव्यपि व्याख्यातः। तस्याप्यवयवेभ्यो भेदो भेदो वेति विकल्प[illegible]दं समवायसं
१७

बधमवयवगुणो प्रज्ञतत्रनिरो वगुणानामुत्पत्तिभावदन्ते वैशेषिकाः। एवं स्वसमवेतविशेषगुणविशिष्टा आश्रय
स्यैकजातीयरूपपरिच्छेदकास्ते विरोधगुणाइत्याहुः। वयंतु भिन्नाभिन्नत्वं नहि तं तन्मयः शिरपाणयादिभेदावयवमे
निकृष्टः पटोदेवदत्तो वा प्रतीयते। तंतुपाणपादयोवयवा व पटाद्यात्मना प्रतीयंते। निद्यते वदेवदत्तस्य हस्तः
शिर इति किं वा नयिमेदावमासइत्युपपन्नमभवात्मत्वं। तस्माद्वय [illegible] वीनामेवावस्थांतरमवयवी। इत्यवयवी तदंतर्य
वहि संयोगविशेषवशादेकत्वतामापद्यंते। तदात्मना च महत्त्वं परजातिं च बिभ्रतः पटबुद्धावगृह्यंते। तेऽपि पटात्मना तेषामेकत्व न
मवयवात्मना तु नानात्वमुपपन्नं। यदपि कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणारम्भं तदुत्पुनः तदपि गुणाद्यवयवप्रतीत्यभावान्ना
तीवासमंजसं रोचते। यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तत् पृथक् पदवावर्गः ततः कार्य [illegible] कारणाभावं प्रतिपद्येयातां।
न तु गुणद्वयं प्रतीयते तत्तु रूपमेकमेव कृष्णं तन्तु परभावप्रापन्ने परे रूपतया प्रतीयते न तु रूपांतरं यत्राविनाना
रूपैः शुक्लकृष्णहरितपीतैस्तंतुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि तदवयवगताः पटगताः प्रतीयंते। न रूपांतरं। न नु [illegible] पट
इति प्रतीयते न तु शुक्लो पीत इति वा तस्माच्चित्रं त्वं रूपांतरमेवोत्पन्नं नैवं। चित्रं नानारूपमित्यर्थः चित्रशब्दो
हि नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः। न तत्रचित्रावस्थमेकमेव रूपं लोकविरोधादेवपुरुषसंगीकर्त्तुं। नानारूपा
णामपि वा वयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटसमवायो नानुपपन्नः। एतेन संयोगजसंयोगो निरस्तो वेदितव्यः। य
थादेवदत्तसंयोगएव तस्मिन् कुंडलिनि संजाते कुंडलि संयोगो भवति तथा तंतु तरी संयोगएव तंतौ पटभाव
वा:

मापन्नेप स्तत्र्यी संयोगो भवति न संयोगांतरं प्रतीयमानादित्वली भवति विस्तरेण। तस्मादस्य वा वचनी। वक्ति। स्वाव्ययवे
ष्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वदर्शितं। तेनास्त्वययविद्वयोः सामान्यं वा सिद्धं सर्वं मं वर्णानामभिधानात्तत्त्वमाकृते स्वाभिधेयता। कथं
थ२ चित्वा [illegible] संबंधकत्वेनव्यक्तो यते। औपपत्तिकमावस्य संबंधः प्रागुदीरितः तेनात्मतत्त्वं पदाद्विदंतस्य साधीयते
धुनापर्वं हि सर्वमुक्तं यस्मात् प्रथमस्य वर्णानां बोधं नश्यत्यापयति तस्मान्नास्य स्वांशावि [illegible] कस्मिं हि वचत्रयत्वाय
कत्वं अस्यायमर्थ इति पुरुषेणाकृतित्वमापयति। ततो न नमस्य पुरुषकृतत्वात् व्यापकत्वमभिमतिपोरुषेयवसंबं
धइति। तत्राभिधीयते। नचास्यायमर्थ इति संबंधकारणमिदं त्रसिद्धं संबंधकत्वं मंत्रे तत्र। कथमभगम्यतो अर्था
तरकथनं बहुभिर्निवारणात्। वाक्यिकश्चित्कस्मिन् विज्ञो शब्दस्यार्थं गमयं वाक्यमाह। तमन्ये बहवो निवारयंति
६८ नायमस्यार्थः साक्षादिमानस्यार्थ इति। संबंधक्रियापदे वदेवदत्तादिवच्छेन्नेव संबंधः किं यतेस्यपवार्थ इति ६८
निवारणं नोपपद्यते। तस्मान्न तावद्वार्चीनाः पुरुषाः शब्दस्यास्यायमर्थ इति मंदंतो प्रितसंबंधकर्तृत्वेनाशंक
नीयाः यदि परमेवं स्यात् सर्गादिकाले भगव [illegible] तोव्र औपपत्तिना सर्वमेव [illegible] स्यात् वदेगमभ धर्माधर्मौ वसष्ट्वासं
२य व्यवहृत्य [illegible] व सर्वशब्दानामर्थैः संबंधं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपादनाय वकृत संबंधेपि दे वेदान्कृत्वा [illegible]
परि न्यादिमयः शब्दार्थसंबंधो वेदश्च प्रतिपादिताः तैरध्यन्ये मयस्तैरध्यन्ये मयइत्येवं पूर्वपूर्वमयः प्रतिप
द्योत्तरोत्तरेषां शब्दार्थ प्रतिपत्तिर्भवन्तीत्येति। तदप्युक्तं इत्यं भावचप्रमाणाणां [illegible] भावात्। कथम कृताव
प्रतीतिरिव प्रमाणां। सामयिक त्वेप्यप्रतिपन्नसमयानामप्रतीतिः। प्रतिपन्नसमयानां वप्रतीतिरिदं वदत्तादि

शब्दतदुत्पन्ना भवति। स्वाभाविके तु प्रत्यापकत्वे प्रामाण्यमस्वतो विघटतीति। स्यादिति चेत्। न स्वाभाविकम्
विप्रत्यापकत्वमभ्युपगतं सदर्थप्रतिपत्तौ निमित्तं नाप्रतिपन्नमिति कुत्रचित्प्रामाण्यस्य स्वतोऽर्थस्याप्रतीतिः। न च पुरुषादि
नैमित्तिकः कश्चित्कालोऽस्ति। सर्वदा तु शब्दाभेदव्यवहारादिति तद्व्यवहारानुसारादवगन्तुमुचितं। ननु स कालो भूत् यदा सर्वमि
दं नासीदिति। न। प्रमाणाभावात्। मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिप्रमाणमिति चेत्। न। वेदानां पौरुषेयत्वसंबन्धा
पेक्षणात्। स्वयं पौरुषेयाणां शाक्यादिग्रन्थवदतिदूरवार्त्तप्रामाण्यासंभवात्। तदप्रामाण्येन तन्मूलानां च
मशास्त्रादीनां दूरनिरस्तमेव प्रामाण्यं। सर्वाभावेन सृष्टिरेव न संभवति। सत्त्वे वा घटपादानेन क्वचिद्घटादीनामुपा
दीयन्ते। सर्वाभावे केनोपादानेन सर्वमिदमुत्पद्येत। सत्यं। सत्। आत्मैवैकोऽग्र एवासीत्। स एव स्वेच्छया मायो
पाधिरूपं स्वरूपेणापरिणामी। मति। तीतमिथ्याभूतरूपेण। विविदेकाः संशेरते केचित्तद्रूपेणापरिणाममतीति चेत्।
न परमार्थतः परिणामं ब्रूमः। किं तर्हि। तमेव परिणामवदेकमेव सदनेकधा मुख्यत्वादवशास्त्रिहु विद्याव
शाद्विवर्त्तमानमात्मैवात्मानं त्रिरूपं स्वरूपतां पश्यति स्थितौ च संहृतौ पश्यति। स एव सविद्योपादानासृष्ट
रूपं च जन्मकृतादिरूपं च सृष्टिः। तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्म। आत्मैवेदं सर्वं। नेह नानास्ति किंचन। नेत्या
दयो वदन्ति वेदैतौ वादाः। तथेन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति भेदावगतेर्वाक्यमेव मायापाति व्यंजनत्वं दर्शि
तथा लोका संपरादुर्विज्ञात्मनो लोकान्वेदेत्यादिना नानाभेददर्शिनो निन्दा मृत्योः स मृत्युमाप्नोति

पश्यन्नानेव पश्यतीति वचनात् त्वद्दर्शननिंदा सर्वमिदमद्वितीयमेव ब्रह्म प्रपञ्चमार्थिकं भेददृष्टि ख्याति
घोपादानेनैतमर्थं अधिक दृश्यतीति। किमिदानीमनन्येवात्यंत्रं वः ओमिति विचेत्। न ब्रह्मत्वदं विरोधात् कथा
वब्रह्मत्वं द्वंप्रपंचमसद्भाव ग्राहकं तयो रुद्ध ब्रह्मत्वं दसत्त्वेन वागमेन ब्रह्मत्वबाधः संभवति। ब्रह्मत्व
दसत्त्वशीघ्र ग्रहणत्वेन सर्वे भ्यो बलीयस्त्वात्। न चैषो विपर्ययत्वेन ब्रह्म ब्रह्मत्वेन ब्रह्मत्वं दसामग्र्येन
49 पश्चाद्बाध्यत इति वाच्यं। आगमस्य प्रत्यक्षत्वं प्रति तत्प्रवृत्ति निमित्तात्। आगम ब्रह्मत्व समयेपि प्रसिद्धेः
अपंच मूलं दृश्य प्रमाणं दमागमस्य प्रतिमेव निरूढ़ाद्वितीयप्रापस्व लक्षणं मूलमकसमानाय वधटोदेन
६० प्रमाणानां नोपलक्षणं भवति। तच्चागमोपि किं प्रपंचाभावं प्रतिपादकं वस्तुतस्तागमोपि प्रपंचात्मताप्रत्वा
दसद्रूपतया प्रतीतत्वाः कथं चागमेन चागमस्याभावः प्रतीयते। असद्रूपतया हि प्रतीयमानोनकं ६०
स्वविदधर्थं स्वप्नात्तं स्यात् प्रामाण्याचैवानात्सत्वांकि चित्तु नरादि। नासत्वं प्रपंचस्य क्रमः। प्र
त्यक्षादि प्रमाणतः सिद्धत्वात्। नापि परमार्थतः सत्वं आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात्। तस्मात् स
दसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्योयं प्रपंचः इति। तदिदमसारं सतो ह्यसत्त्वेवासत्त्वेन तदुपि प्रपंचः सन्न भवति
च कस्मसन्नेवायं। असत्वाभावे वा सत्वापत्तिः सदसत्वयोरेकनिषेधे अन्यतरविधिनांतरीयक
त्वात्। न चविधाद्व परस्पितं विधातं संभवति। अप्रसिद्धेन कादाचित् प्रतीयते तदसद्धथाशश

विषयत्वं प्रतीतं न कदापि बाध्यते तत् सत् यथात्मतत्वं। प्रपंचस्य प्रतीयमानत्वाद् बाध्यमानत्वात् भावाभावाभ्यां अनिर्वा
च्यत्वमिति मतं। तदनुपपन्नं लोकविरोधात्। यद्धि प्रतीतं बाध्यते तन्मृगतोयरज्जुसर्पादि तदसदेवेति हि लौकिकी प्रसिद्धिः।
न हि शशविषाणादीनां गगनादीनां च कश्चिद्विशेषो लोके। प्रपंचस्य प्रबोधे बाध्यते वेदसिद्धं वेति नानिर्वाच्यत्वं।
अथापि च लोकप्रसिद्धिः [illegible] प्रमाणं तत्वद्वयादिभिः भावाभावप्रमाणानिर्वाच्यत्वमुक्तं तत् आत्मनः अप्र
पंचस्य बाध्याभावात्। न तावत् संसारावस्थायां प्रमाणेन बाधः संभवति। मुक्तावस्थायां तु बाधकज्ञानं नाशं कल्पितमेव
प्रलीनसर्वकारणत्वात्। कारणाभावे ज्ञानासंभवात्। न वा स्मर्य[illegible]मात्मस्वरूपं वस्थाभावे शक्यते कल्पयितुं भवतस्या
मवस्थायां संभवति स्मरणं। सर्वसंस्काराणामुच्छिन्नत्वात्। तस्मान्न बाधसंभवः। यच्चोक्तं अविद्याकृतो प्रपंचभ्रम इति
का पुनरियमविद्या किं भ्रान्तिज्ञानं किं वा भ्रान्तिज्ञानकारणभूतं वस्तु। तत्र यदि भ्रान्तिः सा कस्य न ब्रह्मणः। तस्य स्व
प्रकाशरूपत्वात्। न हि भास्करे तिमिरस्यावकाशः संभवति। न जीवानां। तेषां ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावात्।
भ्रान्तौ माध्यमिकवादे वत्कारणाभावस्यैव तरमपपन्नुपपन्नत्वात्। ब्रह्मव्यतिरेकेण भ्रान्तिज्ञानं तत्कारणं वा वस्तु
ष्टतामद्वैतहानिः। किंच तावद् ब्रह्मणोऽविद्या। न हि कारणं तावदस्ति। स्वाभाविकी[illegible]ति चेत्। कथमविद्या स्व
भावमविद्या स्वभावं स्यात्। स्वाभाविकत्वे तावन्नाशः केन वि नाशः स्यात्। आगामिकं ध्यानादि तत्र ज्ञानं वा
स्वरूपज्ञानं ब्रह्माविद्यां नाशयतीति चेत्। नान्योन्याश्रयात् ध्यानादुपायात् ज्ञानं नित्यज्ञानात्मकं ब्रह्म
तिरिक्तमस्ति यद् विद्यां नाशयेत्। तद्धि [illegible]क वादः। यत्र नीलपीतादि वैचित्र्यं का

र्यं कारणाभावो वा घटमृत्कादि वचत् स्याद्वयं तावत् भेदेन समर्थ्यते नित्यत्वेकाः संति : एवं चात्मानमुपपत्तौ तु समस्तलोक
भेदस्य वहारोच्छित्तिरेवप्रसक्तात् । यदप्याहुः अज्ञानहीनः एवं वा ज्ञानेन विनाश्यते घटगतो यस्य स्वरूपं व न्द्वेति । तदप्युक्तं
घटादि स्वल्पकुंडलादि व्यापकस्य नीर्यते ज्ञानेन घटवद् तत्त्वतः एवं वा यमुपलभ्यस्यानीयेन ज्ञानेन नाशयते तथा
पि नाश्यत्वं एवं च स्वस्य कालात्मस्य विनाशायोगात् नित्यता सा तं स्यात् ना यं तथा भावः । केन च ज्ञानेन नाशः । नात्म
ज्ञानेन । विरोधाभावात् । नि : एवं वात्मज्ञानेनेति चेत् तन्न आत्मज्ञानांशस्य विरोधस्य नि : एवं वस्तु ज्ञानं विनाशक
मितिपातित्रिशोधादाय न्नं प्रपं वाभाव स्फूर्तिः एवं च त्वं । नन्व विद्यमाने एवं चेतद भोव ज्ञानमप्युपक्रम स्वेति । ज्ञा
ने नष्टे तच्छेन एवं वो नाशयितव्यः । प्राकृज्ञानात्स्वरूपाद एवं वस्तु सिंस्तद्रूपे व्यवस्थितेकथं तदभाव विष
५० यस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः तन्ने ज्ञानोत्पत्तो स्याद्वा एवं च स्वनाशः तद्विनाशो वस्तितदभाव विषय ज्ञानोत्पत्तिरिति तरे
तराश्रयं । एतेन घटगतछिक्कादेस्य ज्ञानविनाश्यत्वं घटस्तूछानदित्तडो स्य त्वस्वान्ताश्रयते व्रागपितच्चसे ५०
वज्नत्वं ज्ञानेन वत्कर्मसिततस्य स्वरं भात्मसात्तस्मान्नाव गतं यत्स्वाद्वाध केन न यथा व स्थितेः प्रमव गमयते
इत्यलं मनेन बालो ज्ञालितेनाकनित्थौपनिषदाः परमार्थतः परमात्मापूर्ण वस्तु पेयास्वेच्छया पाविताम तीति स
त्तां तात्पर्य सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदेतद्ब्रह्म स्यायजात व्यर्तिप कस्यैव स्मम्यक्रोपत
या शमागवस्थिता तन्मानाने कमोमादि भेद मिन्न एवं च रूपाणावीत स्वे च रूपाणामा दर्शितः तस्मा
द्वापत समासादात्मन आकाशवा ये मतद इत्यौपनिषदाः वादाः पुराणा वादाश्चास्मिन्न र्थे नातन्नादर्शयन्ते । पूर्वन्तु
च वेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन त्यादि ये कोव दः प्रादेशमात्र दृष्टौ नानाश

स्वोपस्थितो दूरस्थैर्नानात्वादाइति । गम्यते तद्विशिनष्ट्यात्मेति । कथं तर्हि नेमे नाना ... किं त्वेकपवापेक्षया
नानात्वात् स्वोपस्थित इति । तथा नाम रूपप्रपंचं नानारूपं प्रथमं तां मूलकारणस्यैक ... । नो चेन्नानारूप परिणाम
इत्येवमङ्गीकृततो तत्त्वेकत्वनानात्वापेक्षया विवादाः सर्वमेकमेवं विस्तारयानां किं विदन्ना ... स्तीति । तावेवं पुनः स्वसत्ववादः
व प्रपंचमिथ्यात्वाविद्यावादाः प्रभाति वादा माया वादा यते सर्वप्रपंचस्यानित्यत्वादोषवादिकाः । तथा जगतो परइ
सर्पस्वरूप प्रपंचापंक्षिपंतं न नकालमात्रमि भूप्रपञ्चसिद्धिर्नीयते तत्त्वाभेदप्रपंच यो ... परिणामो प्रकृतिर्मिथ्या
। तिरोभावधर्मकत्वस्याभावात् सत्यत्वं प्रपंचते । तस्य वास्तवत्वतद्विशेषस्य ज्ञानस्याविसिद्धत्वोपवर्णनं नां
तित्वं माया नितिव्यत्वं वइदो मायातस्य: पुरुषरूपई पतइत्यादि । पुरुषमुक्तवाः सोऽनिर्वाच्यः । तत्सदिकः स्यादिति वासके
दु वनित्यानीयते । प्रथागो अध्यासप्रभृति न त्वेपशावइति तत्थैवं । एवं । पस्त्वेवं विद्यानादात्याप्रस्तुतात्पर्यं १ २
स्वाति प्रपञ्चं तदेव प्रपञ्च त्व वादमात्रेण तत्त्वादिव प्रपञ्चस्य तंग सिद्धात् । अथ तत्र प्रमाणानां तरविशेषः सो
त्राविसमानः । अथार्थवादत्वेन तत्र न प्रपंचस्य तात्पर्यगृहीतांतदवि समानं । पुप्रंपंच स्वाति ... त्वं वेदा गम्जन्मा
र्थो आत्मः । न च्छदरमार्थत्वं मुमुक्षुत्वस्यामुक्तौ प्रयोजनार्था । विश्वप्रपञ्चं तेनात्मत्वेइविकारह प्यां तदर्शनात् ।
सर्वत्र प्रतिपादकं च नोपादानं साध्य प्रतिपादकस्यता । पर्वाभिसन्धेयत्वंतात्स्वप्रथाकारासूत्र तत्वेइ ज्ञाने
न प्रत्ययवकोविकारः सर्वेविज्ञाते भवति । यथा वादिविकारोऽद्धिवाचारं भमाणां नामधेयमात्रं मृत्तिकेत्येव सत्यं ।

एवं प्रपंचोपि सद्धिज्ञानेन विज्ञातो भवति विकारो हि वाचारंभणं नामधेयमात्रं प्रदितेव वस्तुतस्तु विमृश्के ज्ञापत एतदप
थाविर्भावतिरोभावधर्मा नानाविधो विकारः शरावादिः प्रपंचो मृत्तिकावत् सर्वत्रानुयायिनी तेषां कारणं । कार्य
कारणयोश्चावस्थामात्रभेदात् स्वरूपभेदाभावात् कारणज्ञानेन सर्वं कार्यमवस्थाभेदेना ज्ञातमपि स्वरूपेण
ज्ञातं भवति तथा प्रपंचोप्याविर्भावतिरोभावधर्मा नवस्थापीत ङ्कारतां वात्मा यद्रूपः सर्वानुयायी नाना प्रपंच
धर्मा तस्मिन्विज्ञाते सर्वं तदात्मकं विज्ञातमपि स्वरूपेण समासेन ज्ञातं भवतीत्येतदत्र विवक्षितमिति । तस्मा
५१ देवास्यैवात्मपरिणामोयं भेदप्रपंचो न त्वसन्नेव । असत्वे हि कथं सद्धिज्ञानेन विज्ञातः स्यात् शशविषाणवत् ।
नहि सत्यपिंडे सति विज्ञाते शशविषाणं विज्ञातं भवति । तथा प्रपंचोपि स्यात् । ततश्च प्रसृत तन्निरवस्थात् ।
51 एकोप्यात्मान्तःकरणोपाधिभेदाद्भिन्नो जीववद्धृयते । जीवभेदाच्च बंधमुक्तिव्यवस्थाप्युपपन्नेति । तद ५१
दसत् । विरूपस्यात्मनो नडरूपपरिणामासंभवात् तापकत्वे वात्मनः सर्वशरीरेषु प्रतिसंधानं स्यात् ।
देवदत्तोहं यज्ञदत्तोहमस्मीति । तथा देवदत्तशरीरे सुखं यज्ञदत्तशरीरे दुःखमिति । पादे मे सुखं शि
रसि मे वेदनेति वत्सर्वसुखदुःखोपलब्धिः स्यात् । अंतःकरणभेदाद्व्यवस्थेति चेत् । न । अचेतन
त्वात् । नहि अंतःकरणस्य सुखदुःखे विज्ञानं भवति । अचेतनत्वात् । आत्मनस्त्वनुभविता स च सर्वत्रैक इति कः

प्रतिसंधानं वारयेत्। तस्मादिदमविनातीयमुदरमिति आत्मभेदं प्रकृतिपरिणामं वज्ञात्सांख्यामन्यंते। द्विविध
सांख्यं निरीश्वरं सेश्वरं च। निरीश्वरवादिनस्तावदाहुः। प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा ... का प्रधानशब्दाभिधेया महदा भिर
दिविशेषपर्यंतेन प्रपंचरूपेण। चेतनानां मृत् भोग्यापवर्गपरिणमतीति। सेश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः। इदं तु विशेषः पु
रुषा बद्धा मिथ्यामीश्वरं कृशाकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टमात्मविशेष प्रकृति र्जगत् सृजतीति। कथमिति संस्कृतं देवमपि
ष्ठायतत्संपर्कवशात् ह्री जगत्कर्तादिकर्मेणाम् ... तं व ... मते। तथा सर्वज्ञमपि न मीश्वरमधिष्ठाय सर्वज्ञ
पिनी प्रकृतिस्त संपर्कवशात् महदहंकारतन्मात्रादिकर्मेणापरिणामं ती विशेषांतं प्रपंचमारभत इतीति। सपुरु
षो बद्धोपि कार्यातीतदेवमतं। प्रपंचप्रकृत्युपादानास्य स्थितिरीश्वरस्तु निमित्तमात्रं देवेनेज्ञास्तु भोक्तारः प्रकृतिरेव तु
सर्वकार्याणां कर्त्रीति भोग्याभावं सर्वत्रैक्यं भोक्तॄणां च भेदाद्बंधमुक्तिव्यवस्थोपपत्तिः। तथा चाहुरजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपां। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजो
न्य इति। अस्तु तेऽवमीमांसावाः। प्रकृतेरजः स्वतन्त्रमात्ररूपापादकत्वं भोक्तॄणां च भेदाद्बंधमुक्तिव्यवस्थानं
दर्शितं। ये कात्मवादास्ताद्यैर्पि निषिद्धाः कथं। अवेतन ... न ... क्रमः। भेदवाक्यादि ... वचनानि लोके श्रुति
ष्टः। तथाहि सूत्रकृदोषकृत्कारेण ... भवंति नास्य ... वभेदास्तीति। तथात्मनामविभिन्नत्वप्रकृतिर्प्रपंचभेदभिन्नशरीर

त्रिनां शरीरसंबंधमपोह्य केवलेनैव रूपेणानिरूप्यमाणानां परस्परं ज्ञः परमात्मा उपवन्नपि विदधति वैलक्षण्यमस्ति
त्यनेनाभिप्रायेणैकत्ववादानानात्वनिषेधवादाश्चैतदभिप्रायमेव वेदमपि भगवद्वासुदेववचनं। विद्याविनयसंप
न्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन इति। तत्र्ये मंदो मायापाशैः पुरुषः पर ईयत इति।
स्वपरभिन्नदर्शिनां पाप्मा। मानुषपश्वादिविचित्रशरीरसंपर्क। वस्तुतोऽत्र स्वपरमपि भिन्नदर्शिताः प्रतीयत इत्यर्थः।
एवं मुक्तानां क्षेत्रज्ञानामीश्वरेणास्तैकत्ववादास्त्वेतत् तस्माद्वैलक्षण्यमावाद्यतत्पाव स्तुतं तारं। पद
मत्वर्थः परमपतिरूपं मनवाणि कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपै
५२ तीति ईश्वरसादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति। तथा भगवता वासुदेवेनाप्युक्तं। इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम ५२
साधर्म्यमागताः। सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च। यत्तु ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सना
तन इति भगवद्वचनं तत्स्वाभिमततया वर्ण्यं। यथार्थत्वमा। पारार्थ्यं परमपदिश्यते तथास्त्वीश्व
रीश्वरांशाइत्युच्यते। अन्यथा जीवत्वनाशात् सनातनत्वानुपपत्तिः। पान्यपत्तिविभेदकृन्नवके ज्ञानेनाशमापयं
ति कं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतकः कथयिष्यति तथा दत्तत्रिपुराणावचनात् निरोपमवमवाप्य वैलक्षण्य
मात्मनो ब्रह्मणाप्याप्यं तमविद्यमानमेवाज्ञाननिमित्तं भज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयंत इति। विस्पष्टं
परायप्युक्तं पंचाग्नेतगीतानादित्युपदर्शितः। ... स्वयं परमात्मेत्युदाहृतः। ... रूपानुसंतावका

नीमो कामस्येश्वरः परमात्मेति वाच्यं तादेहस्मिन् पुरुषः पर इत्य लोमति दूरं गत्वा। तस्मात् स्वकर्मानुपादाने स्वपुण्यं वस्तु
ष्टिरिति नानुपादानोपालंभः॥ ३ नामिधीयते लोक यं स्वकर्मानुकारक प्रकृतिर्न रणप्रकृतिर्भिन्नेदमिन्नं
प्रपंचमारभते। न प्रविलीनदशांकारां विलीनदशाकार्यं निर्मानुमर्हं। नैव प्रागतधर्माधर्मसहायक्वेविन्या
धोविद्यमिति वेतान अंतःकरणावृत्तित्वात् धर्माधर्मयोरंतःकरणस्यैव कार्यं गणितः पातित्वात् सर्व
स्यमहदादिः कार्यस्य प्राकृतप्रतिसंचरे प्रकृतौ विलीनत्वात्। धर्माधर्मावपि तस्यामवस्थायामविद्य
मानावेवेति न तद्वशेनवैचित्र्यं। महदादिविकाराणामेवास्याः किं कारणं। स्वरूपमेवेति चेत्। सर्वदैवं भवत्सं
गस्ततः प्रलयानुपपत्तिः। ईश्वरेच्छापि विक्रियते इति चेत्। न। ईश्वरस्य समस्तक्लेशरहितस्याप्तसमस्त
कामस्येच्छासंभवात्। इच्छायाश्चांतःकरणधर्मत्वात् तस्मिन्काले तदसंभवात्। किं च प्राकृते प्रलये प्रकृति
मात्रमात्मानश्च केवला अवतिष्ठंते सर्वे चात्मानो निर्विशेषाः सर्वेषां चैतन्यमात्ररूपत्वात्। न चैव धर्माध
र्मकृतमपि वैलक्षण्यमात्मनां संभवति तयोः धर्मत्वाभावात्। अंतःकरणवृत्तित्वात्। तस्यैव तद
नीमभावात्। पुरुषो यत एवं च धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेषु अवस्थितेषु सर्गकाले प्रवृत्तिः शरी
रांतर्गतानामनोवच्छा ... तीर्नेत। पेटर्वसहोभु ... पवका ... न्यसर्वान्वधीयात। अविशेषात्तत्वा
पश्चमधर्ममनुष्ठाय फलं भुंक्ते। एवं प्रणेत्... ता पेवबलेन ... कारिणस्तेषामेकोपमेव स्यात्।

पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्निवृत्तत्वात् । ननु नाशो नाम न तावत्ताभावः किन्तु कारणतो कार्याणां तिरोभावमात्रं विनाशः
उत्पत्तिरपि विद्यमानस्यैव कारणात् कार्याणामाविर्भावमात्रं । न ह्यसतां तासतामुत्पत्तिः संभवति शशविषाणा
स्याप्युत्पत्तिप्रसंगात् । असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्यात् नियमो न स्यात् तन्तुभ्यः पट एव न घट एव भवतीति । य
थाहुः । असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य
53 मिति । तथा । नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः इति भगवद्वचनं । तस्मात् फलरूपधर्मादेः शक्त्या
त्मनावस्थितत्वात् तद्वशेनप्युक्तं सृष्टिवैचित्र्यं । नैतदेवं । नहि मृत्पिण्डावस्थायां वा कपालावस्थायां वा
५३ घटरूपमस्ति दृश्यादर्शनविरोधात् । यत्तु नासतो विद्यते भाव इति वचनं तदात्माभिप्रायं । न त्वेवाहं ५३
जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परमित्यात्मनित्यत्वप्रतिपादयितुमु
पक्रान्तमेवान्ने नोच्यते । नो विद्यमानस्यात्मन उत्पत्तिर्न विद्यमानस्य विनाशः सर्वथा वा आत्मनो नुत्पत्ति
रा विना[?]धर्माणां नित्या इति । यत्पुनः कार्यं जातस्य सर्वस्य नित्यत्वमभिप्रायं असर्वगतत्वादनुपलब्धिवि
रोधाच्च । यत्तु कांश्चिदपि रमुपादानोपादेययोर्भेदमाश्रित्य मृदात्मना घटो ऽवस्थित इत्युच्यते । न चैतावे
ता कार्यसिद्धिः । नहि मृद्रूपस्थेन घटेनोदकाहरणं क्रियते । तथा धर्माधर्मावपि स्वरूपेणाभि[?]मानोप
कृतात्मनावस्थिताववि स्वकार्यपर्यालोचनात् न तद्वशेन वैचित्र्यसंभवः प्रमाणामपि महदादिके

घट

मोगाप्रकृतिपरिणामेकिंचिन्नास्ति। पुरुषवच्च सांख्यमतांतरागोचरत्वे प्रमाणत्वासंभवात्। वेदानामपि पौ
रुषेयत्वादितरपुरुषवचनवदप्रामाण्यापातात्। यदि तु सृष्टिप्रलयप्रवाहपरम्परामनादिमंगीकृत्य प्रतिसृष्टि वर्तु लिंग
न्यायेन सर्वेषां वेदनां मानिकमतिः। वह्निव्यवहारवत्। वेदशब्द न्यायवादोऽप्यथकांस्या [illegible]
स्य निर्णयोऽ इत्यादि वचनैः पूर्वतु न्यायनामप्रमाणव्यवहारव स्मृत्यन्तराशब्दानामनाद्यर्थसंब [illegible] दानां वेदा
दानां वनित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमंगीक्रियते। तथाप्येक एव प्रजापतेः संप्रदायप्रवर्तकत्वेकृतेकाशंका
स्यादेव। अन्यपुरुषप्रणीतत्वात्स्वातंत्र्यात् संप्रदायप्रवर्तकाइत्यादि वचनानुरोधेन बहूनां महर्षीणां
स्वस्वांतराधीतवेदं स्मरतां सृष्टिप्रवर्तकत्वन्यायेन संप्रदायप्रवर्तकत्वमाश्रित्य कृतकाशंकां [illegible] नि
रस्यति तत्ता समर्थ्यंते। तथाप्यनुपादानं तत्राग्निर्मीमांसमशंक्य प्रभृत्पंगं तु प्रत्यक्षादीनां स्वप्रामाण्यं निर
स्तं। औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादाः पौराणिकाश्च अर्थवादत्वानेतव्याः। मन्वत्रैवं तथापि नास्माकं
वेद काचि[illegible]तिः संबन्धनित्यत्वं वेदप्रामाण्योपयोगि विद्यातातः। तथापि कास्तु पौरुषेयत्वमेव [illegible] शब्दार्थसं
बन्धानां वेदानां चांगीकुर्वतोऽनुमानं न सृष्टिप्रलयवादी स्वरं न सिसाधयिषतः प्रयोगमारचयति। त्रि
विधं हि वस्तुजातं संप्रतिपन्नं जनकर्तृकं [illegible] घटादि संप्रतिपन्नाकर्तृकं आत्मादि

कु

विप्रतिपन्नं तत्कर्तृकं मतिमत्रिचरद्र्वकं कार्यादि । तत्रांतिममधि[illegible]त्योच्यते । क्षित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्य
त्वात् घटादिवत् । कार्यत्वं च क्षित्यादेः सावयवत्वाद् घटादिवत् । किंपुनः पृथिव्यादीनां समवायिकारणं । पा
र्थिवाप्यतैजसवायवीयपरमाणवः तांतं चयास्वं पृथिव्यादीनां समवायिकारणं । नहि द्व्यणुकपरमा
णूनां ग्रसयो ण्वाकमस्ति । सा रव्याद्भिन्नत्वा । कार्यद्व्यणुकादीनां तु हवाणुकादीनि मूर्तानां स्वरेच्छयाविच्छिन्नाद्
व्यवानि कल्पीयते ॥ परमाणवस्तु नित्याः संयुक्ता स्थितिं दंति स्वामादयस्वदृष्टेत्र स्ता आत्मानस्वधर्माधर्मसंयु
क्ता अवतिष्ठंते । सर्गकाले पुनरीश्वरेच्छा दृष्टात्र स्ता दृष्टं वनिमित्तमासाद्य परमाणुषु कर्माणि जन्यंते । तदुक्ता
भिचः संयुक्ताः स्वदृष्टे येवि परमाणवो द्व्यणुकादि क्रमेण यथास्वं पृथिव्यादिकं जनयन्तु इत्यभ्युपगमंते ।
निमित्त भूतदृष्टेत्र ज्ञाद्दृष्टे वैविक्त्याच्च जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजाभिन्नं शरीर भेद मीश्वरेच्छा कारितसंयो
गविशेष वशात् परमाणव आरभंते । तत्वेतदविष्टुक्तं । न हीच्छामात्रेणाव्रयवनमंतरेणापरमाणुषु स्पंदोत्पत्तिः
संभवति । इच्छा कारितप्रयत्नेनवो न शरीरस्पंदोत्पत्तिरपत्रेविदृश्यते । ईश्वरोपि प्रयत्नवांश्रिति नेतरानां । अश
रीरस्य प्रयत्नासंभवात् । सर्वगता अपि ह्यात्मानः शरीरप्रदेशा एव [illegible] प्रयत्नमारभंते न बहिः । अतः
शरीरापेक्षः प्रयत्नः प्रत्नेवकाले च सर्वकार्याणां प्रलयकाले च ईश्वरशरीरमपि प्रलीनमिति कथमशरीरः प्र
यतते । न चाशरीरस्येच्छापि संभवति [illegible] ज्ञानं संभवति इंद्रियादेरभावात् ॥ नित्य मस्यज्ञा
तं

ज्ञानं नित्यः प्रयत्नो नित्या चेच्छेति चेत्तन्न । एवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वव्याप्तेः शाकस्तोक्षि प्रयोजकं क्षि-
त्यादिकं न । शरीराचेतनकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति । ननु घटस्यापीश्वरकर्तृकत्वेन सपक्षत्वमेवेति साध्यहीनो दृ-
ष्टान्तः । तथा हि कुलालस्यापि कर्तृत्वे वाच्ये केवलेश्वरकर्तृकत्वं घटस्य । ततश्चैवं प्रयोक्तव्यं क्षित्यादिकं न के-
वलाशरीरादिकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति । वस्तुका घटो माभूदिति हेतुदृष्टान्तौ सर्वथाप्रसि[illegible]द्धौ दोषौ तथा-
क्षित्यादिकं न बुद्धिमत्कर्तृकं शरीरिकर्तृकत्वाभिरहात् । घटो यदिति साक्षादेव प्रतिसाधनं कर्तव्यम् । अ-
थेश्वरशरीरं नित्यमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षाधिशरीरित्वामेवेश्वरमभ्युपगच्छेत । ततः सावयवत्वमीश्वरशरीरे
नैकान्तिकं न स्थित्याद्यैः कार्यत्वं साधयेत् । सशरीरकर्तृकत्वं वेदवीकुरादीनामनुपपन्नं । अनुपल-
विरोधात् । किं च प्रति कार्यं प्रयत्नभेदेन भवितव्यम् । अन्यो हि पादसञ्चरणे प्रयत्नोऽन्यश्च बाहूरणे । त- ६
थापीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात्तथापि तस्यैकत्वान्न विचित्रकार्योदयहेतुत्वं संभवतीति सर्वप्रका-
सोऽपि हि त्वनंतकार्यानुरूपा अनंता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरे प्रतितिष्ठेरन् । तथा सति प्रलयकालाभा-
वस्य परमाणुविभक्तोपकस्य प्रयत्नस्य सर्वकालोपावस्थानात् संयोगजन्यकस्य च सर्गस्य हेतोः प्रलयका-
लोपावस्थानात् दृष्टतो नः परस्परविघातात् न सृष्टिः स्यान्न प्रलयः । यच्च देवदत्तादिदृष्टे[illegible] विचित्रात्कार्यवैचि-
त्र्योपपत्तिरिति । तदप्ययुक्तम् । न हि दृष्टकार्यमात्मैव प्रदायाम् तत्त्रयाणां दृष्टवैचित्र्यादिमात्रात् कार्यवैलक्षण्यं सि-

ध्याति। न च दृष्टं यत्तेनापि तालवीजमन्तरेण तालवृक्षो नोत्पद्यते। किं नापि वीजमन्तरेण अङ्कुरमादित्या संवीक्षि
ध्यतीति चेत्। न। तत्रैव प्रमाणाभावात्। नित्यत्वेऽपि वेदानामस्मिन्नेते तस्मात्तामाणवत्वेनैव स्वरसनापि च्छेद्या
मदिमासंसृष्टिप्रलयौ नेतु लिङ्गान्यपाया। अस्तिसिद्धो कुर्वन्तो। वेदास्त्वनादयः प्रवाहानुसारेण पर्वतादिवा
नुमानमत्यन्ता लौकिके त्वर्थप्रवर्तकतामुपदेशो न सम्भवत्युपपद्यते। तस्मान्न सर्गादिकालेऽपि संबंध
करणम्। अथवा कथं वक्तृत्वस्य वेदवाक्यानां संबंधकरणम्। यदा न किंचिदपि शब्दः केनापि तत्र न संबद्ध
मिति। तदा कथं संबंधः क्रियेत। संबंधं हि कुर्वता वक्तव्यं केनचिद्वा कर्तृत्वयोगोः सास्नादि
५५ मानित्यादिना। न चाप्रसिद्धमर्थप्रतिपादकत्वेन सास्नादिशब्दं अर्थेव प्रतिपादनायप्रयुक्तोऽपि कर्त्ता ५५
ज्ञापयितुं। तथा हि सास्नादयोऽपि प्रतिपादकत्वात् सिद्धः। नन्वेवमप्रसिद्धसंबंधस्य कथमनु
पपन्नं। यद्यपि हि तदा वक्तुः प्रसिद्धसंबंधत्वात् संबंधकथनायवाक्योच्चारणं संभवति। तथापि श्रो
तारोऽप्रसिद्धसमस्तपदार्थाबालाः कथं वाक्येन संबंधं प्रतिपद्येरन्। तस्मात्कारणा वक्तृकथन
मप्यनुपपन्नं। नैष दोषः। कथमपि हस्तादिन्येव कर्तृविनाशक्तिः उपायान्तरं भवतात्। प्रतिपत्तारस्तु पापा
पाभावान्न प्रतिपद्यन्त इति दृष्टविरुद्धं। दृश्यन्ते ह्यप्रसिद्धसमस्तपदार्था बाला वृद्धेभ्यः संबंधं प्र
तिपद्यमानाः। किं बालस्य कृपापि बालानां। नात्र कथं संबंधकथनं वाक्येन वृद्धेभ्यो बालाः संबंधं प्रति

घ्यंते। किं तु पदावद्धाः प्रसिद्धसंबंधाः स्वमार्थार्थेन व्यवहरंतीति दातोपाभ्युपस्थानेतो बालानां संबंधं ज्ञाती
पद्यंते। पदादिकेन विद्यमानमपेक्ष्यते। कश्चित्सारस्यादिसंत मानयतीति दासमीपस्थो बालो वगच्छति
स्मा। प [illegible] दपमेतद्वाक्यस्य वाणानंतरमस्मिन्नर्थे प्रवर्तेतेत स्माद स्माद्वाक्यादयमर्थः प्रतिपादित इत्येवं
संस्कृत्य रूपेणावगतं प्रत्यायकत्वं पश्चाद्वृद्धप्रयोगेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां पदानां विभा
गानां व्यवस्थितिः प्रत्ययानां वाक्यार्थभागेषु वर्तत्वं कल्प्यते तस्मान्न पौरुषेयः संबंध इति। न तद्ध्यानेपु
रूपाण्वेदास्तीति सिद्धमनपेक्षत्वं चोदनानां च [illegible] प्रामाण्यं। पश्चानंतरफलानुपलब्ध्या चित्रादीनां न
पश्वादिफलत्वमिति स्यादेवं यदि प्रत्यक्षादिप्रत्येकमेव प्रमाणं स्यात्तदा ह्यनंतरफलोपलंभात्
न तत्साधनत्वं स्यान्नानन्यथा शब्दस्यापि तु प्रमितिजनकत्वात् प्रत्यक्षादिवत् प्रमाणत्वात्। तेन चित्रादि
नां पश्वादिसाधनत्वावगमादनंतरानुपलंभेऽपि [illegible] व्यतिति तत्साधनत्वं। न नु प्रमाणांतरविरोधादप्रा
माण्यमिष्यते। न। तदभावात्। न हि शाब्दानंतरमेव चित्राफलं साधनमिति ब्रूते येन विरोधः स्यात् सा
धनत्वमेव प्रतिपन्नं तन्मात्रत्ववाच्यानात। तस्य चादृष्टद्वारेण कालांतरे सिद्धे लोपनाद्भवत्फल [illegible]
न लोपपत्तेः। यद्यप्यागमानुष्ठाना श्वस्त्राण्यर्थान्वाराणां चेलावनादृष्टं संतर्भावितत्वात्कृतं। यद्यपि व [illegible]
[illegible] तथापि पश्वादयमवगच्छति। साधनत्वमात्रं शब्देनोक्तं नान्यासमपासादो साधनत्वमेवकृति

पञ्चांतश्चैतन्नीमन्यथा ग्रातमतोनूनमस्यकेनापि द्वारेण कालांतरे फलमिति। आगमविशुद्धमेवापूर्व
मवगंतुं। अनेके पामंगवधानकर्मणां द्वतिकानामपूर्वप्रतरणायोगपद्यासंभवात्। पश्वादीनां च दृष्ट
कारणाणवदेशोनंदत्तामात्रेणोत्पत्तिः संभवतीत्यवश्यं मान्यमेवं। न च पश्वाद्युत्पत्तिमात्रं फलं किंतु पभो
गस्य तु चिरकालित्वात् यावदुपभोगमनभस्थायमाने न केन विद्रवितव्यं। नच क्रियापास्तावत्कालं
मवस्थानं संभवतीत्यपूर्वं संगीकर्तव्यं इति तद्वारेणापुत्रं कर्म कालांतरे फलेदमिति नानंतरानुप
लंभ्याशास्त्रस्य बाधः। यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं स एव यज्ञायुधी यजमानो ञ्जसा स्वर्गलो
५६ कं यातीत्येतद्वह्निना दग्ध्वा देवशरीरं यज्ञायुधसंपृक्तमुपदिशतीति। तदभिधीयते। अर्थवादत्वात् ५६
स्वात्मपरत्वात्। न स्वार्थे प्रमाणांतरविरोधे दोषः न चात्र विरोधोपि विद्यते न ह्येतेन शरीरस्य स्वर्गग
मनमुच्यते। किं तर्हि आत्मनो यस्येतच्छरीरं सोपि हि शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरस्य यज्ञा
युधित्वेन चावदिवत्वेन च वर्ण्यते यजमानोपि। आत्मनो वा स्वर्गगमनं शरीरेणेव वर्ण्यत इति नास्ति विरोधः यजमा
न ख्याब्दोपि तस्यैव यागस्वामित्वात् कर्तृत्वाच्च वाचकः। तस्मात्क [illegible]
[illegible] कारित्वे च कर्तृत्वं [illegible]। श्रुतिविरोधात्। सर्वत्राह्निककर्तृभोक्तृत्वाद्यपोःसामानाधि

करणायेह स्पते। यथान्ने वयजमानः स्वर्गलोकं याती तित थापयवं विद्वान ग्निं विनुते त्र मध्यो त्यंव।। एवविद्वान
द्विरात्रेणायजते स्वर्गमेवलोक मेतीति। तथोपनिषत्स्वपि संक ... देवास्सन्ति तरः सम्मुतिष्ठते ... कर्त्तेमिष्या
यि न्याय ष्टामात्मनः संकल्पं प्रति कर्तृत्वमु ... संभव ... ति। एवं सर्वगतस्याप्यात्मनो वागशान प्रयत्नसंक
ल्पादिषु सा दादेव कर्तृत्वं। नहि यवं स्पंदमेव क्रियामुपेमः वैशेषिक वत्तावेनात्मनः कर्तृत्वं नस्यात।
ध्यात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वात स्पंदप्रवृत्ति त्रयोद्योक त्वेने वास्य कर्तृत्वं संभवति। एवं त्वेन यथसोयापीरिस्व
देवप्रोताय ति। साद्धात्कृनसंभवति सर्वगतेस्पंदा भावात इत्यनेनापि प्रायेणाकृपनिषत्सु पुराणेषु चा कर्तृत्व
वादाः।। किंपुनः शरीरातिरिक्ता त्मेसद्भावेप्रमाणं। आगानादिलिंगस्य सुखादयस्य आगानादिशब्देन
कौष्ठ्यस्य वा योरूर्ध्व गमनंवत्ति विशेषस्य प्राणापानशब्द वाच्यस्य हेतुभूतः प्रयत्नत्व वाते।
एवंसुखादयश्च नशरीरधर्माः संभवंति। प्रथाववच्छरीर भावित्वात। यद्धि कार्यद्रव्य वर्ति नाति
शेषगुणाः रूपादयस्ते विशेषिगुणांतराद्यावद्द्रव्यनाशाद्वा विनश्यंति यथाग्नाना। दृष्टश्चतदभावे विशे
नश्यंति मृतावस्थायामिति नशरीरगुणाः। तथा ज्ञानमप्ययावच्छरीर भावित्वादेवनशरीरधर्मः तथा
वेषणत्वद विषयाः शरीरगुणास्ते स्वपरिमि याराश्वविकृत ... तप्यासुखादयः। सुखादयस्तु ... दाअस
नार

१३

पि संतोनपरप्रत्यक्षग्राह्यो स्तस्मान्न शरीरगुणाः तदिदमसिद्धं रूपस्वादीनां शरीरगुणानां निवारयद
न्यगुणानां सूचयति। यो सावन्यः स आत्मा। किं सर्वएव विशेषगुणाः कारणोपवर्त्तमानाः एव कार्य
द्रव्यगुणानां भवंति। न च शरीरकारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यमस्तीति कथं शरीरगुणता चैत
न्यस्य स्यात्। तस्मादन्यस्य चैतन्यं कश्चित्पुनराह। सर्वार्थविवित्तिषु तावदेतानवभासते। अन्यथा स्वपर
57 वेद्ययोरनतिशयप्रसंगात्। न च शरीरस्य करचरणादेवयवसंनिवेशविशिष्टस्यास्ति तथावभासः।
५८ अतोन्यः शरीरादात्मेति तत्त्वयुक्तं। संनिवेशप्रतिभासेपि शरीरप्रतिभाससंभवात्। न हि संनिवेश
एव शरीरं। शरीरधर्मो हि संनिवेशः। संभवति च धर्मप्रतिभासेपि धर्मिणः प्रतिभासः अन्यथा ५८
आत्मनोपि प्रतिभासो न स्यात्। तद्धर्माणां सर्वगतत्वादीनामर्थवित्तिषु अप्रतिभासात्। न चैका
ति कमर्थवित्तिषु चेतत्वमानं। अर्थप्रवत्ति तदाभासते न चेत्ता। न च स्वपरवेद्ययोरनतिशयः
न हि चैतन्यभासनवत्तोपमतिशयः किं तु कस्यचिदेव किंचिदाभासते नान्यस्येत्यनया च न यम
तिशयो नान्यः तस्मान्न ज्ञातृप्रतिभासे [illegible] शरीरादि [illegible] हि: किं तु परबोधादेव कारणान्तर।

गु

ज्ञानसुखादीनां श्रीशरीरत्वासंभवात् । ततोऽन्य एव तेषामाश्रयः स चात्मा । सौगतास्त्वाहुः । सिद्धे
ज्ञानसुखादीनां गुणत्वे गुणिकल्पना । न तु तत्सिद्धमस्माकं तावन्मात्रोपपत्तितः । न ह्याश्र-
यमंतरेण ज्ञानमात्रमनुपपन्नं । स्वतंत्रमेव ज्ञानं किं नेष्यते सुखादयोऽपि ज्ञानविशेषाः स्वतंत्रा
एवान्यस्याश्रयस्यानुपलब्धेः । ज्ञानमेव च नीलमहं जानामीति ज्ञातृत्वेन विपर्यासितदर्शनि-
मध्यवसीयते । नान्यः प्रमाणाभावात् । ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् कथं पूर्वेद्युरुपल-
ब्धे परेद्युः स्मरणं इच्छा वा प्रत्यभिज्ञानं वा । नहि स्वयमनुपलब्धे तानि संभवंति । नहि देवदत्तेनोप-
लब्धे यज्ञदत्तस्य स्मरणादीनि संभवंति । न संभवंति संतानभेदे समानत्वात् । संततावेकेनो वेप
पलब्धे अन्यस्य स्मरणाद्युपपन्नं दृष्टत्वात् । नह्युपलब्धुः समर्थस्यैकत्वं क्षणिकत्वादिति दृष्टं । एकस्य
स्या[illegible]पुरुषस्य क्षणिकत्वानुपलब्धत्वात् । तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञातृ नान्यो ज्ञातास्तीति । उच्य-
ते । प्रत्यभिज्ञायते कर्ता यः पूर्वापरकालयोः । तस्य स्थायिस्मृतेः स्फुटं भेदो विज्ञानात् तद्दोषा
मं[illegible] गुरातो विषयकत्वप्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरीत एकज्ञाना पि स्याद्यदा वेत तद्गतं संतानैक

स्तो: ३ दी५

त्वादेवोपपद्यत इति। यदा तु ज्ञाते वैकः एवापरकालत्वोः प्रत्यभिज्ञायते योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमनुपश्यामीति तदा प्रत्यभिज्ञयैव ज्ञातुरेक
त्वा[illegible] गमात् विज्ञानस्य च क्षणिकत्वात् ततोऽन्यो ज्ञाता सिद्धो भवतीति। किमहं प्रत्ययगोचरो ज्ञाता स्यात् तथाऽस्
ति शरीरमेव ज्ञाताऽस्मीति कथं अहं स्थूलोऽहं गच्छामीत्यादि कार्श्यादि बुद्धिसामानाधिकरण्यापादकं बुद्धेर्गोचरः आत्मनश्च सर्वगतस्याका
र्याद्यनुपपत्तेः। उच्यते। ज्ञातृत्वविशिष्टस्याहं प्रत्ययविषयत्वं वादिनोऽपि रामश्यातिपस्त्वा मानमहमितिपरामृशति। परमिद
मिति। तेन निःसंशयमस्य ज्ञातृगोचरत्वं शरीरस्य च ज्ञातृत्वं मिराकृतं। अतो स्थितं तस्य सत्वं परोक्षत्वमस्यां तासमानाधिकार
ण्यमत्रीतितस्तितोऽप्रतीतिवत्। ४॥ स्वरूपः पिंडप्रतीतिवज्ज्ञात्वा तथा व्यतिरेक बुद्धिरपि दृश्यते। ममेदं शरीरं कृशमिति
५८ बुद्धा ममेदं शरीरव्यतिरेकात् शरीरस्य च परविषयत्वेदं कारास्पदत्वान्न तस्माद्भिन्नेकाव भासमानत्वप्रतीकाभावेन
वशरीरस्य ज्ञातृत्वाद भेदावगमस्य च स्वरूपविषयाववभासनमान्यत्वानुपपत्तेः सर्वाभ्यस्तस्य तनु बंधेन बलिना तातस्य
सिध्यन्न यथाकसं प्रति प्रत्यनुपपत्तेः। इतिस्मरात्मकं किंचिदध्यत्वे विदेहांतरस्तोकं तं च तांतरसंयोगधत्तं। केवलमा ५८
तद्दत्युपलब्धि सिद्धः शरीरात्मनो र्भेदः। यद्यपि चानेन प्रकारात्माशरीरात्मनोर्भिन्नस्वरूपो भेदो न सिध्येत्। तथापि तावत
अदोषिनवि स्पष्टः ममेदं शरीर[illegible] मितिमिव कस्याविश्रुतिमात्रसातात्र संमुग्धत्वं त्वेममृतार्थापत्तीसादाता। प्रत्या
वानिविधिः। स्वर्गकामादिकर्तृत्वोद्धि शरीरातिरिक्तं परलोकफलोपभोगयोः कर्तारमंतरेणानुपपद्यमाना ततेमा
त्रिपंति तामिस्राद्धि एंसायद्वेदोपनिषदः स मर्पयंति अविनाशीवा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मेत्यादय इति॥



२

न त्वं
२ रीयातिरिक्तो भानस्वरूपदृक् स्याद्गृहत्वप्रमाणोऽज्ञाता। कथं पुनर्ज्ञातुर्ज्ञेयत्वं लोकस्य कर्तृकर्मत्वं च स्वात्मनि क्रियाविरो
धात् संभवतीति तस्मान्नाहं वित्तिर्नाम घटादिवित्ति [illegible] तिरेकिण्यतीकाचिदस्ति घटादिभित्ताभेवत्रु विषयवदा
भाति भासत इति युक्तं। कः पुनरयं स्वात्मनि क्रियाविरोधो नाम। यस्यां क्रियायां यः कर्ता न स तस्यां कर्मेव स्वफलं ज्ञानपतीत्यर्थः।
किं पुनः स्वयं वित्तिक्रियायाः फलं। भासनं। किमिदं कार्यं न भवति। ओमिति चेत्। कथं तर्हि सो भासते। न ह्यचेतति। भासनं भाव
तद्वृत्ति। शंकते चक्रं। तस्मादर्थवित्ति स्वप्रकाशमनोभासना स्वरूपगमस्त्यात्मनि क्रियाविरोधस्त्वन्याय्य एव। एवं तत्रापि परयोगता
मात्रं स्वयं वित्तेः फलं नान्यदिति चेत्। भवत्वेवमस्ति तावत्फलं तत्स्वविषये स्थित्वा तेन स्वयं स्वं वित्तितो ज्ञायत इत्यंगीकर्तव्यं
भवद्भिः। उतस्त्वन्यो विरोधः यदि स्वयमर्थविरोधमुद्राव्यत एव तत्र पात्मनः क्रियायां न फलभाक्त्वे कर्मत्वं इष्टं। कर्मत्वं
भाक्त्वं न भवति। पुन परसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वमिति प्रमितिविधानात्। तत्रापि युक्तं। शब्दप्रयोगस्य वा दृष्टत्वं
दि प्रयोगः। गाम्भवाणं तस्य। सत्विनात्मनः स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मत्वव्यवहारो लोके वेदे च। यथा तावत् आ
त्मानं स्वयं संवेद्यः स भवतीति कर्मवाचिकं तत्र तत्र प्रयोगः। वेदे च। आत्मानमुपासीत आत्मानं वेद आत्मेति॥
तत्र हि तत्रानेकशः प्रयोगः। न च तां तु गमनेकर्मत्वं प्रयोगाभावात्। शब्दसाधुत्वादि प्रयोगपरवशा वयं स्वत्व
मीश्महे। यथादिवर्णनाद्यर्थवशमानेगच्छतीति सकर्मकः। न लोति मन्या कर्मकः प्रयोगस्य तथादर्शनात्। एवं
ज्ञातुः कर्मत्वं गतत्वात् कर्मत्वं न विरुध्यति। तस्मान्नानसा स्वरूपगमप्यात्मा तथा च स्मृतिः स्वमानसेन आत्मा।

ज्ञानान्मिति। तेन यद्यपि विषयविविक्तत्वेनात्मनो वात्माभासस्तथापि न विषयविविक्तकर्तृतया व्याभासः। किंतु मानसत्वं
प्रत्यक्कर्मतयैवाभासस्तद्विविक्तकर्मतया व्याप्तेः ननु शरीरवदात्मन्यप्यहमभिमानो भ्रान्तिरेव। न। बाधाभावात्। योगि
नामसि बाध इति चेत्। न। प्रमाणाभावात्। तथा हि विविक्तयोगस्य परां काष्ठामुपागताः। योगेश्वरेश्वरास्तेऽपि कुर्वन्त्यात्म
न्यहंमतिं। अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप। यस्मात्क्षरमतीतोऽह
59 मक्षरादपि चोत्तमः। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्। मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं।
एवमादावहंशब्दः परस्मिन्पुंसि च हि श्रुतं। न हि महद्विकारोऽहंकारः कूटस्थस्य प्रत्ययः। नापि दशाद्वादशात्मभूतमः।
नापि ब्रह्मशब्दवाच्ये प्रधाने गर्भं दधाति। पुरुषस्य प्रकृतत्वात्। श्रुतेश्चोक्तौ यस्मात् तथोपनिषत्स्वपि। आ
५८ त्मा वा इदमग्र आसीत्। तदात्मानमेवावेत्। अहं ब्रह्मास्मीति। मंत्रवर्णोऽपि। अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति। त
स्मादहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनो निष्ठितं। श्रुतिविरोधादयोऽपि दर्शिताः। यत्तु निर्मुक्ताहंकारममकारत्वव
चनं। तदपि योगिनां विपर्ययावमृष्टमानं नाहंकारस्वरूपनिषेधार्थं भवति। यदं हि तद्ध्येनं। नात्मस्य कश्चि ५८
न्नायं कस्यचिन्निर्मुक्ताहंकारममकारयोगायमिति। तदयमर्थः। यस्मान्नात्मकश्चिदतात्तस्मान्नि
र्मुक्तममकारः यस्माच्च नायं कश्चित् तस्मान्निर्मुक्ताहंकार इति। यद्यहंकारस्वरूपनिषेधः स्यात् तदा
र्मीमांसैव व्यर्थेत। यस्मान्नायं कश्चित् कृतस्मादस्मिन्नहंमानो भ्रान्तिरिति किं केन संगतं। तस्मान्नायमहंमानस्वरूप

निषेधः किं तर्हि ज्ञानस्य संबंधित्वाभावान्नाहंमतिः। अहंत्वं तादृङ्मम पुत्रइत्यादिः समस्तइति संगतं भवति। आत्मना
त्मानं कस्य विदपि पुत्रादिरूपेण संबंधिज्ञानप्रदानेनाभावप्रत्यक्षशरीर भिन्नत्वात्। तथा शरीरं हि [illegible] स्थीरजगति।
न त्वात्मान्तरात्। तस्मादन्यसंबंधितात्मन्यहंमतिः देहादिमति बहुरीतौ विवेकमनुपश्यमानानां भ्रांतिरिति।
तदिदमस्य आत्मसंबंधित्वनिषेधेन पुत्रादिविषयस्नेहनिवर्तनेन वैराग्यजननार्थमुच्यते। नाहंकारस्व
रूपस्यापि निषेधः। अनुपयोगादसंगतत्वात्। ब्रह्मान्तरविरोधात्। अहं ब्रह्मास्मीति वचनविरोधाद्ध।
तस्मादहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता आत्मा शरीरातिरिक्त इन्द्रियव्यतिरिक्तश्च। कथमिन्द्रियभेदः। इन्द्रियभेदे इन्द्रिया
भावेपि शास्तुरेकस्य प्रत्यभिज्ञानात्। योहं रूपमद्राक्षं सोहं स्पृशामीति योहमजिघ्रं सोहं स्मरामीति
मनसश्च प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातृत्वं रूपादिज्ञाने प्रत्यक्ष इति किं करणाधीनत्वात्। स्मरणादिज्ञाने पुनर्भवितव्यं क
रणान्तरेणैवं करणमपरमिति नास्य ज्ञातृत्वं करणान्तरं वा चेत्कर्तृत्वे वा न सिद्ध्येत् कर्मत्वे प्राकृतः। तेषा
मात्मनि स्मरणाद्यप्रत्यभिज्ञाने नोपपद्येतां। तत्रापि हि सर्वकालसंबंधित्वेनात्मनः प्रतिसंस्कारोभीकरणी
यः न चैषां प्रतिस्मरणोपूर्वकाले संबंधिनः कर्तृत्वं संभवतीति किं प्रयोजनकर्तृत्वप्रतिष्ठित्वेन। तस्मादहंप्रत्यय
कर्मतयैवात्मनः सिद्धिरिति रमणीयं। अन्यस्य स्वप्रकाशात्मनः स्फुरणादीनां विरुद्धं नेष्यते। स्वप्रकाशा
स्य कस्यचिदप्यदर्शनात्। सर्वस्यैव वस्तुनः परप्रकाश्यत्वनियमात्। स्वप्रकाशत्वे वात्मा सुकृताव

८१

चित्प्रकाशोन । न च प्रकाशते । यथोक्तं । अनेतदन्ते वस्तु कुत्रेदृ पुच्यत इति । ननु स्फुरत्तावच्चित्प्रकाशात पृथ
त्मा स्वाभाविक परमानंदरूपः अनन्याकर्षेस्तु स्व महिम स्वाप्यामीति प्रबोधे प्रतिसंधानं स्यात् । अर्थी
तरं तु न किंचिद्विश्वरीरात्मि रूपं मन्यन्ते वस्तु प्रकाशत इत्येवं ।। मा स्वचिन्तागरा भासस्फुरत्ते भेदः नेदं । संविद्विशेषात् ।
न हि स्फुरत्ता नामात्मा स्फुरत्वं वा प्रकाशते । न ह्यभासमानं व्यवहारमर्हत्यौ प्रकाशत इति रा कथं वक्तुं । चिं वा
स्फुरत्तापादुल्लिखितान्येवं किंचिदं तोदृ कामुकाः । यथैव मंतरेणो व कामिनी वामिनी गता । आविलह्याम
प्यबुद्धे नांश्यावच्छिन्नंतमपा । मुक्त्वा च परमानंदं तस्य च स्मरणादयं । स्वल्पालस्य स्फुरत्वमागमेवं निर्वृते
१० नावकल्पते तत्स्फुरत्वं विस्मृतं वेत्स्यात्स्फुरत्वमस्वाप्यमिति यथा । यथाव नापोन पुज्ये तदुःखानानुभवेत्विचं ।
स्वपावहतिस्तस्मा । स्फुरणावस्थेति निश्चयः । यावद्धादि स्फुरत्तावगतं किंचिद्विदुःखमस्मान्तःस्मरणा
नुपपत्त्येव स्फुरत्तस्य वस्यावांत्मेन किंचिदविदुःखमासीदिति यवगम्यते तत्रैव स्फुरत्व व्यावहारं गुणा
पाकृवेत्तिीत यावच्च व्यवहरंति । यतावंतं कालमहमात्मानमनव्याकुलो ज्ञापितो स्मीति । तस्मात्स्फुर ६०
वप्रकाशान्तात्मनः स्वप्रकाशत्वं । अतो मानस्य त्रत्वदेगम्यप यावत्थिति स्थितं । स्वप्न
त्मानः शरीरपरिमाणो विभुर्वेति चिंतनीयं । तत्राणुपरिमाणत्वे युगपत्शिरः पाद वोर्वेदनानुपपत्तिः
अयोगपद्येप्यतिशैघ्र्याद्यौगपद्यावगतिरिति चेत् । यादेवं पादाणुत्वं कृत्स्नि तिवेदुं स्यात् । तदपि को

हानुसाराद् अणुत्वमेव युक्तं । तत्र शरीरपरिमाणत्वे सावयवः स्यात् । द्विविधमेव हि निरवयवद्रव्यं अणु
विभु वा । तदसौ शरीरसंमितः सन् सावयवः स्यात् । तत्र च तदवयवकल्पना । तावतां वा स्वतन्त्रचेतनानाम
वयवानां प्रकृतिकार्यसिद्ध्यर्थोपरति विस्तारसंकोचकल्पनं नातिस्पष्टमनुरंजयतीति तस्माद् विभुत्वमेव युक्तं ।
तथा च श्रुतिः । अनन्तमपारमिति । भगवद्गीतासु वचनानि नित्यः सर्वगतः स्थाणुः । कुरवलो यसना तनइति
श्रुतिषु आणुत्ववादाः पुराणेषु च अणुमात्रं पुरुषमित्यादयस्ते सूक्ष्मगोचरत्वाभिप्रायाः ॥
ननु विभुत्वे सर्वशरीरैः एकयोगात् सर्वस्तु किं नानात्मभिर्युक्तैः । नैवं । एकत्वे सति यथा करणाभेदेपि
कर्तुरेकत्वात् चक्षुषा दृष्टमर्थं मनसा स्मरतीत्येवं चैत्रत्वमभिजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति ।
तथा देवदत्तशरीरस्थेनात्मना दृष्टमर्थं यज्ञदत्तः प्रत्यभिजानीयात् । शरीरभेदेप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञा
तुरेकत्वात् । कर्तुरेकत्वेपि मनोभेदाद्व्यवस्थेति चेत् । न । करणान्यत्वान्मनसः करणभेदस्य चक्षुरा
देर्भेदव्यवस्थापकत्वायोगादिति युक्तं । चक्षुरादिकरणानामव्यवस्थापकत्वे हि मनः करणं व्यव
स्थापकमिति चेत् । न । करणत्वाविशेषात् । स्यादव्यवस्थाकल्पना । यद्येकात्म्यं दृष्टं प्रमाणैः स्यात् ।
न तु तदस्ति । पेक्ष्यात्मैकत्ववादाः श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणेषु च वेत निरंजनः परमं साम्यमुपैति । मनसा
साध्य सर्वभागताः उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ... इति वचनैः सर्वदृश्यत्वाद्यादिभिश्च विरोधा

न्नैकान्ततः शक्यं वेद्यात्मैकत्वं निश्चाययितुं । वचनान्तां हि मिथ्या क्रियते चेत् सिद्धं वस्तु विशेषत्वेन वाचि कल्प्या
संभवेत् प्रमाणान्तरानिवर्त्यः । तच्च प्रमाणान्तरं भेदस्य च समर्थमिति सैकात्म्यवादानामवेद्यव्यापकत्वं पूर्वो
क्तन्यायेनावगन्तव्यं । विस्तरस्तु वेदतत्त्वकुड्मलान्तो यदा न्यायात् । घटाकाशमिव विभेदेन भेदः घटादिसंहितः । अभेद
व्यापिनो वायोः सत्त्वात्तस्य महात्मनः इति । यदि वा पुरुषमेकमेवैकं । यदि भेदस्य ... त्वात् । अवि
नो देवात्तस्य मा ... स्य तु ... वा वायवो घटाकाशं कुत्राप्यद्याद्विवेलिद्यानां । एवमात्मनो विषयमनुष्या
दिवेलिद्यानां देहसंबंधकृतानस्यात् माविकमपि पापमवाप्नोति । नायोरीतिर्वतस्येति वैकवचनं सामान्याभि
६१ प्रायं । तस्मात् प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानः सर्वगता नित्याः । एवं बद्धमुक्तादिव्यवस्थापि युक्ततामवति ।
कः पुनरयं मोक्षो नाम । विचित्रवासनाप्रबोधनविचित्रनीलपीतादिरूपेणावृत्तोऽस्य संतानस्य निरो ६१
धवासनोच्छेदान्नीलपीतादिविचित्रं रहित्वा केवलं संविन्मात्रेणावस्थानमेवेति केचित् । अपरे तु
दीपसंतानस्येव ज्ञानसंतानस्योपरमं मोक्षमप्येतत्त्र बाह्यार्थाभावमूलमिति तत्सद्भावप्रतिपादने
नैव निराकृतं । अपरे तु प्रपंचविलयमपवर्गमाहुः । अविद्यानिर्मितो हि प्रपंचः स च प्रपंचवत् त्वबो
बोधेन बाधितुं ... विद्यया विलीनायां स प्रपंचो विलीयते । तथाहि श्रुतिः यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति । तदिदमपि प्रपंचव्यवस्थाविद्यामिति

त्वनिराकरणेन परमार्थत्वप्रतिपादनमस्मिन्नस्त्येवेति। आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वस्यात्मत्वोक्तेरयमर्थः यथा
यः कामयेत राष्ट्रं स्यामिति राष्ट्रस्यात्मोक्तेरयमर्थः यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमिति सर्वस्यात्मोक्तोऽसवेय
व भवितेत्यर्थः। तथा आत्मा सर्वमिति सर्वस्यात्मात्मोक्तेरयमर्थः यस्तु यत्र हि द्वैतमिव भवतीति द्वैतभाव
स्य भ्रांतित्ववचनं तद्दोषवारिकं। यथा स्वप्नस्य स्वप्नप्रपंचे इंद्रजाले मृगतोयादयः किंपत्वचित्। कालं
दृष्टिपथमापन्नाः पश्चाद्विलीना भोग्यतामतिवर्त्तन्ते। तथा प्रपंचशारीरेन्द्रियविषयरूपप्रपंचोऽप्यस्या
त्मनः किंचित्कालं उपभोग्यः सन् पश्चाद्विनाशादनुपभोग्यो भवति। यत्नेन साहमा न भ्रांतिरिति
तद्विचारेणोच्यते। पुरुषाणां विषयभोगेच्छास्यान्निवर्त्तनेन मुक्तावभिरुचिं जनयितुं। यदपि यत्रत्वस्य
सर्वमात्मैवाभूदिति मुक्तावात्मनोऽद्वितीयत्ववचनं तद्विन प्रपंचस्वरूपनिषेधार्थं किंतु सतोऽपि
प्रपंचस्यात्मसंबंधनिषेधार्थं। अस्येति वचनात्। नह्येतावदुच्यते। यत्र तु सर्वमात्मैवाभूदिति
किं तर्हि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेति। तेनायमस्यार्थः यत्र यस्यामवस्थायां मुक्तावित्यर्थः अस्यात्मनो
दृश्यत्वेन दर्शनसाधनत्वेन दर्शनायतनत्वेन वा न किंचिदप्यसंबंधि विद्यते किं त्वात्मैवास्य सर्वं

नान्यत्किंचित्तदा केन कं पश्येदिति। यथा लोके यस्य न किंचिद्विद्यते बांधवो वित्तं नास्ति स एवं वदति।
न मे किंचिदस्ति। अहमेव सर्वं। तत्र संबंधांतरं न किंचिद्विद्यते। तावद्विवक्षितं। एवमुक्तावात्मैवात्मनः
सर्वमिति संबंधांतराभावमात्रं विवक्षितं। न द्वैतस्य स्वरूपाभावः। तस्मान्न द्वैतस्य विलयो मोक्षः। किं
तु प्रपंचसंबंधविलयः। नैयायिकप्रपंचः पुरुषं बध्नाति भोगायतनं भोगसाधनानींद्रियाणि भोग्याः
शब्दादयो विषयाः भोग इति च स्फुरद्रूपः स्वविषयोपरक्तानुभवरूपः। तदस्य त्रिविधस्यापि बंध
स्यात्यंतिको विलयो मोक्षः। किमिदमात्यंतिकत्वं। पूर्वोत्पन्नानां शरीरेंद्रियविषयाणां विनाशोनु
६२ त्पन्नानां वात्यंतिकोनुत्पादः। कथमुत्पन्नानुत्पादः। उत्पादकयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोः परिक्षयात्।
सोयं प्रपंचसंबंधो बंधस्तद्विमोक्षश्च मोक्षः। नन्वेवमपवर्गधर्मक्षयान्मुक्तस्य न किंचित्सुखं ६२
स्यात्। ततश्चापुरुषार्थो मोक्षः स्यात्। नैष दोषः। न हि धर्मजन्यो मुक्तस्यानंदः। तथा सत्युत्पत्तिम
त्वाद्विनाशी स्यात्। तत्र पुनरावृत्तिश्रुतेर्विरोधः स्यात्। स्वाभाविकस्त्वानंदः। संसारेणाभिभूतः
सन्निर्मुक्तः संसारस्याभिव्यक्तो भोग्यो भवति। स्वाभाविकत्वे चानंदस्य आनंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुति
[illegible] प्रमाणं। ननु सुखाभावे विमुक्तिरि[illegible]पेक्ष्य रागतइति। सत्यं विष

यसुखाभिप्रायं त्वेवं ज्ञातियकं। अन्यथानंदश्रुतिविरोधात्। अथ सुखाभाववचनबलेनानंदवचनमेव दुःखाभावाभिप्रायं किमिति न व्या
ख्यायते। सुखदुःखाभाववचनानाम्न्यपलापत्वान्नैवासेवानन्यथाकरणं। मुक्तेर्निरूपमामानंदवचनानां। किंच। आनंदशब्दस्य दुःखाभाव
परत्वे अत्यंतस्वार्थत्यागिनः स्यात्। सुखशब्दस्य तु सामान्यवचनस्य विभूतिवैव्याख्यायते नातीव स्वार्थत्या निरिति तदेवयुक्तं।
ननु विद्यमानानंदोऽननुभूयमानोऽकिंचित्करएवानवमुक्तस्य सर्वकरणाधीनस्यानंदानुभवः संभवति। स्वविषयकाभोगमानं
दइति चेत्। न। संसारावस्थायामप्रकाशात्। ननु तत्राप्यानंदस्वभावः पुरुषः प्रकाशात्मकत्वात्मनियमो यत्तेः न ह्यसुखे प्रमो
त्पत्तिः संभवति। नाप्यविज्ञाते सुखे। किमिदानीमस्माभिरात्मा सुखरूपोनुभूयते सत्यमिति ब्रुवाणाः स्यातिसाहसिकस्य नो
त्तरं वाच्यं। यदि संसारिणोपि परमानंदमनुभवेयुः ततो मुक्तस्य न कश्चिदतिशय इति तदेवापुरुषार्थत्वं मोक्षस्यापद्येत॥
अतो बलाद सुखरूपस्यात्मनः प्रमविषयत्वं दुष्टत्वादंगीकर्तव्यं। अथ स्वप्रकाशोप्यानंदः संसारावस्थायामविद्य
तो न प्रकाशते। कोयं प्रकाशमानस्याभिभवो नाम। प्रकाशानिवारणं ह्यभिभवः। न च प्रकाशमानस्याप्रकाशनं संभवति।
यदि तु नैव प्रकाशते संसारावस्थायां। तस्यामवस्थायामसतः प्रकाशस्य मुक्त्यवस्थायामुत्पद्यमानस्य कारणं वक्तव्यं। विज्ञान
मेव च प्रकाशाश्रयस्य कारणं। तद्धेंद्रियाधीनं। न च मुक्तस्येंद्रियाणि संतीति कथमानंदानुभवः स्यात्। यत्ते। बाह्येंद्रि
याद्यपेक्षामुक्तस्याभिवर्तते मनस्तु तस्यामवस्थायामनुवर्त्तते। इत्यानंदश्रुतिबलाद्बाध्यवसीयते। एवं ज्ञानं वा नहि विज्ञातुर्विज्ञा
तेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः विज्ञानघनश्रुतेश्च। तस्मान्मुक्त्यवस्थायां मानसप्रत्यक्षेणापरमानंदमनुभवन्नात्मा

वतिष्ठते। तदुक्तं। नित्यं परत्वात्मचैतन्यमानंदस्त्वेवमपते वपुः। प्रत्वनित्यविभुत्वादितेनात्मानैवमुच्यतेइति। प्रकृतस्मात्कर्म
द्वारादेव देहत्वभावेन मुच्यते॥ न ह्यभावात्मकं मुक्तो मोक्षनित्यत्वकारणमिति वार्त्तिककृत्परमतमित्येवमानंदमोक्षवा
दिनो मतं। अपरे त्वाहुः। अभावात्मत्ववचनमेव स्वमतं उपपन्नमभिधानात्। आनंदवचनं तूपचारमात्रं तत्समते।
नु भवं नहि मुक्तस्यानंदः संभवति। करणाभावात्। मनः स्यादिति चेत्तन्न। अमनस्कत्वश्रुतेः। अमनोऽवागिति। प्रोक्तं नहि विज्ञा
तु विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति। तदुज्ञानश्च तत्वमित्रायं। अन्यथा हि सुषुप्तावपि ज्ञानानुवृत्तिरुक्ता स्यात्।
63 सा च संविद्विरुद्धेत्युक्तं। विस्पष्टं चास्य यान्यमिवप्राप्तत्वं प्रवंदि श्रूयते। यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न
हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्। एवमन्यत्रापि वा
६३ क्यानि निजिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते न श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते न स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्वि
परिलोपो विद्यते न ह्यातुः शृतेर्विपरिलोपो विद्यत इति। तत्र दृष्टिघ्रातिश्रुतिस्पृष्टिशब्दाश्चक्षुर्घ्राणश्रोत्रत्वगिंद्रियवद ६३
न्यानां रूपगंधस्पर्शशब्दादिविषयाणां विज्ञानविशेषाणां वाचकानां नार्थांतरविषयाणां न विज्ञानसामान्यस्य। न वै स्वज्ञान
विशेषाणां सुषुप्तौ मुक्तौ वा कथंचिदप्यपरिलोपः संभवति। न हि तदानीमिंद्रियाणि संति। नापि गंधादयो गृह्यंते तेषु नष्टा
भावे च न श्रुत्यादिशब्दवाच्यज्ञानविशेषाः संभवंति। ननु पथाद्वका भवान्संनिधावविषयविवृत्तिः। प्रकाशकत्वं नित्य
मेवमिंद्रियाभावेऽपि नित्यो वर्धत इति चेत्। स्यादेतं यदि ज्ञानमात्रं दृष्ट्यादिशब्दवाच्यं स्यात्। न तु तथास्ति लोके श्रुति

स्वभावात्। यथालोकं वस्त्वावकाशावधारणं न यथेष्टं। नहि लोके गंधादन्यत् घ्राणानां ग्रहीतुं शक्यते। गंधस्यापि तदा घ्राणा-
दन्येनानुमानादिना ज्ञायते। तदा न हि ग्रहीतुं शक्यते। तस्मात् घ्राणादीन्द्रियजन्यगंधादिविषयज्ञानविशेषवाचिनो घ्राणा-
दिशब्दाः। न च तेषां सुषुप्तौ मुक्तौ वा संभवः। प्रयोगलोपः। तस्मात् घ्राणादिशब्दा वेदवत्वेन नार्थं घ्राणाद्युपादानः
यथा तेन छिन्नं क्रियत इति शक्तिवर्तमानत्वेन उक्तेव नार्थं क्रियत इति वर्तमानलोपवादः। तस्मान्न ग्रातृत्वं ग्रहीतृ विधि-
लोपो विधीयते। एतदपि नायमभिप्रायमेव। प्र त्वादि तत्प्रकाशकत्ववदिति। किं तस्य प्रकाशकत्वं यदिति सिद्धोऽस्या-
रणां। तन्नित्यमस्त्येव। सर्वदा ह्यस्यावभासनमिति सुषुप्तेऽपि सुप्ति सिद्धमुक्त्वात् यत्वेवानत्वेव प्रात्मा सर्वदा स्फुरतीति सु-
षुप्तावस्थावान्तर। अयमज्ञानजनकत्वमादि तस्य प्रकाशकत्वं। न तन्नित्यं। तत्सामर्थ्यमेव तत्रापि नित्यं। तस्मा-
त् ज्ञानशक्त्याभिप्रायमिदं नित्यत्वाभिधानं यावदुक्तं वचनव्यक्तिः। यदेतत् सुषुप्तौ मुक्तौ वा आत्मानं पश्यति पश्यते
वद्रूपं सदा त्वनुवर्त्तनेन न पश्यति। नहि द्रष्टुः दृष्टेः तन्नोपादर्शनशक्तिस्तस्याः। का द्रष्टृ विदधि लोपो विधीयते। साक्षात्तेनाहि
नीरूपो दृष्टेः दृष्टि विपरिलोपो दर्शनसाधनं च दृष्टुः यथाकारूपं दृश्यं वा तस्यामवस्थायामस्ति यतो दर्शनं स्यात्। यद्यपि दृश्यं
रूपादिकं स्वरूपतस्तस्यामवस्थायामस्ति तथापि दृश्यतादर्शनयोग्यता तस्यामवस्थायां नास्तीति तेन रूपेणा-
भावाद्दृश्यं नास्तीत्युच्यते। तस्मात्साधनांतरवैकल्यात्तस्यामवस्थायां न पश्यति न तु शक्तिवैकल्यात्। शक्तिरु

र्थः। तान्येवानुविनश्यतीति ३

न कदाचिन्नश्यतीत्येवमन्ये याज्ञवल्क्यवाक्यानां योजना। तथा ज्ञानधातवपरिलोपाद्यज्ञानापरिलो[illegible]प्यते। नातिशयवक्ष्या
त्मानुमानादि ज्ञानपरः। वदत्यादिज्ञानानां स्वशब्देनैकत्वात्॥ एवं विज्ञानं ज्ञानं विज्ञानघन इत्यादौ ना[illegible]वियाकिं पदत्वं
वेदितव्यं। स्वयमेव श्रुत्या याकिं पदत्वं व्याख्यातं। विज्ञानघनाद्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायाभिव्यक्ते[illegible]भूतेभ्यः
वनाशाददर्शनादितितन्त्रमागमागोवरजन्मापन्नो विनष्ट इव भवतीति न तस्य तेभ्यः प्रेत्य संज्ञास्तीत्येवं याज्ञव
ल्क्ये नोक्ते मैत्रेयी चोदयति स्म। अत्रैव मा भगवान्मोहितमान्। विज्ञानघन इति न चास्ति संज्ञेति [illegible] अभिधानादि
ति। पूर्वोत्पादयोरुक्तिना। यथा विनाश विरोधमस्मोदयिष्यतीति विवेकः। एवं बोधितो याज्ञवल्क्यः परिहारमाह। न वा
९८ अरे मोहं परस्परविरुद्धं ब्रवीमि अलं वा अरे इदं विज्ञानाय। अत्रायमर्थं। स्वमेव स्वावस्थास्थं विज्ञानापरसमर्थ
मिमर्थः। तेन विज्ञानघनत्वाभिधानं सामर्थ्याभिप्रायमिति व्याख्यातं भवति। संभवति न यथाकस्यापि ज्ञानाया ९८
बद्ध इति नास्ति विरोधः इत्यभिप्रायः। अनन्तमपारं सर्वं विज्ञानघन श्रुतयः इत्यभिप्रायाः व्याख्याताः। यदि शक्तिरस्ति त
स्यास्यावस्थायां ततः कुत ज्ञानानुत्पत्तिः। ज्ञानसाधनानामिन्द्रियाणां इत्यनां वैविक्यात्ममभावात्। तदाह। यत्र हि द्वै
तमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यत्र स्वर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि। तदेतदग्रे एव व्याख्यातं। एवम
वांतरज्ञाने साधनाभावान्निराकृते सत्यात्मानमेव मुक्तावस्थायां ज्ञानाविषयतामाशंक्याह। विज्ञातारमरे केन विजा
नीयादिति। न ह्यात्मापि विना साधनेन ज्ञातुं शक्यते। मनसा च आत्मा [illegible] सांसारावस्थायां ज्ञायते न च मुक्तस्य मनः

संबोधो [illegible] स्ति अतः केनात्मानं ज्ञानातीति न कोपि वक्तुं शक्यम् अज्ञानस्याभावे ज्ञानवा किंमात्रस्यावस्थानं
स्फुरत्तादर्शितान्तस्मात्ति: संबोधो निरानंदश्च मोक्षः ननु नात्मनो यदि ज्ञानमानंदश्चापि किं त्वात्मैव ज्ञानमानंदश्च विज्ञानं ब्र
ह्म आनंदं ब्रह्मेति श्रुतेः आत्मा वस्तुपुष्टि तु रीपयोरपि भातीति कथं विज्ञानस्यानंदस्य वा भानं नैतदेवं यदि वस्तुं
तर प्रकाशज्ञानस्य भावं वस्तु यस्मिन्सति किमप्यर्थीत [illegible] रं प्रकाशात एव तज्ज्ञो के विज्ञानशब्देनोच्यते न वा मनि
स्यति किंचिदस्य प्रकाशात एव । विद्यमानेपि तस्मिन् स्फुरत्तावस्थायां अर्थान्तरस्य कस्यचिदप्यदर्शनात् । अतो न ज्ञान
नमात्मा । ननु प्रकाशज्ञानं स्वभावो विसदृकारिवेकल्पा न ज्ञा[illegible]न पेत । एतत्र ज्ञानपति यस्मिं स्फुरत्स्वकारणे नि
धानेतत्र्वेते वान्यस्मिन्नागंतुके सति विषमेनस्व प्रकाशात एवार्थान्तरं तत् ज्ञानशब्दवाच्यं तथानीति स्त्र वाना च्छ्रि
न याति गन्धवंदुदर्शनमधुरास्वादस्फुरत्मि घ्राणादिजन्यमाह्लादमानंदस्फुरत्वशब्दावभिदधाति । नचैवंरूपत्वमात्मनो
सि । यथा हि न्यस्फुरत्वेषु स्वरूपं प्रत्यभिज्ञायते । नेवमात्मनि प्रत्यभिज्ञानीमो येनानंदत्वाख्याभिधेयः स्यात् । यदि च
न यदि च आत्मरूपं प्रतीयते तस्यैव ज्ञानमिति वानंदमिति च संज्ञेत्युच्यते । न सा लौकिकी नापि वैदिकी यदि यं
वन्द्यादिवत्परिभाष्येत तत्स्तु यथाकाशं पंचदशं विज्ञानं ब्रह्म आनंदं ब्रह्मेति न सामानाधिकरण्यं तद्धर्मिमात्रवच र्म
नत्वेन धर्मधर्मिणोर् भेदान्नीलोत्पलादिवदुपपन्नं । न च ज्ञानानंदादि [illegible] शब्दा
गुणमात्रनिष्ठा न नीलादिवद्गुणिनि वर्तंते । एतत्र च्चाद्गुण न वर्तते कश्चित् गुणमात्रवचनानामपि गुणिनि प्रयो
दि

योगो भवति यथा शीतोष्णयोरस्य: [stain] स्निग्धो। गुरुस्थैतिरस्य शाब्दोद्बोधव्यपदेशः प्रतोऽन्यथाव्यावृत्तादिशब्दसामान्य
धिकरणायोगात्। किं वा रसंचये वा यत्लोष्टानं कीमनातीति मत्वर्थीयनिर्देशादानंदयोर्भेद इति च गम्यते। तथा आ
नंदं ब्रह्मणो विद्वान्। एष को ब्रह्मणा आनंद इति षष्ठ्या भेद [stain] ब्रह्मव्यतिरिच्यते। किं च नम्मे स्वा
प्रतं निं विदियस्वं दुःखमेव तु सर्वात्मनाभ्भवेति सुखाभावे दुःखानुभवे वा नु संभावयमानस्यात्मनः कथमा
65 नंदरूपता स्यात्। किं च स्वप्रकाशानंदरूपमात्मानं मन्युपगच्छतां मस्माकं चेतावदपि वादं सुषुप्तौ तु व्याघु
क्तिरिति। संसारान्केवलमनुवृत्तिमात्रं निषेधो। अन्यत्सर्वं तुल्यं तथाव श्रुतिरपि। तात्प [stain] ताः प्रजा अहरहः
६५ ब्रह्मलोकं यंति। अहरहर्गच्छंतीति सुषुप्तिं ब्रह्मलोकं वदंती ग्रुणव्यंतयोर्दर्शयति। सुषुप्तिस्था सा कमपि
गोचरः। न च तत्रानंदानुभवोऽस्तीति वाक्यमेवैतत्। तस्मान्निरानंदो मोक्षः। दुःखपरिलोपाच्च पुरुषार्थत्वं॥ ६५
सुखलोपादपुरुषार्थत्वमपीति चेत्। मैवम् अल्पं हि संसारे सुखं तदपि स्वरूपः बहुप्रयाससाध्यत्वात् दुःख
मेवानुगानतेन त्रमस्तुताराव्याधिदुःखान्यनुदिनं न तानि। स्वप्ने [stain] व विनायत्तान्निपतंति एकस्त्रसः। किंहि
ता करणानि तं च तिष्ठि किं निषेधनात्। महता मुनिकं दुःखं यन्न तं नैव गम्यते। बहुदुःखपतिबद्धं [stain] हं यन्नाम
स्वल्पकं सुखं। सुरापानादि सुखवद् दु[stain]ग्रीतिं चेति [stain] तं परतोऽपि संसारेऽपरतः सुखतत्त्वस्यानतेवा

मधिकारोऽस्ति मुक्तिशास्त्रे कथं वन । संसारादुद्विग्नं ते येदृष्टलौकिकपरापराः । तपवरविन्दुं मुच्यंते न तु पः श्राकृता जनः । तेषामेवा
पवर्गाख्यः पुरुषार्थोऽभिमतः । तेषामेवाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे मनीषिणां । तेनात्मात्मकत्वेऽपि मुक्तेर्न पुरुषार्थता । सु
खदुःखयोरपमो गोऽपि संसार इति गाद्यते । तयोरनुपभोगं तु मोक्षं मोक्षविदो विदुः श्रुतिरप्येनमेवाह भेदं संसारमोक्षयोः ।
नह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव संतं स्पृशतो न प्रियाप्रिये । आनंदात्मकमात्मानं वेदंतिस्त्वयं
प्रमंतन्मतेऽपि च संसारान्मुक्तेर्भावती भिदा । आत्मा ह्यानंदरूपोऽपि संसारे किं प्रकाशते । तावान्नेव स्मयोऽदोऽपि नाधिकं तस्य किं वना ।
अथ संसारवेलायामानंदो न प्रकाशते । न हि प्रकाशानंदमुक्तं स्वप्रकाशस्य वस्तुनः । प्र [illegible] सोन
प्रकाशो न किं तर्हि न प्रकाशते । आत्मस्वरूपमिति वेन्न नु वानंदरूपता । तच्चेत्प्रकाशते नूनमानंदोऽपि प्रकाशते । तेन
शब्दादिविषयजन्ययोः सुखदुःखयोः निवृत्तिरेव संसारादपवर्ग इतीर्यते । ततश्च सुखलोपेन मुक्तेरपुरुषार्थ
ता । यद्यस्माकं मतेऽपि तर्हि तुल्यो वा भवता मयि । सुखानि यतस्तस्य रूपोदुःखविवर्जनात् । मोक्षस्य पुरुषार्थत्व
मावयोरुभयोः संमतं सुखदुःखविहीनस्तु मुक्तः स्वस्थोऽवतिष्ठते । किमिदं स्वस्थमिति । ये [illegible]गमाया विनोपधर्मा
बुद्धिसुखदुःखेच्छादिविषया पत्नाधर्माधर्मसंस्कारास्ता [illegible] नपहायद्यस्य स्वं नैजं रूपं ज्ञानशक्तिसत्तादिमत्त्वादि
तस्मिन्नवतिष्ठत इत्यर्थः । यदि तु संसारावस्थायामविद्यमानो ह्यानंदो मुक्तावस्थायां जन्यत इत्युच्यते ततो जनिमत्त्वा
दनित्यो मोक्षः स्यात् । केन वासावनुभाव्यः । न हि स्वप्रकाशत्वं कल्पयितुं संभवतीत्युक्तं । न च वमनसा नुभवः संभवति ।

मुक्तस्य मनसोऽभावात्। अमनस्कत्वश्रुतेरित्युक्तं। अत एव नित्योप्यानंदः संसारदशायामभिभूतत्वादननुभूतो मु
क्तावभिव्यज्यते न च विना मनसानुभूयत इत्येतदपि निरस्तं। किं च सुखविशिष्टात्मानुभवः पुरुषार्थो न सुखमात्रानुभ
वमात्रं। न च मुक्ताभावात्मानुभवः संभवति। विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वाक्येनैव श्रुत्यापि निषिद्धत्वात्।
अतएवानंदं विज्ञानायेति च श्रुत्या। विज्ञानशब्दस्य शक्तिपरत्वं चाव दर्शितं। या मुक्तौ शक्तिमात्रमवतिष्ठते
न ज्ञानमिति। अत एवानंदो नित्य मिति श्रुतिविरुद्धं मुक्तस्य विज्ञानमयत्वमभ्युपगंतुं न हि स्वाः श्रुतेः क्रियायाः स्पर्श
६६ श्रुतेश्चतत्कथनं मुक्तौ कथंचिदप्यपरत्वं संभवति। विज्ञानश्रुतपरस्तु शाकाये च [illegible] विज्ञानोपकारकमेति
प्ररोचनार्थतयैवोपपन्ना। एवमानंदश्रुतयोपि पुरुषार्थत्वसामान्यात्सुखत्वोपचारेण प्ररोचनार्थतया व ६६
वृत्ताः। प्रोक्तं चैतत्। वचनयोर्विरोधे सति नित्यपद इति। विरोधस्त्वत्रानंदक्रियाभावे वचनयोः। न चाभावव
न्मेव षचिकारित्रायमिति शांकां च कं। न भावत्रापि सामान्योपादाना[illegible]दत्वं तत्समानविषयत्वात्। अतः प्रमाणां
तरवशादानंदपदं [illegible] दुःखाभावपरं इतरत्तु यथाश्रुतमिति न्याय्यं। तस्मात्सुखदुःखादि समस्तवैशेषिका
त्मगुणानामुच्छेदो मोक्षः। सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात्। धर्माधर्मयोरुच्छेदश्चोत्पन्नानां धर्माधर्माणां
मुपभोगेन निवृत्तिः। नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधादनुत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां

तदननुष्ठाने नानुत्पादाद्धिकृतानां करणाप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां बाधमर्हतां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणा-
न्मवपरिहारादसति शरीरारंभे प्रारब्धशरीरनिपाते वा शरीरारंभको वस्थितो भवति। ननु चात्मज्ञानं क्रत्वर्थं स्व-
या पुरुषार्थं भवितव्यं संयोगभेदात्। यथा वेद विनाशी वा अरे अयमात्मा इत्यादिना शरीराद्यतिरिक्ते नित्यात्म-
स्वरूपप्रद्योत ज्ञानं तत् पारलौकिकफले कर्मानुष्ठाने उपयोगित्वात्। कर्मज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगा-
त्क्रत्वर्थं। यथा ह्यग्निष्टोमादिवाक्याध्ययनं दृष्टेनैवानुष्ठानोपयिकं ज्ञानं जनयतीति तदर्थं तथैवाध्य-
यनविधिना विधीयते तथा अविनाशी वा अरे अयमात्मेत्यादिवाक्यानामध्ययनविधिरेव कर्मा-
नुष्ठानोपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते। यदि प्रमाणांतरेण तत् अनः शरीरादिविवेको नैकांततः सिध्यतीति ततो ह [illegible] विवे-
कप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विषयत्वमेव प्रयोजनं। यथोक्तं। [illegible] नास्तिकनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र
युक्त्या। दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदांतनिषेवणेनेति। अथ स्वतंत्रतोपि सिध्यति तत् ततो वध्येवान्यतोपि न तद्
ज्ञानसंभवे अध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगत कर्मरूपात्तात्मेवपुंसां कर्मस्वधिकारः। तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वा-
क्यावगतात्मतत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते। यच्चात्मज्ञानं प्रतिपादनोपक्रमे विधिरूपं वा-
क्यं आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तदप्यमानाप्याप्यार्थस्यातिगहनत्वान्महतोपयोगत्वाच्चोक्थं दृष्टिमानमालस्यं हित्वा
श्रद्धाविशेषेणावधानमात्मार्थं प्रतिपद्यते त्येतावन्मात्रार्थं। तस्मादेतत्तज्ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात्क्रत्वर्थं। यानिक्रन्ने

रिति कर्तृत्वताविशेषप्रयुक्तानि केषां सन्नात्मकानि विधीयंते तेषां कृतो दृष्टोपयोगाभावाद दृष्टफलत्वं । अदृष्टं च फ
लं वा कस्य भोक्तृ द्विविधं । अभ्युदयरूपं निःश्रेयसरूपं वा । सर्वो ह्यकामात्माप्नोति सो ... न्नुते सर्वान्कामानित्याद्य
भ्युदयफलं निःश्रेयसं पुनरात्मज्ञानं तद्वानादि नि:श्रेयसफलमिति विवेकः । एतेषु विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्येतेन ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशंकते तस्यायमेव ब्राह्मणतान्या
त्रैव मा भगवान्मोहांतं प्रापितवान् इत्यर्थं ... तत्त्वमभिधायाध्रुवाविनाशी वा अभिधानादिति सर्वपदं बोध्य
६७ ... मुक्तमपि सिद्धांतः परिहारश्चोक्तः । अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मेत्युक्त्वा कथं तर्हि विनाशावचनमपि ६७
पायां ... मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीत्युक्तं । मात्राशब्देन भूतेंद्रियाणि । धर्माधर्मौ तद्विकारशब्दवाच्याकुच्यंते ।
तादुक्तं भवति । विज्ञानघनत्वाच्च ज्ञानशक्तिस्वाभाव्यस्यात्मनोऽभिधानं । स चैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय मु
भूत्वा तान्येवानुविनश्यति भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति भूतस्थ्योऽस्य स्वरूपबंधो ... त्वात् ।
परे स्वपारिश्चेष्टादिलिंगकेनानुमाने न । मुक्तस्य भावप्याति वर्तनाद्धि नष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते ।
तदनेन प्रकारेण मात्राणामेव विनाशोऽच्यते नात्मन इत्यविरोधः तदुक्तं । अविनाशी स्वरूपेणायं रूपोपाधि
नाशे तन्मात्राणां तत्कारणानां भूतादीनां नामरूपं नश्यतेति । किं भिद्दं ... नामरूपं नश्यतेति । यदितावन्न प्रेत्य संज्ञा
स्तीत्यस्य ... तदुक्तं । न हि न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन भूतादीनामसंवित्त्वमुच्यते । किं तर्ह्यात्मन एव मुक्तौ
... संज्ञाभावो ... च्यते ... भावेन ... यत्र ... विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादित्य


मे३

तेन विज्ञानाभावोपपादनात्। सत्यं नेदमस्य व्याख्यानं प्रकरणा[illegible]उपसंहारस्वरूपं। एतत्पर्वं पूर्वोक्तेन [illegible]
न्यायेन प्रभूतत्वेतन्यं न संभवति आत्मनो नापि तथैवोक्तं। तस्मात्कूटस्थ हिंषाणाममसंङ्गित्वमप्येतन्यं अनुपपन्नस्तु
तेभ्यो नित्यस्यैतन्नस्तस्य स्वर्गगमनसंभवा तस्य स्वर्गलोकं प्रति गमनं प्रत्यक्षत एव विरोधः। कर्मैकेतत्रप्रयु-
ज्यता। शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं तदयुक्तं शब्दस्यानित्यत्वात्। न ह्यविभिन्नवस्य
शब्दस्य [illegible] वरूपस्य वर्णपरंपरायाः स्वाभाविकं प्रत्यायकत्वं शक्यते वक्तुं। अत्र हि तस्मि-
न्नेव स्वभावतस्य दुग्धादिवत्सलापायपेतप्रथमक्षणमात्रे प्रत्यापयेत्। तस्मादनित्यत्वे शब्दस्य देवदत्तादिशब्द-
वत्पुरुषकृतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते। कथं पुनरनित्यत्वं शब्दस्य। प्रयत्नानन्तराभिव्यक्त्यत्वे सति तदनंतरमुपल-
दि ब्धे[illegible]र्ध्वं वनेऽन्यत्र [illegible]त्वमप्यवसीयते उत्पत्त्याकिमिति तदनंतरमेवोपलभ्यते न पूर्वमुपलब्धस्य
च रागवतिरोभावादिनाशो ध्यवसीयते। न चासिद्धमनभिव्यंग्यत्वं। अभिव्यंजकयोगात्। सामान्यप्रति-
बंधकनिरासेन वा संस्कारविशेषाधानेन वा। न तावत्प्रतिबंधनिरासेन। प्रतिबंधकानुपलब्धेः।
स्तिमिता वायवः श्रोत्रमाच्छाद्यावस्थिताः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नंतीति तत्प्रयत्नोत्थापितैः कोष्ठ्यैः
र्वायुभिरुत्सार्यंते तत उपलभ्यते शब्द इति चेत्। एवं तर्हि सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रोत्रप्राप्ता व्यवस्थिताः

प्रतिबंधकेषु सत्स्वपि तेषु गृह्यतइत्यर्थः। अथ संस्काराधानं तत्रापि श्रोत्रे विषये शब्दस्य वा संस्कारमाधेयं को
ष्ठा याच्यः श्रोत्रस्य वेत्यर्था। शब्दस्य चेत् तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगा
त् सकृदेकस्यैवोपुंभिः संस्कृतः शब्दः पाटलिपुत्रेऽपि गृह्येत। तदिदमुक्तं तत्र सर्वैः प्रतीयेतेत्यादिना। श्रो
त्रसंस्कारपक्षेऽप्ययमेव दोषः यदि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नो नभोदेशः श्रोत्रं तस्यैक
त्वात्। सर्वगतत्वादनवयवत्वात् सर्वपुंसामेकमेव श्रोत्रं स्यात्। तदेकदेशस्यैवाभिभिः संस्कृ
तमिति कः सर्वप्राणिशब्दोपलब्धिं वारयेत्। तदिदमाकाशं श्रोत्रं पुरुषैवेत्यादिना श्रोत्रादेशे वक्ष्यमाणे दर्शि
१८ तमिति तेन पर्याप्तिं तत्रस्मिन् पक्षे श्रो..... एकस्य सर्वशब्दसाधारणात्..... शब्दोपलब्धिः सर्वार्थमपि संस्कृ
तमकर्णान्तरशब्दानुपपत्तौ नमीलितमिव नेत्रं समानदेशा.....रूपादीन् बोधयेत्। तदिदं सकृत्संस्कृ
तं सत्संस्कृतं श्रोत्रमित्यादिना दर्शितम्। अपरं च दोषः पूर्वोक्तः..... शब्दसंस्कारपक्षे दर्शितस्तत्र सः। १८
सर्वे हि शब्दाः श्रोत्रदेशेऽवस्थिताः तत्रैकस्मिन् संस्क्रियमाणे तदेशत्वादन्येषामपि संस्कारः स्यादेवानं
तरसमानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां च.....संस्कारः कस्यचिद्विशेषसंस्कार इति व्यवस्थासं

भवति। घटादावदर्शनात्। तदिदमुक्तमेतदेवप्रसक्तं ते, यदभिव्यक्त्यादिना। उभयसंस्कारपक्षे तूक्तोभयपक्षदोषाः
समुच्चित्य दर्शयितव्याः। तस्मान्न संप्रत्यभिव्यंग्यः शब्दः स्तज्ज्ञानस्य स्वसंवेदकस्य। श्रोत्रं च कर्णश
ष्कुल्यावृतं। तथासति दूरे केचिदेव केचिदेव शब्दः श्रूयत इत्यनुपपद्यते। अन्यथा श्रोत्रव्यवस्था। व्य
वस्था चोभयमपि न स्यात्। किं वा नानादेशैर्वक्तृभिरुच्चारितः शब्दो युगपन्नानादेशोपलभ्य
मानस्तदेकत्वनित्यत्वस्यानुपपन्नमिति भाष्यं। तत्र नित्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा। एकस्येति हेतुः। नि
त्यो ह्यसावेकः स्यात्। एकस्य चानुपपन्नं नानादेशोपलम्भनमिति। ननु नावश्यं नित्यत्वे सत्ये
कत्वं भवति। अनेकान्यपि हि गकारादीनि नित्यानि भवन्त्वित्यत आह। असति विशेषेणेति। तस्य नानेक
त्वमिति। एतदुक्तं भवति। प्रत्यभिज्ञाख्याविशेषप्रत्ययबलेन ध्वंसेऽनाघातगकारयोरेकत्वावगमा
न्नित्यत्वमाश्रीयते। अस्ति वा सा वा विशेषप्रत्ययो युगपन्नानादेशोच्चारितेऽपि गकारे। न हि त
त्रापि प्रत्ययविशेषोऽस्ति। असति च विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं संभवति। अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञा
या अप्रामाण्यमस्माकमिव भवतोऽपि स्यात्। तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्तिः। तस्मान्नित्यत्वे स

त्ये कत्वमंगीकर्त्तव्यं । एकस्य चानुपपन्नं नानादेशोपलंभे । नैमित्ति । वार्त्तिके त्वि [illegible] योगपद्यो
पलंभाद्वाभ्यां देशाभ्यां दाक्षे कार्यं ते ति द्वयमुपदिश्यप्य: । योगपद्योपलंभाद्भेदो भवति तथाप्युक्तं । ... त्वे हि युगपदि
त्यादिना स्फुटं ... पत्वे च कल्प्यत इत्यंतेन । यथा च भेदात् कार्यता भवति । न कार्यस्य नित्यस्य भेदो च कल्प्यते । तथाप्युक्तं । नि
त्यत्वे त्वेक बुद्धिः स्यादिति । न हि नित्यत्ववादिना ... भिन्नाभ्यां ति त्वमि ... तयाम ... पति । आवि ... स्मति
दे शाभ्यां देव कामं देशाय च भिन्ना: स्फुरंतु शब्द इति । नाहि तदन्याभावे नित्यत्वं सिध्यति । ... तराभावात् । अतो नित्य
त्वे सत्येकत्वं स्यात् । तच्च नानादेशोपलंभेन विरुध्यत इति तत्र योगपद्योपलंभाद्भेद: । भेदे च व्यक्तिभिन्नाया अ
भावे अभावे वनित्यत्वात् । कार्यत्वात्तदेतदानुसरन्नेव तंत्र सिद्धं । ६८ ... वा नित्यत्वे दीप वत्स्यादूरपास्त्य भिन्ना
भवति । तस्मादनित्य: शब्द इति प्राप्ते अभिधीयते । ... वर्तमानं ... नैकं । ... कार्यता धुने: तदभि व्यं ... पद्यते
इयते तत्र दर्शनं । ननु कथमभिव्यंग्यत्वमिति तत्र श्रोत्रसंस्कारेति ब्रूम: । ... वाकाश ... कार स्य ... श्रोत्रत्वे
त संस्कारत्वेन च सर्वत्र पुंसामुपलब्धि: स्यादिति चेत् तत्र ब्रूम: । ... पो: श्रोत्रत्वं भवेदयं दोष: कर्णशष्कु
ली भवतु श्रोत्रं सा च प्रतिशरीरं भिन्नेति नातिप्रसंग: । ... श्रोत्रं तत्र न सा ... संस्क्रियते किं
छिद्रान्तरालाततस्य ... श्रोत्रं सर्वेषामेकं तथापि छिद्रानां भिन्नत्वात् संस्कार ... व्यवस्था न विरुध्यति । नन्वेकत्वे सतीद ... छिद्राणि भिन्नानि तथापि एकनाशच्छिद्राणां मन संस्कृ

६८



को ३ ग्प ६

तत्वात्सर्वपुरुषाभिव्यक्तिः संस्कृतमिति सर्वेषामुपलब्धिः स्यादेव तदुक्तं। नन्वेकस्मिन्नधिष्ठाने लब्धसंस्काराभि
व्यक्तिं। बोधकं सर्वदेहेषु स्यादेकं व्यक्तिं वादिन इति। सर्वदेहवर्त्तिनां पुंसामित्यर्थः। अत्रोत्तरं। पुंसां देहप्रदेशात्पु
विज्ञानोत्पत्तिर्विभज्यते। तेन प्रधानवेदेश्याद्विगुणा सा तु संस्कृतिरिति। अयमर्थः। स्वशरीरपरिभोगायतने सर्वपुंस
मपविज्ञानमुत्पद्यते नान्यत्र। शब्दज्ञानां ग्राह्यमधिष्ठानसंस्कारः प्रधानसमानदेशत्वं वा गणानां गुणाः। तेन देहान्त
रवर्त्तिनः पुरुषस्य परत्वदेहे निष्पादयितव्यं विज्ञानं तस्य तद्देहगतपरसंस्कारो निष्पादको भवति। नदेहान्तर
गतः। सद्द्वितत्प्रधानगतेन ज्ञानेन भिदेशत्वाद्विगुणाः। ननु एवं संस्कारस्यैकत्वात्तत्कारत्वाच्च संस्काराणां गणानाव स्यपुरा
भेदोभिव्यक्तिकरणाय। यथा बहिरेक त्वान्तसंस्काराणां मातित्वमाकालानामपयुपसदन्तीनेभ्यो योगत्वं नविद्यते
तद्वदत्रापि स्यात्। नादर्शनात्। नह्येकस्मिन्नधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते। अतः साधारणमपीद्रियं
विज्ञानसमानदेशसंस्कारसचिवमेव ज्ञानमुत्पादयति। नान्यथेति दर्शनबलादभ्युपगम्यते। ततो नातिप्र
संगः। नचाव्ययमेकमेवेंद्रियं। यथाकाशमेकमनवयवं तत्पतितस्य श्रोत्रादेर्व्योम्नि घटादिभिर्वसंयोगा
स्तथा श्रोत्रादिरपि कास्तात अवकाशशष्कुलीसंयोगानां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात् तदवच्छिन्नस्याकाशस्य श्रोत्र
त्वात्। तास्वपि स्वरूपेकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां श्रोत्राणां भेदाद्व्यवस्थासिद्धिः। एवमहंकारभागे दिग्भागेव श्रो
त्ररूपत्वं। परं तु सकलसंस्कृतं श्रोत्रं सर्वेषामाप्यप्रकाशमवेदिपुरुषान्तरोपलभ्यते। प्रनयोदितं तादित्यान

विशेषसंस्कारविशिष्टसंस्पर्शको ध्वनिनादीनामविलक्षणा । सामर्थ्यान्निष्पद्यते । ततश्चैकश्चिदेव ध्वनिः वर्णस्य विशिष्टस्या
नुगुणां संस्कारमाधत्ते तेन सर्वस्याधारता । मित्युपलब्धिर्न वर्णस्य । कल्प्यते । एवं संस्कारपक्षेपि कश्चिदेव ध्वनिः कं
विशिष्टं संस्करोति न सर्वः सर्वमिति कृतरेवं वर्णस्यादृष्टा न समानेन्द्रियग्राह्यता । मपि अभिव्यञ्जककर्णस्या
70 सा विनिर्वृत्तिजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जकेन न दृष्टा । निबन्धनकं वेदनं गन्धस्येव व्यञ्जकानां गन्धान्तराणां । तस्मा
द्दोषः । न च यथाब्द संस्कारस्य सर्वपुरुषाणामुपलब्धिप्रसंगः । ध्वनीनां आदेयी कल्पना तद्देशो शब्दः संस्कृतः तेन सर्वत्र
२० अतः संस्कृतेन शब्देन च स्वदेशे एवं सन्निकृष्टे स्यात् । श्रोत्रेति नोपपन्नं । पुनः प्रदेशभेदश्च स्या
दिकस्यापि स्वरूपवर्तिनो विरुद्धनियतावयवकामरूपवृत्तिता । श्रोत्राकाशे वा तस्मिन्नः सर्वे स्वघन अ स्वान्निविशते ।
श्रोत्रसंमागेन तथास्तं च न संभाव्यते । उपपत्तिः स्थित । भिन्नाश्च तेषां श्रोत्राकाशा स्तत्र श्रोत्रक । तथोपपत्तिः । तेष्वेकस्य
स्य विस्पष्टा भिन्नदेशता । तथापि सन्निमात्रवद्दूरदेशे कोपि स्वरूपं दिवाद्भवते तद्देशत्वं वर्तिनो नेतताः पर
स्ताना वर्तितश्च यंति । ततोपास्तिदेशभेदः न स्वरूपे नानात्वमाश्रीयते । नहि कवित्स्वरूपं भिन्नं पश्यंति किंपुन
नरकदेशावस्थे शब्दे वि तुल्ये नादे तोपलक्षेकाराणां । भवते । अति दूरवर्तिनोपि वर्णावधारणमजानंतः स्वसंनि
विभक्तं वर्णं तादृशमेव मन्यंते । विस्पष्टत्वे तत्र । तथापि । जोपरामवसानमात्रवद्दूरदेशो स्वरूपं पश्यति आस्म नादे ।

सूर्य इति सह सवितारमीदृशमाणाय वर्तं देशांतगतस्ततः परस्तान्नैवोपलभ्यते तेनावगम्यते सर्वे शब्दादेशानामग्रतः स्थि
तोस्यैसंनिकृतिमदवभासत इति। यथा दिशामेवेदृ यास्तोकदेशाः पर्वतास्तोपि दूरिगाः ज्ञानस्थिता मात्रियो ज्ञानस्थितास्तं
वपुरूपाणां तुल्यवदवभासंते। तस्मादकत्वेपि संभवति नानादेशोपलंभस्तथोक्रमेवमुखं भिन्नदेशादर्शवकु
गपद्दृश्यते। ननु अति। किं नानार्थांतरंत वद्दृश्यते। ना। तस्याभावादनुपलंभात्। नहि मूर्तमध्ये मूर्तांतरस्य भवति।
किं वा। शरावस्थमुदकं भूमेरुपरि नापि दृश्ये पारपित्वात्। तस्योपरिष्टादरप्लिद दृश्ये स्वमुखं कुर्वन्नुदकस्याधस्ता
दरलिमन्त्रे मुखवपति किं नोपलभ्यति। तस्मिंश्च देशो पास्पर्शस्यान किंचिदपि पश्यंति ते गृह्यस्यादर्शान्निरस्तः प्र
बिंबारम्भोर्थो न शक्यो भ्युपगंतुं। तस्मादादर्शतिरासाह्राके न च प्रतिकृतं नापन्नं नेष्टः परावृत्य गृह्णातीति कु ति
कं। तस्मान्नैकांतिको नानादेशोपलंभो न नानात्वं शब्दस्य साक्षवतीति। ननु सवितुः सन्निधाप्यायास्याघुका
नानादेशावगतिः शब्दस्य कथं। सर्वगतत्वात्। सर्वगतो हि शब्दो [illegible] भिन्नदेशो
घूर्णिमिः स्वे स्वे देशेभिव्यंग्यमानो भिन्नदेशो भासते। तेषु नवाकृतिकृत्रो नदेशासागत्यापि शब्दं वानं जंतः स्योत्सकी
देशाभिव्यक्तं भासवंतीति दर्शबलादभ्युपगम्यते। ननु प्राप्यकारि श्रोत्रं नवश्चक्षुर्न तथा निदेशाः श्रोत्रेणाप्राप्य
त इति कथं तस्य श्रोत्रेणाग्रहणं। तदग्रहणे च कथं तद्विशिष्टग्रहणः। न च त्वते नाप्यं श्रोत्रसाधश्या विशिष्टशब्द

दनै ५ नेर व

प्रत्यय:। किंतु श्रोत्रं स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं बोधयति। किंतु स्वरूपमात्रेण।। यतस्तु दिश
आगता ध्वनयस्तया विशिष्टं शब्दं बोधयति। सा हि दिक् श्रोत्रप्रदेशे कर्णश्रोत्रानयति तु। यद्यपि न स्वातंत्र्ये
णादिश: श्रोत्रग्राह्यत्वं तथापि शब्दोपग्रहमात्रेण तद्विशेषणतया दिगपि श्रोत्रेणागृह्यत इति दृष्टत्वाद ग्रीकि
यते कालो यथा। यथा च हि कालो न स्वातंत्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते सर्वविषयेषु स्वोपग्रहमात्रेण तद्विशेषणतया
७१ [illegible] सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत्। ततश्चास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत्सिद्धं। ध्वनयश्च स्वत्रे
णामंदीभवंत: प्रत्यासन्नात् दूरात् दूरतराच्च देशादागता स्फुटं मंदं मंदतरं च शब्दं बोधयंति। बोधविषयो
७१ प्यन्व ध्वन्युपनिदेश: प्रत्यासन्नदूरादिरूपेणानुमाना च्छुद् पदेशमागच्छति। तत्र य: शब्दस्य सार्थश्रोत्रदेशा
दास्तस्याग्रहणाद्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युपनिदेशस्य च ग्रहणात्रेयाणां संसर्गग्रहमाद एवं विध: प्र २
त्ययो भवति। प्रत्यासन्नादिदेशादागतो वा दूरतरान्वे शब्द इति। तस्मादपि ध्वं नैकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशो
पलंभनमिति अदोष:। नन्वेवं दोष: पदस्रति दोषे भ्रांतत्वं। प्रत्यभिज्ञायां बाधक: पदपात: येन सा भ्रांतिर्न ७१
स्यात्। अयमस्ति पदपात: नहि स भवत्यभ्रांतित्वे भ्रांतित्वमंगीकर्तुं पूर्कं। नानादेशोपलंभस्य परिहृतत्वं भ्रा
ंतित्वं। अनित्यत्व हेतुर्विरोधं न गतस्तथा पूर्मार्थं तागच्छतो श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्। न च कर्णमूलं गतो यन्न त
द्देशग्रहणात्तस्य भ्रांतित्वं स्यात्। यदपि प्रोगतो प्राप्यकारित्वमेवांगीकुर्वन्न भ्रांतित्वं समर्थयते तदपूर्कं। अप्रा



बाधक ८

प्यकारित्वे हि रूपं निकृष्टविप्रकृष्टं स्यात्ततो युगपदेवमुपलभ्येयातां। तयोरनुक्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्राप्यकारित्वे
प्रदेशसमर्थयितुं शक्या। किं वक्ष्यति कोयं शब्दः स्यात्तस्याप्रतीवा। यदि द्रव्यात्मकस्ततः प्रत्यासन्नैर्गृहीतमात्रे नष्टः क
थं विप्रकृष्टैः प्रष्टव्या श्रुतिं कुर्यात्। श्रुतिक्रमः स्याप्राप्तत्वं तु सौगतानामभिमतमेव स्यात्। अप्राप्यकारित्वे प्रत्यासन्नानां शब्दश्रवणावसरे विर
कालमनुवर्तेत। तस्मादप्राप्यप्राप्यकारित्वासंभवाद्वर्णानां नानादेशोपलब्धेर्नित्यत्वासंभवात् हेतुर्ध्वनीनां क्रमे
णासन्नदूरगमनं तेन गत्वरत्वेनैवैकस्मिन् श्रोत्रे विरमनवस्थानादुपपन्नः क्रमेणोपलब्धिः स्थिरकालानुवृत्ति
स्वा। तस्मान्नैकान्ततः स्याद्वदन्ति। प्रत्यक्षार्थप्रतिपत्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमभ्युपेयं। न हि प्रत्यक्षश्रोत्राणामनभ्यस्तानामस्य
ज्ञेयमात्। तस्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति। संबन्धग्रहणासंभवादगृहीतसंबन्धस्य वा प्रत्यायकत्वानुपपत्तेः। न चानि
त्यगृहीतसंबन्धेनाप्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति। न हि गोशब्देन गृहीतसंबन्धेऽश्वशब्दः प्रत्यायको भवति। एत
पकि म सदृशोऽन्यः प्रत्यायतीति पक्षवन्नो विगृहीतसंबन्धेनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्यायकतीति चेत्तन्न।
तदसंभवात्। न हि कश्चिदपि मुख्योऽर्थवान् संभवति। सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धग्रहणासंभवात्। न हि वि
स्तिवीनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेकाभावात्। अथ वक्तृमति संभवे सदृशोक्तशब्देषु
3 पि वित्रेषूपलब्धेषूपसंख्याद्युपमानात्संबन्धग्रहणाल्लब्धार्थमानं भवति। तदुत्तरकालास्तत्सादृश्यात् प्रत्यायकं ती
प्रत्येति। तदयुक्तं। प्रथमचक्षुरुपलब्धेषु शब्दांतरेणाप्यस्यातत्रप्रमाणार्थवान् निरूप्यते सर्ववाग्भूतशब्दान्तराणां पू

रूपाणां प्रयुज्यमानत्वेनानर्थक इति विरोधापत्तेः तदुक्तं। अप्रतीतानां शब्दानां तत्काले सावनर्थकः। सर्ववान्यप्रकृती
नो स्यादर्थवानिति विरुध्यत इति। अर्थवान् वाक्यप्रतीतानां शब्दानां स्वान्वयव्यतिरेकवैकल्यादर्थगत्वं न ज्ञातं
ति स्तुव तैस्तथा सति द्वितीयकाले नाम्नां शब्दानामेवमर्थवत्वसंभवात् किमिति साद्यस्येन प्रत्यायकत्वं। तदुक्तं।
अभ्यासस्य विषमानोपीत्यादिना। अथोत्तरकाले स्वशब्दस्य कोऽपि दृष्टमिति संबंधानुस्मरणं प्रापकत्वादनर्थका
सेवा कीर्त्यते तो पेसार्थवत्वेनाभिमतः शब्दोपत्सादृश्यादुत्तरेषां प्रत्यायकत्वं सोऽपि विशेषो विद्वत्प्रत्यायकोऽ
प्यनर्थक एवेति सर्वशास्त्रानर्थकं स्यात्। तदुक्तं। अनर्थकत्वं सर्वस्य स्यादित्यादिना। किं वा कृतमिति कालवर्ती
शब्दोऽर्थवान् इतरेतु अवयवहार [illegible] काले वर्तिनस्तत्सादृश्यात् प्रत्यायकं तीति कृत्वा तास्मिन्
७२ विद्धमापद्यते। यथा वृद्धिकेषां विद्युत्पत्तिकाले वर्तीस्य वाप्येषां व्यवहार। [illegible]
[illegible] रानुपातीत्यनभ्येवार्थवत्वं मुख्यं। तत्सादृश्यात्त्वौणमिति विरोधः। तदुक्तं मर्थवत्सदृशत्वे ७३
नेत्यादिना। तस्मान्न सादृश्येन प्रत्यायकत्वमपि तु एकत्वमेव शब्दस्याऽवगतिमिदमा। अथ गत्वादिसामान्यमेक
मात्रिविषयवाचकत्वं सम्पर्धते। तन्न। तद्भावान्। व्यक्तिभेदे हि सामान्यभावात्। अनेन प्रतेना व्याख्याकल्पितम्
नराद्या। एतदपि व्यक्तिभेदे नि सामान्यमेव सामान्यं। व्यक्तिभेदावगतौ यत्याभेदावगतिः। तत्र सामान्यं
न हि तु सन्न विव्यक्तिभेदो नावगम्यते अतो न विवेकाग्रहणादेव प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरूपा नानात्वं सामान्यं साधयि

नुमितितत्त्वमुक्तं । सति हि व्यक्तिभेदे कथमंतरेण सामान्यं प्रत्यभिज्ञा स्यात् । विकल्पाग्रहणाद्धि इति चेत् । को ऽयं विकल्पो
ग्रहणो नाम यच्च सत्ता नाम कुलादि घटत्वस्य गोत्वस्य प्रत्यक्षं तं रूपं तन्न गृह्यत इत्यर्थः । किं तर्हि गृह्यते अथो ह्येविति । किं कारणं प्र
कृतिविद्रूपं गृह्यते व्यावर्तते चेन्न गृह्यते व्यक्तिः समनुवर्तते गृह्णा । अनुवर्तते च सामान्यमिति उच्यते तस्मात्किं व्यक्तिः सामान्यं च
वैसादृश्यादेव प्रत्यभिज्ञा सिद्धेर्न तु सामान्येनेति न कृत्यं । अथ च पर सामान्यमेवो ऽस्ति केवलात्सादृश्यस्य । व्यक्तीनां चान्य
तत्वात् । ननु संबंधि सामान्यमात्रं सादृश्यं अतो न व्यपदेशनाम किं तालत्वादि स्यान्न स्व । सामान्यं सादृश्यं न विरुध्यति । न । अ
न्यागमात्मात् । स्व वाग्जन्मादिविपर्यत्प्रत्यभिज्ञा । तदस्याः स्ववाग्ग्राहत्वेन मालं वनं च कृत्यं । न च तालत्वादि सामान्यं प्रत्य
वानां । अतो गत्वादि सामान्यमविबंधने प्रत्यभिज्ञा सिध्यति । एवं सति व्यक्तिभेदे सति सामान्यं तदभावात्कृत्वानात्सि
सामान्यमसिद्धं तदेव च कृत्यं । अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञा पाठ्यानां बहु स्वनित्यत्वं । किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रमाणं । प्रत्यक्ष
मिति ब्रूमः । स नानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनेंद्रियजन्या ज्ञानैः स्मरणानुरूपमिदमेकज्ञानं । तत्रापि न किं भा तो
र्थः स्मर्यमाणः । तु तेनसंदेह कालविशिष्टं वर्तमानरूपं प्रत्यभिदेशाग्रहणादिति वेदितव्यं । तस्मान्नित्यः शब्दः प्रदीपेन
प्रमामंडलस्य विपर्ययविशिष्टो ऽयमंतरेण । पंतानुपपत्ते किंचिन्नष्ट्वा य एव स्य वा व प्रवृत्तिनो ऽवश्यं भावी विनाशः । ।
निनष्टे वपूर्वं स्मिन्प्रदीपे प्रकाशान्तरमव्यपदीपान्तरमेवमवति इदं वर्तते प्रत्यभिज्ञा सादृश्यमिति
तो ऽति कल्प्यते । शब्दे तु न किंचिद्दृष्टं प्रमाणमस्तीति विशेषः । ननु सर्वे भावा नांदृष्टा कृत्वा कथं शब्दस्यानि
. प्रतो । किंपुनः सर्वेदाति कालवेदप्रमाणाप्रत्यक्षं तावत्तत्काले सत्तां बोधयति । न कालांतरनिषेधं करोतीत्यप्रत्यक्षमनुपी

तु नी २१

स्व

तिमाने निषेधति दृश्यादर्शनेन तु तस्य निषेधः न वस्तु प्रतिकालांतरं दृश्यत्वेन दृश्यादर्शनात्र निषेधः स्यात् न चानपदष्टिप्रमा
णाभ्यामसः प्रमाणमात्र मङ्गेनु कं प्रमाणांस सत्तामात्रानुबंधि साध्य विपक्षत्वादिति। कथं पुनः सत्तामात्रानुबंधसिद्धिः क्षे
णिकतायाः विपक्षे बाधक प्रमाणप्रवृत्तेः दृष्टिः क्षणिकत्वविपक्षे हेतुः दृष्टिः क्षणिकत्वे व्याप्य क्रमानुपलब्धेः अक्षणिका क्रमाक्रमाभ्यामर्था
दृष्टिः क्षणिकत्वेन व्याप्यमानात् तदनुमाप्यते। किं पुनः सत्तायां व्यापकं। क्रमाक्रमावेति श्रूमः। तथा हि अ
७३ र्थक्रियाकारित्वे वसत्ता नान्या। नहि सभावः स्वसत्ताव्यमते। येन कां चिदर्थक्रियामारभते। यतस्तस्यैव
सर्वे भावाः कारणं। यद्यपि किं चिदज्ञायमानमपि सत्वेन संभाव्यते तदपि स्वं वै विज्ञानं प्रत्यालंब
नप्रत्ययत्वादर्थक्रियाकारि तदर्थक्रियाकारित्वे वसत्ता। यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति। सा
चक्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता। न चान्यैतिरिक्ते संभवतः  स्थायीहि पदार्थोनितांत्यदर्थक्रियाः स च एक ७३
त्वे न कुर्यादिति। तथा सति द्वितीयेऽपि क्षणे भावादर्थक्रियाकारित्वविरहात् तेषामसत्त्वे दोषापत्तेः इति
कत्वमेव स्यात्। नापि क्रमः संभवति। स हि भावः सर्वार्थक्रियासमर्थः  किमिति कांचिदेवारभते
नान्यां समर्थस्य क्षेपायोगात्। सहकार्यपेक्षया विलंबत इति चेत्। नासहकारिणो हि अकिंचित्करा
नापेक्ष्याः किं चित्करा श्चेद्यत्ते क्रियते तदेव कार्यसाधनं स्यात्। तदनंतरं कार्यनिष्पत्तेः भावस्य कारण
मेव स्यात्। नह्यागंतुकेतिशयेकार्यमारभमाणोभावस्य कारणं। असंभवति भिन्नत्वात्। अभेदेवा भा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स५

तोषितः। काले जन्मादेतिका प्रध्वंसात्तदा भेदाभेदौ तु विरुद्धावेवातस्मान्नाशादित्तिकस्य सत्त्वात्संभवती
ति सिद्धस्य नाशानुबंधित्वं दृत्तिकतायाः किं वाच्छेदकानां भावानां भवसंभावी विनाशस्तेनापि दृत्तिकु
त्वं घटादीनां तु स्यादिः। मधेषां ध्वंसभाविन तत्र तोषां हेतुत्वं तमापेक्षा ध्वंसभावी वकृतकानां नाशादिति कि
ह्वं व्याहतोपलब्धिः। ध्वंसभावितादिति निर्विघ्नानंदेहेत्वं तरापेक्षिः। व्यापादाय मुक्तेत्यादि प्रलब्धो स्व व्याप
ति कमनपेक्षत्वमुपस्थापयतीति विरुद्धसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति। अथवा हेतुत्वं तदपेक्षाणां वासंसिसामा
दीनां मध्ये ध्वंसभावित्वमापादोस्तं विरुद्धं ध्वंसभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेतुत्वं तरापे
क्षां निवारयति। निरपेक्षस्य विनाशः स्वाभाविको जन्मानंतरमेव भवतीति सिद्धः। दृष्टांतः। मु
सलेन प्रहारादपस्तु विसदृशसंतानहेतवो न विनाशस्य। प्रतिं नारस्तु सदृशापरंपरानुपलब्धस्तु ताभा
नां भेदमालोच्य पंतस्य स्वप्नांत्या विनाशमुत्पन्नमिमुसलेन प्रहारानंतरं विसदृशसंतानदर्शिनस्तद्हे
तु विनाशं मन्यमानानामुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यंते। परमार्थतस्तु न कश्चित् विनाशहेतुर्नाम हि स्वं
तर जन्मानंतर विनाशो न तावद्ध्वंसादभिन्नोभवितुमर्हतीति हेतुभेदाद्भिन्नत्वेतस्मिन् ज्ञाते द्वि भा
वस्य सर्वदानुपलब्धिः। एवं तरपटजन्मनि घटवत् तरस्याप्यहेतुत्वे तस्य ध्वंसभावादा विनाशस्वभावता
पंतरिति दृष्टांतः॥ भंगसिद्धिः॥

किंच अवयव्यनिरूपितानामपि घटादीनां किमपि तावत्कालेनावयवव्यवहारपरिक्रमेणावयवशेन विनाशोत्पद्यते विनेवमु
पलब्धहस्तादिभिः सोयमुपलभ्यत इति किं विन्निकिंचिदनयथात्वमंतरेणानोपपद्यते। अतएव गोत्ववान्ययथात्वमं
भिन्नमणुशोपावसयवारुज्ञातेघटो भिन्नकालोऽपि पुरूपैरूपलभ्यते न च एकस्येव घटस्य नानात्वरूपत्वं संभवति।
नानात्वैकत्वयोर्विरोधप्रसंगात् तस्मात् प्रतिदिनमन्यत्वं घटादेः। अवयवी भवन्नपि विवादास्पदीभूता भावाः सत्त्वात्
दगाविनाशिनः इति च तत्र प्रत्यभिज्ञापि स्यात् सदीपवद्वनं। अन्यानि भिद्यन्ते। न तावदर्थक्रियाकारित्वे न सत्ता।
सत्तोऽर्थक्रियाकारितानतु सैव सत्ता। न च सर्वस्य भावस्यार्थक्रियाकारिता निप्रमः। अतत्कारित्वेपि संभवात्।
भावत्व न च दीनकारणत्वमपि सर्वस्य निपतं अज्ञायमानस्यापि स्वरूपस्य ह्रावसंभवात्। न च सर्वेषां
विज्ञानं प्रत्यालंबनहेतुता अतीतानागतानां भावानां संभवति। अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः हेतुत्वे वा सर्वे
वत्त षां निमित्तत्तो सर्वेषां व्याप्तेः तत्कालत्वं क्रमानभ्युपगमेव च पु... न क्रियापारानुपपत्तेः ... सत्ता व्यापकसत्ता पाः ३४
ज्ञ सर्वज्ञानानंतरमेव समस्तस्य जगतः प्रत्यक्षं गइति पलिविदेतत्। संभवति भावानां क्रमेणार्थक्रियाका
७८ रत्वं। सहकारिवशेन यथा सलिलबीजोपपत्तेः। सहकारिसान्निध्यातिशयमागंतुकं भावाः कुर्वन्तिभिन्नेति नष्टं बीज
कुर्वंतेवापि यथा बीजस्य ग्रामस्थितिसलिलसंयोगे तिशयस्तदला मे स्यादि नोत्पत्ति बीजस्य का गंकुरजननी स्वभावः का
नेतुं आरंभ इति न कदाचिदनुपपत्तिः नन्वेवं संयोगस्येवकारणत्वं स्यात् न तु बीजस्य। नैवं। संयोगमात्रादंकु
रानुत्पत्तिदर्शनात्। न हि क्षिति सलिलसंयोगमात्रादंकुरोत्पत्तिः बीजविशिष्टस्य तु संयोगस्य कारणत्वे विशेषणा

भूतस्य बीजस्यापि कारणत्वप्रसंगो कार्यप्रसङ्ग सहकार्यपेक्षानमनुमेतस्य सलिलादिक्षितिसंयोगानपेक्षातकुसूलस्थ
स्यादेव बीजादङ्कुरोत्पत्ति । ननु तत्पक्षाणां प्राप्त: समर्थ एव भावो न पेक्षो जनयितुं नित्यपेक्षोप्यसौ सहकारिणो विना
नास्तीति तैर्विना न करोति । कुसूलस्थस्य हि बीजस्य न देश उत्पद्यते क्षितिसंयुक्तेत्पत्तौ कुरोत्पत्ते । … दुर्लक्ष
वक्ष्यमाणं । यदि तत्पक्षाणां प्राप्तं क्षितिसंयुक्तमंकुरजननं कृते घादि कृषीवलैः प्रयत्न विरहात् कुसूलस्थ … स्यात् तत्
पि किं संकुरजननवती । आपितिचेत् । किं समर्थं तर्हि कृषीवलैः स्वप्रेक्षापूर्वकारिण: प्रयास: विदुषां वस्तुगापवर्गेऽवि
प्रवद्धनादि प्रयास स्याद्धं पे … दशास्त्रो देशिकानामनर्थक: स्यात् । अतस्तत्पक्षाणां प्राप्तानाम् … वैवर्मीनपे … सर्वं
पवर्गसिद्धे: । तस्मात् सहकार्यपेक्षांगीकर्त्तव्या । ततश्च सहकारिसंनिधिक्रमेणासंभवतिक्रमयापि नोपि भावस्य
क्रमेणार्थक्रियाकारणमिति । विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । अनिवर्त्तिकत्वेन सत्त्वानामनुमाप्यति । ननु …
चितप्रतिनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं । घटसंतानेकपालसंतानस्यापि भावविनाशे हेत्वंतरमुपलभ्य प्रकाशापेक्षत्वादि
कातिकत्वात् । ननु हेत्वंतरोत्पाद्याभिन्ने विनाशोत्पाते विनाशिनोपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धि: स्यात् । तस्मात् स्वाभावि
को नाश: । किमिदं स्वाभाविकत्वमिति । भावस्वभावादेव जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थ: । ननु भावादपि जातो विनाशो भा
वाद्भिन्नश्चेत् तुल्यप्रसंग दोष: पूर्ववदुपलब्धि: स्यादिति । अथाभिन्न एव विनाशो भावमात्र तो विनाशस्य प्रत्यक्षत्वात् । भावो च
प्रत्यक्ष: स्यात् । अत्रोच्यते । विपरीतस्वभावयोर्भावाभावयोरेकत्वाभिधानं स्याद्वचमानं । अथापि विनाशो नाम न किं
चित्तभिन्नमभिन्नं वा हेतुव्यापारादिति । ततो … भावस्य प्रति विनाशो नित्यत्वमेव स्यादिति सिद्धं समर्थितः … भग: ।

तस्माद्भिन्ने नापि विनाशेन भावस्योपलब्ध्यादि निरस्तं तद्रूपकार्यमेवापि अभ्युपगन्तव्यं। यदनु प्रतिक्षणमवस्था
भेद इति। यद्यनुवर्तमानतावतो भावस्य प्रतिक्षणं विनाशेन भवितव्यं क्रमाभावात्। नानावस्थानामपि
युगपदेकस्मिन्धर्मिणि अविरुद्धानां क्रमेणाविरुद्धानां च संभवात्। ततश्चानुवर्तमानावस्थाः क्रमेणानुरूप
पुराणावस्थां प्राप्तस्य प्रत्यग्रोत्पत्तिस्यापि पुरुषस्य यौवनविभ्रमाद्विनाशः। न वस्त्रपाकीयदृष्टांतमात्रेणाध्या
रोपयितुं क्षणिकत्वं। सत्तायाः संदिग्धविपक्षव्यतिरेकादहेतुत्वात्। प्रतिक्षणं क्षयप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधाच्च।
नवसादृश्यान्नैवोपपत्तिः अवयवावयविभावासंभवात्। अनुवर्तं हि सामान्यं। न च सर्वक्षणिकवादिनामनुव
७५ र्तं किंचित्संभवति। संभवे वा न सर्वक्षणिकता। तस्मान्नैव भावानां क्षणिकत्वं। नतरां शब्दस्य। तस्य ह्यंते
पि विनाशो नास्ति। यतः स्वरूपविनाशकल्पना स्यात्। तस्मान्नित्यः शब्दः प्रत्यगगश्च भवति। नित्यः शब्दः
स्वभावत्वात्। शब्दत्ववत्। न च शब्दत्वं नास्तीति प्रमितत्वात्। प्रत्यभिज्ञानात्। अथ गवेहि गच्छंतोऽप्यन्ते पूर्व ७५
शब्दविशेषभूता ककारस्यापंशात्ति नः शब्द इति संदिह्यते। न च सामान्यनिश्चयमंतरेण विशेषसंदेहो घट
ते। तथावांतरजातिरपि वर्गगतं तीव्रगकारादिषु अनुवर्तमाना ककारादिभ्यो व्यावर्तमाना काचिदस्ति। तथा वर्गी
प्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पंचमेषु चैव यथास्वमनुवर्तमानाः संति जातयः। कथमवगम्यंते। प्रत्यभिज्ञा
नादेव। तथा हि किंचिदप्यपि दूरादेवोदकारमनुच्चारितं सत् तद्वत्तां गकारादिषु संशयो भवति। न चावांतरसंशयो

दत्वनिबंधनः। गकारादिष्वभावात्। अतोस्ति तत्पादिष्वनुवर्त्तं अन्योन्याव्यावर्त्तं रूपं यदुपलभ्यमाने यस्य स्वभावः। तत्का
धकारो धारणोम कारादिसंभवो नान्येषु। तेनचतुर्व्वेष्वप्यस्तिसामान्यं। एवं व्यक्तेषु द्वितीयेषु पंचमेषु पर्यास्वंता
मान्यानि। तेरेव दृष्टांतैः शब्दस्य श्रावणत्वहेतुना नित्यत्वानुमानं। ननु शंखवादिना [illegible] दाना मनित्यत्वेपि श्रावणत्वा
त्वादन्ने वांतिकोहेतुः न। तेषामपि प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वात्। यदि तेषु प्रत्यभिज्ञानास्ति तो ध्वन्यन्यत्वे सति
विशेषणाद्व्यभिचारः। यदा वानित्यत्वं ध्वनीनां तदा कार्यस्यानाश्रितस्यानुपपत्तेराश्रयभूतेनकेन वित[illegible]
णा भवितव्यं तस्य वानेकत्वेश्रमाणाभावादेकत्वे द्रव्यस्यैकद्रव्याश्रितस्याभावाद्द्रव्यत्वे शब्दस्य सं[illegible]गादि व्या
भागयोरन्यतरकारणत्वाभावादकर्मत्वे सति यादृशो व्याकृतत्वमेव बुद्धैनीनां मवृति। तत्र पार्थिवमेवादिगु
णत्वेतरंगाद्यक्रव्यंगुणत्वे वायुरवणाश्रावणभावान्नेतत् [illegible] त्वं सिध्येत्। तस्मान्नेष्टस्थित्यादिगुणत्वं वायुगु
णत्वं तद्युक्तं। मुखशंखादिसंयोगाद्वीणातंतुसंयोगादन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्तच्छब्दगुणकाकाशवनिष्पन्नाः
सर्वासु दिक्षु निविशमाना श्रोत्रेणसंयुज्यंते। तत्र च संयुक्तसमवायात्तद्गतः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते। यस्मादेववायुगु
णः शब्दस्तस्माद्यत्केचिद्व्याप्नुते शब्दलिंगमाकाशमितितन्निरस्तं। वर्णानां तु नित्यानां द्रव्यत्व [illegible] मेवोगीक्रियते॥
नन्वेषां [illegible] विशब्दत्वात् ध्वनिवत्गुणत्वानुमानमितिचेत्। न। वर्णानगुणाः नित्यत्वे सति श्रावणत्वात् तथा च शब्दध्वन
त्ववत्। दिग्वत्कालनवदिति [illegible] साधनसद्भावात्। यथा च दिक्कालयोः श्रावणत्वे तथा शब्दत्वं। यत्नतु स्पर्श[illegible] त्वे

विरुद्धस्यत्वेऽपि ग्राह्यत्वाद्रूपादिवत् शब्दस्य गुणत्वमिष्यते तस्याभिव्यक्तो नभ एव प्रतीयतावनमिति आस्तां तावत् ।
तस्मात् तद्यस्तनाद्यतनवर्णाः प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णानां न तावत्प्रत्युच्चारणमन्यत्वं एवं वा उच्चारणशब्दस्य न कारणां किं त
भिव्यंजकमिति सिद्धं । न वोच्चारणादन्यत्कारणं संभवतीति न कार्यत्वं । अतएव वा विनाशानित्यत्वसिद्धिः इदमे
वत्कृनित्यत्वं पत्युरूपसद्भावे सत्यपि तस्मिन् विनाशाद्कृतत्वं । तत्पौरुषेयत्वात् वा वचनानां स्फुरत्वं स्यात् नित्यमितेत्वात् प्रत्यक्ष
विपदपदार्थसंबंधस्यापौरुषेयत्वात् च वेदवाक्यवत् पदादेवार्थावगतिः सिध्यति । तथापि वाक्यार्थरूपधर्मप्र
76 रूपसंकेतानपेक्षत्वान्न किंचिन्मूलं संभवति तत्प्रामाण्यं धर्मे चोदनायाः । तथाहि प्रत्येकं वाच्यपदा
नि वाक्यार्थमिति गमयेयुः सत्संघातो वाक्यं वा पदार्था वा । न तावत्प्रत्येकं पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते ।
७६ न च पदानां वाक्यार्थविशेषैः संबंधग्रहणमस्ति । न च संभवति । अनंतत्वाद्वाक्यार्थानां । पदार्थस्य च दे
मान्तरागोचरत्वात् । तेन संबंधग्रहणमनंतत्वात् तत्संभावः । अनंतवाक्यार्थस्याधारणात् । वाच्यपदानां प्रत्येकं
वा वाक्यार्थविशेषप्रतिपादनमनुपपन्नं । अगृहीतसंबंधत्वादेव च पदसंघातवाक्यपदार्थानामपि न संभव ७६
ति प्रत्यायकत्वं न चागृहीतसंबंधः शब्दोऽर्थप्रत्यायकत्वेनालं नाम प्रतीतेः । ननु तस्मिन्नेव पदार्थे प्रत्यायकत्वं पदस
गात संबंधं न प्रत्यायकं । तथापि पदसंघातो वा पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहकृतो वा वाच्यान्त्यवर्णो वा निरवयवो वा
वा [illegible] स्फुटो वा संबंधग्रहणानिरपेक्ष एव वाक्यार्थं प्रत्यायिष्यतीति चेत् तन्न । अनवक्लृप्तत्वान्नानामपि प्रत्येकं

गात्। व्युत्पत्तिवैयर्थ्यप्रसंगाच्चेत्युक्तं। अथ पदार्थवेदनमपि नाकांक्षार्थप्रतीतावंगं अतस्तद्रहितानामप्रती
तिर्न दोषः व्युत्पत्तिश्च पदार्थानां नानर्थिकेत्युच्यते। तदयुक्तं। यदि हि पदेभ्यो ऽर्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं
वाक्यार्थं स्वात्मन्याद् एव वाचकतया प्रतिपादयेत् कस्तर्हि पदार्थवेदनस्योपयोगः तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्पत्ति
रनर्थिका वाक्यार्थप्रतीतिरिष्यतां। न च पदार्थद्वारा वाक्यार्थावगतिरसंभवात्। ननु सामान्यं पदार्थः विशेषो वा
क्यार्थः संबंधश्च सामान्यविशेषयोर्दर्शनात् सत्यं। नियतविशेषावगतिस्तु न सिध्यति। सर्वविशेषसाधारणत्वा
त्सामान्यस्य। ततश्च गामानयेति पदावगतमानयनसामान्यं विशेषाद्धेतोन्मुखमपि न गौरेवानयनमा
क्षिपेत्। ततश्च गौरेवानयनं न प्रतीयेत। न वाकांक्षासंनिधियोग्यत्वैर्नियमः सत्स्वपि तेषु दर्शनात्।
न हि प्रत्यक्षेण गामुपलभ्य एकस्येयमिति जिज्ञासमानस्य निर्दिष्टमपि देवदत्तं स्वामिनमध्यवस्यति। तस्मा
न्निर्मूलो वाक्यार्थः सांकेतिकः। न च वेदसंकेतयितास्ति यत्प्रामाण्यं। अथवा वेदवाक्यानामपौरुषेय
त्वमाश्रित्य पुरुषप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमंगीकर्तव्यं। युक्तं न सर्ववाक्यानां पौरुषेयत्वदर्शनादेव वेदवाक्या
नामपि पौरुषेयत्वं। अपौरुषेयत्वे च मीदृशोर्थप्रामाण्यं न संभवतीति तयोः प्रामाण्यमेवास्तु। न त्वनयेदं प्रामाण्यं
सिध्यतीति सर्वः पक्षः॥ अत्र केचिदाहुः॥ वाक्येन वेदवाक्यार्थः प्रत्यक्षादेवासिद्धो यतो उपलब्धमतस्त्वा
स्यसंबंधग्रहणसंभवः। वाक्यं नोपदयुक्तं। यत्त्वाख्यातादिपदान्वितं। वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव सि

सत्येवं व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथापि तु न वाक्यतः वाक्यार्थावगतिर्व्युत्पत्तिरोभवोपिद्यर्शनात्। एवं भागेषु वाक्यस्य विस्मृते
क्वचिद्दृश्यते। वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनां। पश्चैव विस्मृतपूर्ववर्णानामंतिमवर्णमात्रान्नेपदा
र्थावगतिर्भवति तथैव वाक्यावयवेषु पूर्वपदेषु विस्मृतेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यात्तद्दृश्यते हि विस्मृतपूर्वपदानां
मपि दीर्घतमेषु वाक्येषु वाक्यार्थावगतिः न च स्वरूपेण विस्मृतेपि स्मर्यमाणपदार्थसद्भावादेव तद्वा विपदये
गितां वाक्यस्यानुमाप्यते वाक्यार्थावगतिरिति युक्तं च क्वाअस्यां प्रमाण्याभावात्। अनुसंधीयमाने
रेव हि पदार्थैः साक्षादेव वाक्यार्थावगतिः संभवे कोनाम भेदशीकर्तुं नाम वाक्यं बतेसं भवति च वाक्यार्थस्य
२२ पदार्थेभ्यो वगतिरिति वक्ष्यामः पेयवाकांक्षितसंनिधियोग्यतेतरान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदान्येव वाक्यमा
र्थं प्रतीतीति निमित्तभि तिष्ठ वर्तते तेषामपि विस्मृतेषु केषुचित्पदेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यादिति तुल्यमेव २२
दूषणां। किं चैवंवादिनां प्रतिपदं वाक्यभेदः स्यात् न ह्यविदेकवाक्यता सिध्येत्। गामानयेति गोपदमा
नयनकर्मभूतां गां प्रतिपादयति तथा आनयतिरपि गोकर्मकमानयनं तयोश्च भेदाद्विभिन्ने द्वे वाक्ये स्या
तां अन्वयान्वितभेदेपि त्वयापि कस्ये वान्वितस्य प्रतीयमानत्वात् कस्योक्तानेकत्वदर्शनेन वाक्यैक्यत्वमनुचितेत
दयुक्तं। न चैवमेकं विशिष्टं प्रतिपाद्यपदानां यदा योजाने कत्व मात्रेणापि एकवाक्यता भवति यदि स्यात् घ

ज्ञेतः स्वर्गः फलं प्रकृतिक्रियाभिर्दर्शते तत्राप्येकवाक्यता स्यात । सर्वेषां द्व्यदेवताफलो विशिष्टस्यानुष्ठा
नप्रयोजनत्वात । तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यभिधेयप्रतीतिरपि चैकप्रयोजनत्वादेकवाक्यत्वं स्यात ।
नन्विष्टमेवैकवाक्यत्वं यथावदन्वितितद्वाक्यार्थस्य तदर्थत्वादिति । भाष्यकारोऽपि । वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । सत्यं । प्रकरणानुमेयं तु तत्रैकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षं । अन्यथा वाक्यविभिन्नो न स्यात्
पदोः एवं गामानयेत्यत्रापि अत्यन्तैकवाक्यता स्यादानन्तर्यात् इष्यते वा सौ । तस्माद्यत्रैकवाक्यत्वं तत्रा प्रत्यक्ष
पर्यवसितव्यापारा गामित्येवं पदानामेकस्मिन्नर्थे पर्यवसानं वक्तव्यं । अन्यमते चानयतिगमान्विताऽनयनं वाक्येन
प्रतिपाद्य पर्यवस्यति । गोपदमपि गामानयनान्वितेपर्यवसितमिति स्यादेव वाक्यभेदः । नहि गोपदस्या नित्यम्
नयनेन गवान्वितेपर्यवसानं येनैकवाक्यता स्यात । अथ गोपदमप्यानयनमेव गवान्वितमभिदध्यादनेका
र्थत्वं स्यात । गोशब्दानयनस्य वाभिधानात । न ह्यगोरन्यतः सिद्धिः यतस्तामनभिधाय तद्विशिष्टमा
नयनमेवाभिदध्यात । किं चेति षष्ठी मनोरात्रपुरुष इत्यत्रातिशयान्वितस्य षष्ठ्यर्थमनङ्गस्य राज्ञान्वित
स्य च पुरुषस्य पुनः परस्परान्वयोगाभ्यन्तरे समासेहि परस्परान्वयपूर्वकः पदार्थान्तरान्वयः तेना
न्वितयोरेवान्वयः [illegible] न वा समासवभिधानतः सिद्धाति पुरुषपदात्कोहि पुरुषस्ये वार्थान्तरान्व

यमभिधत्ते। तस्यैव स्वार्थत्वात्। अतो नान्विताऽन्वयमलमभिधातुं। एवं च शब्दो भवनया बोऽपि स्वार्थस्यैव वक्ता भवन्त
स्यान्वयमाह नान्यान्वितस्य। अतोऽन्वितयोरन्वयो वरूपं पदार्थे निबंधन इत्यभ्युपगंतव्यं। किं च रूढिर्योगा
द्बलीयसीरीध्रुवत्वं तिःवादित्यविवादं। अन्विताभिधाने च विपरीतं बलाबलं स्यात्। अश्वकर्णादि इति
समुदायो यावद्वृक्षं गां तिं स्मारयति तावदेवाश्वशब्दोऽपि वादिनं कर्णशब्दोऽप्यवयवं स्मारयत्येवा। अतो
न स्मृतिकालेनाव कोऽपि विशेषः। अभिधानं तु योगवशेन पदांतरमनपेक्ष्य स्वावयवार्थमात्रे वर्त्ती
घंभिधो निवर्त्तते। रूढिस्तु प्रतियोगिसंनिधानलिप्सया पदांतरमपेक्ष्य माणाभिधाने विलंबत इति
१८ वैपरीत्यं। स्वरूपमात्राभिधाने च हेतुः पदांतरापेक्षाभावादक्षरस्मरणमात्रादेव रूढ्यर्थाभिधानसि १८
द्धेरवयवार्थलक्षिताद्यौगिकाद्वाक्यार्थस्यानीयाद्बलीयान् भवति। एवमति मधुरं गोक्षीरमीषन्मधु
रमजाक्षीरमिति केतकीगंधसमानः सर्पगंध इत्यादि दर्शयितव्यं तस्मात् पदाभिहितैः पदार्थैर्लक्षणा
या वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते तत्र गामानयेत्यानयति शानयनयामानयमभिधायत गवाकृतिं लक्षणाया
पदमपि स्वार्थं द्वारेणा [illegible] नयनमेव गोकर्मकत्वाकारेणालंबनया

मि॰ द्वि॰ ३

तिपादप्रतिपत्त्यं पन्नपन्नवा । कृपयोर्थाभिज्ञोपत्वेन विवक्षितस्तामेव स्वपदेन सामान्यतोऽभि[illegible]लतामि
तरा । तानि पदानि स्वार्थाभिधानद्वारेणातत्संबन्धिरूपेणान्यपदार्थं प्रतिपत्त्यान्वितस्य वक्तृत्वेनान्वयोपपत्तिं तावत्त्वेत्
क्षितत्वेऽलाणापरंपरया सर्वस्य तस्य सिद्धिरित्येवमादिकं । ननु कर्मत्वेनावगतो गोस्त्वं कर्मिकाक्रियां लक्ष
यं । यपि कथ्यमानं यन्मन्ये वल्लो पतितं देकं वा कथ्यत्वेति कृष्णः । लोद्गाणादिमायात्रायमेवदत्रवक्त्र । वाक्येक
कृत्यानि पश्यन्त इति दर्शनबलादंगीकर्तव्यं । योपि ह्यन्विताभिधानमिच्छति तेनापि सामान्यतः प्रवृत्त
लोद्गाणापदान्तरैकवाक्यतयानि पश्यन्त इत्येतदंगीकृतमेवातथा हि युगपदधिकरणावचनतापीक्षक
मिच्छतीति तत्र घटवदित्यादिवित्यत्र रवदिरपातिपादिकं द्विदवैनोपपत्तयेऽर्थान्तरं लोदपदविधवमेव लोदपति
नार्थान्तरं तत्पदसमभिव्याहारादेव तथा सर्वत्रास्तु । यत्तयवान्वयविशेषोऽभिधानवादसिद्धान्तेऽक्यावाक्यताय
गादेवत्सिध्यति अतएव वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरत्वमनुमानात्तान ननु प्रत्यक्षेणागविदेवदत्ते वावगतेसत्त्वस्य
द्वासंनिधियोग्यत्वे पुनपरस्परान्वयप्रतीतिर्भवति । तस्मान्नपदार्थो वाक्यार्थं गमयन्तीति पदानामेवा
न्विताभिधानं युक्तं । अन्विताभिधाने पि तु ज्ञायोपदोषः । यैतावदर्थे प्रत्यक्षं प्रतिपन्नो तपोर्थान्वका यपरा
वौतस्मिन्समये स्मृतिस्यामभवतः नत्वतौ स्वार्थपराकां । दादिसंज्ञावेषान्वयं प्रतिपादयन्तः अथपादं

गवस्थितैः पदैरन्वयो व्युत्पत्तिव्यवहारेऽप्यतेताद्दशान्येवान्वयं प्रतिपादयंतीत्यामान्याद्दशानीत्युच्यते। तत्पदा
र्थे प्रवृत्तिः। तेषां हि पदार्थानामेकैकविशिष्टार्थप्रतिपादनापसमाहृतावाक्यार्थं प्रतिपादयंतीत्यभिहितान्वयवादो तिर२
षः। ते वां च समाहारे पत्र पुरुषस्य स्वातंत्र्यं तत्र तत्र बुद्ध्यधीनं ग्रामागावं कुरु स्वातंत्र्यवत्वनप्रेरणं। अतो न
पदानामन्विते शक्तिः प्रमाणाभावात्। निरस्तश्चाप्यन्विताभिधानवादो न्यायरत्नमालायामपि व्याख्यातस्तावत्।
वाक्यस्फोटे च पदस्फोटेऽन्यायेऽरयवनिरस्तः वाक्यार्थस्य च निर्भागत्वं भागावगमात्प्रसंगाद्यनुपपत्तेः
४० श्चेति निरस्तनीयं तत्र व्यक्तिप्रसंगतं त्र वाधो हातिदेशापि च क्रिया क्रमाः प्रकृतिशेषभेदाश्च कथं नि
र्भागवादिनां। पदाद्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति निर्भागस्य सांगप्रधानविधेरर्थो निर्भागो न सा ४०
साध्यं न साधनं नाप्यंगानि तत्र न पशुर्न प्रयाजानुयाजो न तदीयाः प्रयाजाः संतीति किं कृत्य
प्रसज्यते। एवं तन्नादिष्वपि दर्शनीयं। तस्मादनेकपदार्थानुरक्तो वाक्यार्थः। स च पदार्थमूलो न
निर्मूलो न च संकेतमूलः। तस्मान्नाम्नामाख्यातं चोदना या नयन्नु वा ... कर्तृत्वात्पौरुषेयत्वमित्युक्तं।
तदुपरितनेऽधिकरणे तोनि राकरिष्यामः। वेदाश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः। सकेतानचेद्धे रेव पदे
पदार्थाः प्रतिपाद्यंते तैरप्यनपेक्षित ... दानीत्युक्तं ... किं पौरुषेया वा ... वेदवाक्या

बु

निरुतापौरुषेयतापि तिष्ठति। यतोऽपौरुषेयत्वे तु संजातस्यापि वाक्यार्थस्य स्वत एव प्रामाण्यमपि प्रामाण्यं पौरुषेयस्य हेत्वर्थमूलप्र-
माणान्तरं भवति। ... अलंभमानं यादि मूलान्तराभावात्। तत्र वेदानामपौरुषेयत्वं वाक्यत्वादुपारतादिवत्। काठकादिसमाख्याति-
कृतवक्तृत्वे समर्थ्यते। ननु चापूर्वार्थभावे ... दार्थो लौकिकः कथं विदितविधिवाक्यो पौरुषेयशाक्यः कथं पुरुषाकांक्षवचनः प्रवा-
नाविवाकत्वमीदृशो न तस्मिन्नलिङ्गनादेशाक्यं प्रतिपादयति। अग्निकादि नियोज्यस्य यागस्वर्गसाधनत्वप्रकारार्थरूपेण ...
श्रुतप्रमाणीयशक्तिग्रहणं तां। तथा वाक्यरचनाविधिः संप्रतिपद्यते। तस्माद्वाक्यत्वादपौरुषेया वेदाः। तथा काठकादिसमाख्यापि
यतो न पुरुषवचननिमित्ता समाख्या संभवति। प्रवचनस्यानेकपुरुषसाधारणत्वात्। काठकविशेषणासंभवात्। का-
ठकत्वं चैकस्यैवेति पुरुषविशेषणां। किं पुनर्वा कोऽपुरुषः कर्तृत्वं यः स्वातन्त्र्येण यावद् निवाक्यत्वेन स्वप्रतिपादकत्वमास्या-
तत्त्वं चैकस्यैवेति पुरुषविशेषणां। यस्तु यथैव पूर्वं पान्तरेणाग्न्याद्यारितं ततथैव द्वारपामीत्येव मु द्वारपतिनास्योक्तौ
ब नाहं गुरुद्वारिणां ... हि नाम प्रत्येकस्मिन् वाक्ये संभवतीति विशेषणानुपपत्तिः। तस्मात्कर्तृनिमित्तप्रतीत्याप्तेऽपि
यतो न कर्तृशब्दस्य सर्वत्र समाख्या प्रवचनादिति। वाक्यत्वात् पौरुषेयत्वं हेत्वादर्शनं बाधितं ... तिदेतु विरुद्धमव्य-
तु तस्मादकृत्रिमाः॥ यदि वेदानां वक्ता कश्चिदभविष्यत् ततः अवश्यमभविष्यत् यथा पाणिन्यादिवत् स्मर्यते न
चास्याविस्मरणं संभवति। तत्स्मरणेन हि तदा सर्वपुंसां वेदार्थानुष्ठानं प्रमाणान्तरागोचरत्वात्फलसाधनत्व-
स्य। अतोऽर्थवीनैः कथमपि विस्मर्यते। अतः स कर्ता न चास्य स्मर्तव्यः। न च स्मर्यते। तेन स्मृतिदर्शनप्रयोजनत्वे स्मृत्य-
दृश्यमानः कर्ता शशविषाणवद् भावात्मनाऽपि नास्ति ... पौरुषेयतां प्रत्यक्षेतरपि वेदवचनं परम्परातः कर्तृत्वि

रोपस्मरणं शक्नुवंति वदितुं। सामान्यतोदृष्टोऽपि कर्तारमनुमापयन् स्वाभिमतं कर्तारं तत्र न निश्चिनोतीति कोऽविशेषः स्मृतः। अपरे हिरण्य
गर्भं। अपरे प्रजापतिं। न वायं नानाविधो विवादः परं परस्याः कर्तारमन्यादिवत्स्मर्यमाणे कथं विद्यमानं वक्तव्यतो नहि मा
निवे भारते वैशम्पायनग्रंथे नाकर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विवदते। तस्मात्स्मर्यमाणत्वे सत्यपि स्मरणादृष्टवाद [illegible] वाञ्छितं सा
मान्यतोदृष्टं न शक्नोति कर्तारमनुमापयितुं। न च प्रति साधनमहेतुर्वा कायत्वादिति विमतं वेदाध्ययनं गुर्वध्य
यनपूर्वकं वेदाध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वात् आधुनिकाध्ययनवदिति। तदिदमाह सूत्रकारः उक्तं तु शब्द
पूर्वत्वमिति। शब्दशब्देनात्र शब्दानां प्रवाहापन्नं। तदयमर्थः सर्वपुरुषाणामध्ययनं अध्ययन [illegible]
३०७ सर्वे हि पर्ये गुरुणाधीतं तत्पर्ये अधिगच्छन्ते न पुनः स्वातंत्र्येण कश्चिदपि ग्रंथतोऽधीते। तावेद [illegible] तिचः
स्यात्। तस्मादपौरुषेयो वेदः। सामान्याप्रयोगान्नुपपत्तिर्निराकृते कर्तरि तत्रापि मिथ्या न संभवतीति प्र
नतिमिथ्यावयीयते। प्रवचनप्रवातिशब्दप्रयोगेनासाध्यं। एवं कठकं भवतीति न विशेषणात्वानुपपत्तिः
यद्यान्नार्थे पुरुषविशेषवचनैनः कठशब्दः किंतु नित्यस्य शाखाविशेषस्य संप्रदायप्रवर्तनेन कर्तृत्वं [illegible]
रणात् [illegible] शास्त्रकौठकमपि शब्देनाभिधीयते। तस्मादपौरुषेयत्वात् चोदनानां प्रमाणता। [illegible]
पादेनानेन समाप्तितः। यद्वि चोदनासूत्रेऽपि [illegible] किं [illegible]
र्वविशेषणावि शिष्टधर्मस्वरूपे चोदनैव प्रमाणं [illegible] इति। [illegible]

...ज्ञानानां तथा स्वतः प्रामाण्ये कर्त्तव्ये सर्वेषां मानानां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं प्रतिज्ञातं तत्र ... ... ... साधितं ...
...स्त्वित्यादिना पादशेषेण प्रमाणान्येतत् समर्थितः । तदेव साधितं ... चोदनासूत्र प्रतिज्ञातार्थनिर्वाह...
...तेन परितनपादत्रयं न चोदनासूत्रशेषतया संगच्छते । किं तु प्रथमे सूत्रे किं लक्षणो धर्म इति धर्मस्वरूप मानानन्तरं
...प्रतिज्ञातं । तन्मानेन पादेन चोदनायाः प्रामाण्यमुक्तम् । अर्थवादस्मृतिनामधेयानामुपरितनेन पादत्रये
...तेषामेव प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । तेन चोदनासूत्रं च देवपादत्रयं ... को धर्म इत्यत्र चोदना...
...संगच्छते । न त्वर्थवादादीनां प्रामाण्ये चोदनैवेति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादिति ... ... जातीयापेक्षा चोदना
...... चोदनैव ... ... ... ... ... ... ... चोदनैव ... ... ... ... ... ... चोदना ... ... २१
नामेव चोदनावत् ... ... प्रमाणानि ... ... ... वर्तिनस्त्वर्थवादादीनां चोदनैकवाक्यतया चोदना...
...प्रमाणानि भवन्ति चोदनाविषये ... ... प्रामाण्यं ... ... ... साधितं ... परितने पादत्रये ... ...
...विष्यते । यथा ... इति प्रमाणान्यभिदं प्रसिद्धमुक्तं ... धर्मे प्रति चोदनायाः । अतः परं तु ... ... ... ...
... ... ... ... ... ॥ ॥ इति महामहोपाध्याय श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां प्रथम
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ श्रीगणपतये नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्रीः छ ॥

वर्ष्मो २

पत्रे ८१

श्रीः

पुस्तकमिदं पाठकवैद्य
नाथशर्मणस्तर्कपाठस्य

स्वप्रदीपकाख्यग्रं
३५००

श्लोक २२२०